ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

anadolum
eKampüs
ve
anadolu mobil

dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

- Takvim
- Duyurular
- Ders Kitabı (PDF)
- Epub
- Html5
- Mobi Kitap
- Sesli Kitap
- Canlı Ders
- Video
- Ünite Özeti
- Sesli Özet
- Sorularla Öğrenelim
- Alıştırma
- Çözümlü Sorular
- Deneme Sınavı
- Tartışma Forumu
- Çıkmış Sınav Soruları
- Sınav Giriş Bilgisi
- Sınav Sonuçları
- Öğrenci Topluluklar

AOSDESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

Açıköğretim Sistemi ile ilgili merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sisteminde...

- Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

/AOFAnadolum /Anadolu_Univ instagram.com/anadoluuniv

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2347
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1344

ORHUN TÜRKÇESİ

Yazar
Prof.Dr. Aysu ATA

Editörler
Prof.Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof.Dr. Mehmet Mahur TULUM

ANADOLU
ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
"Uzaktan Öğretim" tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University
All rights reserved
No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without permission in writing from the University.

Öğretim Tasarımcısı
Prof.Dr. İbrahim Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri
Prof. Tevfik Fikret Uçar
Doç.Dr. Nilgün Salur
Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu
Öğr.Gör. Fatma Şennur Arslan

Kapak Düzeni
Prof.Dr. Halit Turgay Ünalan

Dizgi ve Yayıma Hazırlama
Kitap Hazırlama Grubu

Orhun Türkçesi

E-ISBN
978-975-06-2656-2

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.
ESKİŞEHİR, Ağustos 2018

2286-0-0-0-1109-V01

İçindekiler

Sunuş vii

Türk Diline Giriş ..... 2 — 1. ÜNİTE
YAPILARI BAKIMINDAN DİLLER 3
URAL-ALTAY DİL AİLESİ 4
Ural-Altay Dil Ailesi 4
Ural-Altay Dil Ailesi Üzerine Yapılan İlk Çalışmalar 5
Ural ve Altay Dilleri 7
ALTAY DİLLERİ TEORİSİ 10
İlk Altayistler 10
Altay Dil Birliğini Kabul Etmeyenler ve Bu Konuda Çekimser Kalanlar 13
Japoncanın Altay Dil Birliğine Katılması 14
Türkiye'deki Altayistler 14
Altay Dil Teorisinin Bugünkü Durumu 14
Özet 15
Kendimizi Sınayalım 16
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 18
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 18
Yararlanılan Kaynaklar 19

Türk Dilinin Dönemleri ..... 20 — 2. ÜNİTE
"TÜRK DİLİ"NİN ORHUN (KÖKTÜRK) TÜRKÇESİNDEN ÖNCEKİ DÖNEMLERİ 21
Ana Altayca Dönemi 22
İlk Türkçe Dönemi 22
Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça Dönemi 23
ORHUN (KÖKTÜRK) VE UYGUR TÜRKÇELERİNİN DE İÇİNDE BULUNDUĞU ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİ VE SONRASI 24
Eski Türkçe Dönemi (VII.-XIII. yy): Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri 24
İlk Dönemlendirme Çalışmalarında "Eski Türkçe" 25
İlk Dönemlendirme Çalışmalarında Kullanılan Olgu 26
Sonraki Dönemlendirme Çalışmalarında Kullanılan Olgu 27
Orta Türkçe (XIII.-XX. yy): Doğuda Harezm ve Çağatay Türkçesi; Batıda Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi 28
"Orta Türkçe" Terimi 28
Başlangıç Çalışmalarında "Orta Türkçe" Teriminin Kullanımı 28
Sonraki Çalışmalarda "Orta Türkçe" 29
Yeni Türkçe Dönemi 30
Özet 31
Kendimizi Sınayalım 32
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 34
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 34
Yararlanılan Kaynaklar 35

Köktürkler ..... 36 — 3. ÜNİTE
I. TÜRK KAĞANLIĞI (552-630) 37
Yazıtlarda I. Köktürk Kağanlığı'nın Kurulması 38

I. Köktürk Kağanlığı'nın İran ve Bizans'la Olan İlişkileri ve Bu İlişkide Sogdların Rolü ... 39
I. Köktürk Kağanlığı'nın Yazışma Dili ... 40
Taspar Kağan ve Sonrası ... 41
Türk-Çin İlişkisine Bir Bakış ... 41
I. Köktürk Kağanlığı'nın Yıkılışı ... 42
Yazıtlarda I. Köktürk Kağanlığı'nın Yıkılış Nedenleri ... 42
Çin Egemenliğinde Geçen Elli Yıl ... 43
II. KÖKTÜRK KAĞANLIĞI (682-744) ... 43
Yazıtlarda II. Köktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu ... 43
İlteriş Kağan ve Vezir Tonyukuk ... 44
Kapgan Kağan Dönemi ... 45
Bilge Kağan ve Köl Tigin Dönemi ... 45
Yazıtlarda Bilge Kağan ve Köl Tigin Dönemi ... 46
II. Köktürk Kağanlının Yıkılışı ... 47
Özet ... 48
Kendimizi Sınayalım ... 50
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 52
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 52
Yararlanılan Kaynaklar ... 53

4. ÜNİTE
Orhun Yazıtları ... 54
ORHUN HARFLİ YAZITLAR ... 55
Orhun Harfli Yazıtların Keşfi ... 56
ORHUN ALFABESİ ... 59
Orhun Alfabesinin Kökeni ... 60
Orhun Alfabesinin Çözümü ... 61
Orhun Yazıtlarındaki Belli Başlı Yazım Kuralları ... 62
ORHUN YAZITLARI: KÖL TİGİN, BİLGE KAĞAN VE TONYUKUK YAZITLARI ... 63
Orhun Yazıtlarında Üslup ... 64
BELLİ BAŞLI ORHUN TÜRKÇESİ ÇALIŞMALARI ... 66
Özet ... 70
Kendimizi Sınayalım ... 73
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı ... 74
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı ... 74
Yararlanılan Kaynaklar ... 74

5. ÜNİTE
Orhun Türkçesi Grameri-I
Ses Yapısı ve Söz Yapımı ... 76
SES YAPISI ... 77
Ünlüler ... 77
Ünsüzler ... 79
SÖZ YAPIMI ... 81
İsimden İsim Yapım Ekleri ... 81
İsimden Fiil Yapım Ekleri ... 83
Fiilden İsim Yapım Ekleri ... 84
Fiilden Fiil Yapım Ekleri ... 86

Özet 88
Kendimizi Sınayalım 89
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 90
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 90
Yararlanılan Kaynaklar 91

Orhun Türkçesi Grameri-II **6. ÜNİTE**
İsim-Zamir-Zarf-Sontakı-Bağlaç-Edat..... 92
İSİM 93
İsim Çekim Ekleri 93
Çokluk (Topluluk) Ekleri 93
İyelik Ekleri 94
Birliktelik (Bağlama) Eki 94
İsim Durum Ekleri 94
Sayılar 97
ZAMİR 99
1. Kişi Zamirleri 99
2. İşaret Zamirleri 100
ZARF 101
Yer Zarfları 101
Zaman Zarfları 102
Tarz Zarfları 102
Miktar Zarfları 102
SONTAKI 103
Yalın Durumla Kullanılan Sontakılar 103
Yönelme Durumuyla Kullanılan Sontakılar 104
Bulunma-Çıkma Durumuyla Kullanılan Sontakılar 104
BAĞLAÇ 105
Yan Cümle Bağlaçları 105
EDAT 105
Pekiştirme Edatı 105
Olasılık Edatı 106
Özet 107
Kendimizi Sınayalım 109
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 110
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 110
Yararlanılan Kaynaklar 111

Orhun Türkçesi Grameri-III **7. ÜNİTE**
Fiil-Sıfat-Fiiller-Zarf-Fiiller-Birleşik Fiiller..... 112
FİİL 113
Fiil Çekim Ekleri 113
1. Zaman ve Kip Çekimlerinde Kullanılan Kişi Ekleri: 113
2. Zaman ve Kip Çekimleri: 114
Fiillerin Birleşik Çekimleri 117
SIFAT-FİİLLER 118
ZARF-FİİLLER 120

BİRLEŞİK FİİLLER 122
Özet 124
Kendimizi Sınayalım 125
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 126
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 126
Yararlanılan Kaynaklar 126

8. ÜNİTE

Orhun Türkçesi - Metin I 128
KÖL TİGİN YAZITI (GÜNEY YÜZÜ 1-10) 129
KÖL TİGİN GÜNEY 1-10 131
Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri: 132
KÖL TİGİN YAZITI (DOĞU YÜZÜ 10-12) 137
KÖL TİGİN DOĞU 10-12 138
Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri 138
Kendimizi Sınayalım 140
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 141
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 141
Yararlanılan Kaynaklar 141

9. ÜNİTE

Orhun Türkçesi - Metin II 142
BİLGE KAĞAN YAZITI (DOĞU YÜZÜ 2-9) 143
BİLGE KAĞAN ÂBİDEBİ (DOĞU CEPHESİ) 145
Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri 145
BİLGE KAĞAN YAZITI (DOĞU YÜZÜ 21-25) 148
Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri 149
Kendimizi Sınayalım 151
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 153
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 153
Yararlanılan Kaynaklar 153

10. ÜNİTE

Orhun Türkçesi - Metin III 154
TONYUKUK YAZITI (BATI YÜZÜ 1-7) 155
TONYUKUK I. TAŞ BATI 1-7 156
Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri 156
TONYUKUK YAZITI (GÜNEY YÜZÜ 8-15) 158
TONYUKUK I. TAŞ GÜNEY 8-15 159
Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri 159
Kendimizi Sınayalım 161
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı 163
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı 163
Yararlanılan Kaynaklar 163

Sözlük 165

Sunuş

Değerli öğrenciler,

Orhun Türkçesinin metinleri sadece Türk dili ve edebiyatının değil, genel çerçevede Türk tarihi ve kültürünün en temel kaynaklarıdır. Bugün kültür dilleri dediğimiz pek çok dil henüz doğmamışken yazılmış olan bu eserlerin incelenip tanıtılması da Türk dili ve edebiyatı öğretiminin önde gelen amaçlarındandır.

Türk devlet adamlarının vefatından sonra yine diğer devlet adamlarınca yazılmış ve diktirilmiş olan Orhun anıtları, kağanların millete hesap vermesini, milletin olumlu ve olumsuz yönlerini, başka milletlerle ilişkileri, başarı ve başarısızlıkların nedenlerini son derece edebî bir üslupla ifade eden "hitabet" örnekleridir.

Elinizde bulunan ders kitabında Orhun Türkçesinin eserleri, bu eserler üzerinde çalışanlar ve çalışmaları, dönemin dil özellikleri ile Türk dili tarihiyle ilgili konular hem bir lisans öğrencisinin bilmesi gereken, hem de bu konudaki bilgilerini geliştirmek isteyen genç araştırmacılara yön verebilecek düzeyde sunulmaya çalışılmıştır. Türkçenin söz konusu dönemini en iyi yansıtabileceği düşünülen dil malzemesi, metinlerin içinden seçilerek kitaba konulmuş ve örnek oluşturması amacıyla bunların dil özellikleri incelenmiştir. Verilen bölümlerde geçen kelimelerin anlamları da sona eklenen sözlükte gösterilmiştir.

Hem bir Türk dili ve edebiyatçısı hem de dil ve kültürümüzün yeni nesillere tanıtıcısı olacak üniversite öğrencilerine bir "el kitabı" niteliğinde hazırlanmış olan bu ders kitabı, içine yerleştirilen "Sıra Sizde" gibi bölümlerle okuyucuyu araştırmaya da yönlendirmektedir.

Zihinleri her türlü öğrenime açık gençlerimizin, dil ve edebiyatımızın ana kaynaklarını zevkle öğreneceğine ve bu konuda yeni yeni yorumlar getirmek isteyecek araştırmacı ruhlarla bu dersten de başarılı olacaklarına eminiz.

Editörler
Prof.Dr. Gürer Gülsevin
Doç.Dr. Mehmet Mahur Tulum

1

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Yapıları bakımından dilleri tanımlayabilecek ve Türk dilinin yer aldığı dil grubunu belirleyebilecek,
- Ural-Altay dil ailesini dil özellikleriyle birlikte tanıyacak ve bu konuda çalışan ilk ve önemli isimleri ve eserlerini sıralayabilecek,
- Altay Dil Teorisi'ni açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Dillerin Yapıları
- Ural-Altay Dil Ailesi
- Rotasizm
- Zetasizm
- Lambdaizm
- Sigmatizm
- Altayistik
- Altay Dil Birliği

İçindekiler

Orhun Türkçesi → Türk Diline Giriş

- YAPILARI BAKIMINDAN DİLLER
- URAL-ALTAY DİL AİLESİ
- URAL-ALTAY DİL TEORİSİ

Türk Diline Giriş

YAPILARI BAKIMINDAN DİLLER

Kaynaklar bugün yeryüzünde 2500-5000 arasında dilin varlığından söz etmektedir. Günümüzde hâlen dil - lehçe ayrımının yapılamamasından ve yeryüzünün çeşitli yerlerinde yazıya geçirilmemiş, işlenmemiş dillerin bulunmasından dolayı dil sayısı netlik kazanmamıştır. Bu diller, yapı (=biçim) ve köken (=kaynak) bilgisi bakımından değişik gruplandırmalarda incelenmektedir. Yapı bakımından dünya dilleri üç gruba ayrılır:

1. **Yalınlayan (=Tek Heceli) Diller:**
   Çince, Tibetçe, Vietnamca, Baskça gibi.
2. **Bağlantılı ve Kaynaştıran (=Eklemeli) Diller:**
   a. *Bağlantılı Diller*: Türk dili ve köken bakımından içinde yer aldığı Ural-Altay dilleri ile bazı Asya ve Afrika dilleri gibi.
   b. *Kaynaştıran Diller*: Gürcü, Eskimo, Kızılderili dilleri gibi.
3. **Bükümlü (=Çekimli) Diller:**
   a. *Kök Bükümlü Diller*: Arapça ve içinde yer aldığı Hâmi-Sâmi dilleri gibi.
   b. *Gövde Bükümlü Diller*: İngilizce, Almanca, Fransızca vb. Hint Avrupa dilleri gibi.

Yapı bakımından ortak özellikler taşıyan dillerin köken bakımından da aynı kaynaktan, aynı aileden çıktığı kabul edilmiş ve bu diller bir grup altında toplanmıştır. Aynı aile içinde yer alan dillerin, çeşitli tarihsel olaylar nedeniyle ayrılıp, farklı gelişme yolları izlediklerine ve birbirleriyle akraba olduklarına inanılır. Böyle diller, dil aileleri oluşturur. Dünya dilleri bu şekilde çeşitli dil ailelerine ayrılmıştır. Dillerin, bir dil ailesi içinde yer alması, o dilleri konuşanların hiçbir şekilde ırk birliğini göstermez.

Yeryüzündeki dillerde olduğu gibi dil aileleri konusunda da kesin bir sayı vermek mümkün değildir. Günümüze kadar üzerinde en çok araştırma yapılan ve akrabalığı kesin olarak ortaya konulan dil ailesi, Hint-Avrupa dil ailesidir. Ondan sora Ural-Altay, Hâmi-Sâmi ve Çin-Tibet dil aileleri gelir.

Bir dil ailesine giren diller arasında ses (=fonetik), yapı (=morfoloji), sözlük (=leksikoloji) ve cümle bilgisi (=sentaks) bakımlarından ortak özelliklerin olması beklenir.

URAL-ALTAY DİL AİLESİ

Asya'nın Büyük Okyanus kıyılarından, Orta Avrupa'ya ve Akdeniz kıyılarına kadar uzanan alanda konuşulan Ural-Altay dil ailesi, Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayrılır. Türk dili, Altay grubundadır.

Ural-Altay Dil Ailesi

Tablo 1.1
Ural-Altay Dil Ailesi

Ural Dilleri	Altay Dilleri
1. Fin-Ugor Dilleri	1. Türkçe
Fince	2. Moğolca
Ugorca	3. Mançu-Tunguz
Macarca	4. Korece (?)
2. Samoyed Dilleri	5. Japonca (?)

1838 yılında Estonyalı bilgin **Ferdinand Johann Wiedemann** (1805-1887), Ural-Altay dil ailesinin ortak özellikleri üzerinde çalışmış ve bu dil ailesinin Hint-Avrupa dillerinden farklı özelliklerini aşağıda verilen 14 maddede toplamıştır:

1. Ural-Altay dillerinin en başta gelen özelliği 'ses uyumu'dur.
2. Bu dillerin sözcüklerinde gramatikal cinsiyet yoktur; yani sözcükler eril, dişil ve nötr diye ayrılmaz. Meselâ: Ar. مدير '*müdîr*' = müdür (eril) - مديره '*müdîre*'= kadın müdür (dişil); İng. *he* (eril) - *she* (dişil); Rus. окно 'okno' = pencere (nötr) gibi.
3. Sözcük belirleyici (belirtme edatı) işleviyle sözcüğün başına yazılan Arapçadaki ال '*el-*' tarif harfi (krş.: الكتاب '*el-kitâbü*') veya İngilizcedeki '*the*' artikeli (krş.: *the Americas*) gibi ulamalar yoktur.
4. Sözcük yapımı eklerledir; Ural-Altay dil ailesine giren dillerin hepsi bağlantılı (=eklemeli) dillerdendir. Türetme ve çekim eklerle yapılırken köklerde değişme olmaz.
5. İsimlerin çekiminde iyelik ekleri kullanılır. Krş.: İng. *his father* = Tü. *onun baba-sı.*
6. Fiil şekilleri zengindir.
7. Hint-Avrupa dillerindeki ön-ek (=preposition) yerine son-ek (=postposition) kullanılır. Krş.: F. bî-*günâh* = Tü. *suç*-suz.
8. Sıfatlar isimlerden önce gelir. Krş.: *güzel çocuk*.
9. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz (*beş elma, üç kişi* gibi). Türkçede *üç silahşörler, kırk haramiler, yedi cüceler* gibi tamlamalar istisnaî örneklerdir.
10. Karşılaştırma, *-den* çıkma durumu (=ablative) eki ile yapılır: Krş.: *Ayşe'den çalışkan*.
11. Yardımcı fiil olarak *i-* kullanılır. Krş.: *çalışkandı*.
12. Ural-Altay dillerinin çoğunda olumsuz hareket için ayrı bir fiil vardır.

13. Soru eki bulunmaktadır.

14. Bağlar yerine fiil şekilleri kullanılır.

Buna göre, Türk dilini dünya dillerinden ayırt eden bir özellik sayılan ses uyumunun sadece Türkçe için değil, Türkçenin içinde yer aldığı dil ailesine bağlı diğer diller için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Ural-Altay Dil Ailesi Üzerine Yapılan İlk Çalışmalar

Ural-Altay dil ailesinin varlığı, bugün için hâlâ kesinleşmediğinden bir teori konumundadır. Bu alanda ilk çalışan kişi olarak İsveçli subay **Philipp Johann Tabbert von Strahlenberg** (1676-1747) gösterilir. 1709 yılında **İsveç Kralı XII. Charles** (= Demirbaş Şarl) ile **Rus Çarı I. Pyotr** (=Büyük Petro) arasında cereyan eden Poltava meydan muharebesinde İsveç'in Rusya karşısında yenilgiye uğraması üzerine tutsak edilen İsveçli askerler arasında Strahlenberg de vardır ve Batı Sibirya'ya, Tobolsk şehrine sürgün edilmiştir. Sürgünde bulunduğu on yıldan fazla süre boyunca Strahlenberg, Sibirya hakkındaki türlü çalışmalar ve özellikle de hazırlayıp Rus Çarı'na takdim ettiği Sibirya ve Orta Asya haritası ile dikkatleri çekmiştir. Bu arada Rusya tarafından yine Tobolsk'a araştırma yapmak üzere gönderilen **Daniel Gottlieb Messerschmidt** (1685-1735)'in yanına yardımcı olarak verilmiştir. Sibirya'da toplamış olduğu bilgi ve gözlemlerle ülkesine dönünce kısa adı Türkiye Türkçesine *Asya ve Avrupa'nın Kuzey ve Doğu Kısımları* olarak çevrilen bir kitap yayımlar (*Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm 1730).

Bu kitapta, Rusya tarihi ve kültürü konusunda verilen bilgilerin yanı sıra özellikle söz konusu coğrafyada yerleşmiş halklar ve onların dilleri de konu edilmiştir. Strahlenberg'in eserinin 13. bölümünde Türklerden kalan mezar taşları ve yazıtlardan söz edilmekle birlikte bunların çizim ve gravürlerine de yer verilmiş olması eseri, Türkoloji açısından önemli kılan bir özelliktir. Bu yazıtlar, bugün bilim çevresinde Yenisey yazıtları olarak tanınır.

Yenisey yazıtları hakkında ilk bilgileri vermesi bakımından Strahlenberg ve eseri önemlidir.

Resim 1.1

Yenisey nehri: *Arktik Okyanusu'na boşalan en büyük nehir sistemidir. Angara ve Selenga kollar ile birlikte dünyanın en uzun beşinci akarsuyuolma özelliğini taşır. Moğolistan'nın dağlarndan doğarak, Sibirya'nın çok büyük bir alanını sulayarak Arktik Okyanusu'nunbir uzantısı olan Kara Denizi'ne sularını boşaltır. Nehir Türkler açısından tarihi önem de taşır, birçok Türk ve Moğol devleti bu nehrin kenarlarında kurulmuştur.*

Resim 1.2
Wilheim Radloff,
1837-1978

Yakutça: Yakutça ya da **Saha Türkçesi,** Yakutların (**Saha Türkleri**nin) konuştuğu, Türkçenin uzak koludur. Türk dillerinin Sibirya grubuna bağlıdır. Yaklaşık 500.000 kişi tarafından konuşulur. Yakutça'ya **Sahaca** da denir. Yakutçayı konuşanların çoğunluğu kuzey-doğu Sibirya'da, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Saha Cumhuriyeti'nde yaşar. Başkentleri **Yakutsk** şehridir.

Eserin önemi bu kadarla sınırlı değildir. Eserde, Türk dilleri arasında 'Yakutça' ve 'Çuvaşça'dan da bahsedilerek bu dillerden sözcük listeleri verilmiştir. Bu durum, Strahlenberg'in ne derece iyi gözlem yapabildiğinin kanıtıdır. Çünkü Türkolojinin kurucularından olan **Wilhelm Radloff**, 1893-1911yıllarında *Versuch eines Wörterbuch der Türk-Dialekte (Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*=Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi), ismiyle yayımladığı dört ciltlik karşılaştırmalı sözlüğünde ne Yakutça ne de Çuvaşça'ya yer vermişti.

Strahlenberg, eserinde Kuzey Avrupa ve Sibirya arasında Ural-Altay kavimlerinin konuştuğu 32 dili "Tatar" adı altında toplamış ve bu dilleri konuşan halkların isimlerini vererek *Tabula Polyglotta* (=çok dilli tablo)'da altı gruba ayırmıştır:

1. Fin-Ugor
2. Türk-Tatar
3. Samoyed
4. Moğol-Mançu
5. Tunguz
6. Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki halklar.

Bu altı grup, ilk beş grupta 60, altıncı grupta ise 55 olmak üzere sayı, akrabalık, tabiat, organ, hayvan, renk ve sıfat adlarından oluşan 115 kelime kullanılarak birbiriyle karşılaştırılmıştır. Strahlenberg'in Ural-Altay dilleri için yapmış olduğu bu tasnif, 19. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır. Strahlenberg, ayrıca eserinde *Vocabularium Calmucko-Mungalicum* (= Kalmukça-Moğolca Söz Dağarcığı) başlığıyla 1500 kelimelik bir Moğolca sözlüğe de yer vermiştir.

Daha önce, Strahlenberg'in Sibirya'da geçirdiği esaret yıllarında Messerschmidt'e yardım ettiğinden söz etmiştik. Strahlenberg eserinde; konu edilen ülkelerde daha uzun süre kalarak sürdürdükleri çalışmalara daha vâkıf olan Messerschmidt'le beraber söz konusu malzemeyi topladıklarını, fakat döndüğünden beri ondan haber alamadığından bu yayıma karar verdiğini ve aslında bu malzemeyi onun yayımlaması gerektiğini söyler. Kısacası, Messerschmidt ile kurduğu ilişkinin, onun çalışmasının bilimsel nitelik kazanmasında büyük katkısı olmuştur.

SIRA SİZDE 1

Strahlenberg'in eserinin önemini üç madde hâlinde özetleyiniz.

Çuvaşça: Rusyanın orta kesiminde, Ural Dağlarının batısında yaşayan Çuvaşların konuştuğu, Türkçenin en uzak koludur. Türk dillerinin Ogur/Bulgar grubuna mensup olarak varlığını korumuş tek Türk dilidir. Çuvaşça, Çuvaşların anadili ve Çuvaşistan'ın resmi dilidir. Yaklaşık 2.000.000 kişi tarafından konuşulur. Çuvaşistan'ın başkenti Çeboksarı şehridir.

D. G. Messerschmidt, 1720-27 yılları arasında Rus Çarı I. Petro'nun emriyle, *Petrograd* (= St. Petersburg/Leningrad)'da yeni kurulmak üzere bulunan Bilimler Akademisi'nin teşebbüsüyle, Sibirya'da araştırmalar yapmak üzere görevlendirilmişti. Titiz bir bilim adamı olarak çalışan Messerschmidt, araştırma gezisi sırasında günlük notlar tutar; levhalar düzenler, resim ve haritalar çizer. Bu notlarda, Sibirya'nın 18. yüzyıldaki durumunu inceler. Ancak onun tutmuş olduğu notlar ve diğer malzeme, Strahlenberg'in notları gibi hemen yayımlanmaz. Yayımlanması için ne yazık ki 240 yıl beklenmiştir. Bu notlar, 1962-1977 yılları arasında Doğu Berlin'deki 'Akademia-Verlag' yayını olarak *Forschungsreise durch Sibirien* (=Sibirya Boyunca Keşif Seyahati) adıyla beş cilt hâlinde yayımlanmıştır. Messerschmidt'in topladığı malzeme botanik, zooloji, mineraloji, tıp, dilbilgisi, tarih, arkeoloji ve etnografya konularıyla ilgilidir. Onun notlarının Türkoloji açısından önemi, Yenisey yazıtları hakkında ilk bilgilerin bu notlarda verilmiş olma-

sıdır. Yukarıda Yenisey yazıtları hakkında bilgi veren kişi olarak Strahlenberg'in adı geçmişti. Strahlenberg'in notlarını gezi sonrası hemen yayımlaması, ona bu sıfatı kazandırmıştı. Aslında bilimsel olarak yazıtların planlarını çizen, onlar hakkında bilgi veren kimse Messerschmidt'tir. Türkiye'de Türkoloji bilim dalının gelişmesinde öncü şahsiyetlerden biri olan Saadet Çağatay, Messerschmidt'in değerli eserinin Doğu Berlin'de 1962-1966 yılları arasında basılan ilk üç cildini « "D. G. Messerschmidt, *Forschungsreise durch Sibirien* 1720-1727. I. Cilt: 379 sayfa, 9 resim, 1 harita, 1962; II. Cilt: 270 sayfa, 10-31 resim ve levhalar, 1964; III. Cilt: 274 sayfa, 8 resim ve levha, 1966, Akademie-Verlag, Berlin", *Türkoloji Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü, C. III, S. 1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968, s. 133-139 » künyeli makalesiyle tanıtmıştır. Ancak, Akademie-Verlag makalenin çıktığı yıl olan 1968'de IV. cildi, 1977'de ise son cildi yayımlayarak Messerschmidt'in eserini beş ciltlik bir takım hâlinde ilim âleminin istifadesine sunmuştur.

Aslında Yenisey yazıtlarının varlığı 13. yüzyıldan beri bilinmekteydi. İlhanlı tarihçisi **Alâüddîn Atâ Melik Cüveynî**, *Târîh-i Cihân-güşâ* adlı eserinde Orhun harfleriyle kayalara kazınmış Türk kitâbelerinden bahseder. Daha sonra da eserlerinde çeşitli vesilelerle Orhun harfli yazılı taşlardan bahseden yazarlar olmuşsa da, bunları kitap malzemesi olarak değerlendiren ve ilim âleminin dikkatine sunan kişiler olarak Strahlenberg ve Messerschmidt kaydedilmelidir. Özellikle Strahlenberg eserinde yaptığı tasnif ve karşılaştırmalarla hiç farkında değilken Ural-Altay araştırmalarının öncüsü olmuştu. Strahlenberg'in yayını Batılı bilim adamlarının dikkatini çekmiş ve kendisinden sonra Yenisey bölgesinde daha birçok yazılı taş bulunmuştu, fakat 1889'a gelindiğinde bir Rus sefer heyetinin başında arkadaşlarıyla birlikte Moğolistan'da araştırmalar yapan **Nikolay Mihayloviç Yadrintsev** (1842-1894), ilk Orhun âbidesini bulur. Bulduğu yazılı taş Köktürk prensi **Köl Tigin** adına dikilmiştir. Hemen sonra buna bir kilometre mesafede bulunan ikinci âbide ise II. Köktürk Devleti imparatoru **Bilge Kağan**'a aittir. **Tonyukuk** âbidesi ise, 1897 yılında Köl Tigin ve Bilge Kağan âbidelerinin 360 km. doğusunda botanikbilimci **Yelizaveta Klements** tarafından bulunmuştur.

Ural ve Altay Dilleri

Ural-Altay dilleri, dil bilginlerinin yapmış olduğu çalışmalarla Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayrılmıştır (bk. Tablo. 1.1). Bu ayrımı başlatan kişi **Wilhelm Schott** (1802-1889)'tur. O, ilk olarak Ural-Altay dilleri arasındaki benzerlikler üzerinde durmamış, bu dilleri öğrenmeye çalışmıştır. Leksik (=sözlük bilgisine ait) malzemenin uygunluğuna ve morfolojik (=yapı bilgisine ait) özelliklere dayanarak dil ailesine giren dillerin karakteristik özelliklerini tespit eder. Schott, bu sahanın alanını daraltır ve Ural-Altay dillerini iki grupta toplar:

1. Çud Dilleri: Fin-Ugor Dilleri
2. Tatar Dilleri: Türk, Moğol, Tunguz Dili

Schott, Ural-Altay dillerini bu şekilde iki gruba ayırır ve bunlara Altay veya Çud-Tatar Dilleri adını verir.

Schott, çalışmaları ile daha çok bir Altayist; yani Altay dil grubuna -yapmış olduğu gruplamada "Tatar dilleri" olarak- giren diller arasındaki yakınlık ve benzerlikleri tespit etmeye çalışan biri olarak tanınmıştır. Schott, bu konudaki eserini 1836'da vermiştir: *Versuch über tatarischen Sprachen* (=Tatar Dilleri Üzerine Tecrübe), Berlin 1836.

Bu eserde, 'Tatar' adını verdiği Türk, Moğol, Tunguz dillerinden oluşan grubun akrabalık derecesini tespit etmeye çalışmış, kelime ve kökler arasındaki benzerlikler ile ilişkileri, eklerdeki fonetik gelişmeleri gözlemlemiş, gerektiğinde Fin-Ugor dilleri ile de karşılaştırmaya ver vermiştir. Sonuçta, Altay dilleri için en karakteristik fonetik özelliklerinden biri ve en önemlisi olan

Türkçe /z/ = Çuvaşça /r/

Türkçe /ş/ = Çuvaşça /l/

ses denkliklerini ortaya koymuştur. Bunun örnekleri aşağıdaki için Tablo 1.2 ve 1.3'ü inceleyiniz.

Tablo 1.2
Ortak Türkçe /z/ = Çuvaşça /r/

Anlam	Ortak Türkçe	Çuvaşça
'tuz'	tuz	tıvar
'kız'	kız	hĭr
'buz'	buz	pĭr
'otuz'	otuz	vĭtĭr
'uzun'	uzun	vĭrĭm
'100'	yüz	śir

Tablo 1.3
Ortak Türkçe / ş / = Çuvaşça / l /

Anlam	Ortak Türkçe	Çuvaşça
'diş'	tiş	şil
'yıl'	yaş	śul
'rastlantı'	tuş	tıl
'kapı'	eşik	alĭk
'70'	yetmiş	śitmil
'iş, hizmet'	yumuş	śĭmĭl

Böylece Schott, bu tespiti ile uzun zamandır mahiyeti anlaşılamayan Çuvaşça'nın Altay dilleri grubu içerisinde yer alması gerektiğini ve Türkçe'nin ana Türkçe'den kopan bir kolu olduğunu ispatlayarak karşılaştırmalı Altay dilleri araştırmalarının başlatıcısı olmuştur..

Çuvaşça bu özelliği ile diğer bütün Türkçelerden ayrılıp Moğolca ve Tunguzca ile birleşmektedir. Schott'un tespit ettiği bu denkliği, daha sonra **Gustaf John Ramstedt** geliştirmiştir.

Finlandiyalı bir dil bilgini olan ve Grekçe ile bazı doğu dillerini öğrenen **Matthias Alexander Castrén**, kısa süren hayatının neredeyse tümünü bu dilleri incelemeye adamıştır. Daha önce tanıttığımız Strahlenberg ve Messerschmidt filolog (=dil bilgini) olmayıp, biri subay ve diğeri de doktordur. Castrén, yaptığı ilmî gezilerle bu dilleri konuşuldukları yerlerde incelemiş, bazılarını öğrenmiş, çalışmalarını derleyerek ortaya koymuştur. Halk ağzına ait birçok malzeme toplamış, Sibirya'ya yapmış olduğu gezide Türk dilleri üzerinde de durmuş, *Kızıl, Sagay,*

Beltir, Kaça, Koybal, Soyot ve Karagaslar hakkında birtakım bilgiler toplamıştır. Onun 1888'de yayımladığı gramer kitabı, *Karagas* ve *Koybal* diyalektleri üzerine yapılmış ilk gramer kitabıdır. Castrén, Ural-Altay çalışmalarını doğru yola yöneltmiş ve filoloji alandaki çalışmalara yeni bir düzen getirmiştir. Finoloji'nin de kurucusu sayılmaktadır.

Resim 1.3
Alexander Castén,
1813-1852

Castrén'in 1850 yılında yayımladığı, Türkçeye çevirisiyle *Altay Dillerinde Zamir Ekleri* (*De affixis personalibus linguarum Altaicarum / Über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen,* Helsingfors 1850) adlı çalışması konumuz açısından önemlidir. Aynı zamanda kendisinin doktora tezi olan bu çalışmada, Ural-Altay dillerinin hepsine birden 'Altay' adını verir ve 5 gruba ayırır:

1. Fin-Ugor
2. Samoyed
3. Türk-Tatar
4. Moğol
5. Tunguz dili

Bir dil ailesine mensup diller arasında ortak olan unsurlardan biri de zamirlerdir. Buradan hareketle Castrén, eserinde, Fincedeki zamir sistemi ile diğer Altay dillerindeki zamir sistemini karşılaştırmış, bu dil ailesine giren dillerde kişi zamirleri ve ekleri bakımından belli bir benzerliğin olduğunu ortaya koymayı amaçlamıştı. Krş.:

Tablo 1.4
Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca Tekil Kişi Zamirlerinin Karşılaştırılması.

Ana Altayca	Türkçe	Moğolca	Mançu-Tuzguzca
**bi(n)*	ben	bi	bi
**si(n)*	sen	çi	si
**i(n)*	o	ene	i
**= Tahmin edilen biçimi gösterir.*			

1. ve 2. kişi zamirleri Altay dillerinde korunmasına karşın, 3. kişi zamiri sadece Mançu-Tunguzca'da korunarak günümüze kadar ulaşabilmiştir. Tablo 1.4'e bakarak 1. ve 2. kişi zamirlerinin sonundaki /n/'nin Türkçe'de korunup Moğolca ve Mançu-Tunguzca'da yok olduğu sonucu çıkarılabilse de durum böyle değildir; çünkü Moğolca ve Mançu-Tunguzca'da yalın hâlde görünmeyen /n/ zamir çekiminde ortaya çıkar. Krş.:

Moğ. *bi* "ben" → *min-u* "benim"

Man. *si* "sen" → *si<u>n</u>-du* "sana"

3. tekil kişi için meseleye Türkçe açısından bakacak olursak, tablo 1.4'te **i(n)* zamirinin yerine *'o'* şeklini görmekteyiz. Aslında, bu şekil Türkçe için kökten bir kişi zamiri olmayıp tarihî Türkçe'deki *'ol'* gösterme sıfatının **i(n)*'in yerine geçmesidir. Yalın hâlde **i(n)*'in yitip gitmesine sebep olarak tercüme faaliyetleri sırasında tercüme yapılan dillerde artikeller bulunması ve *'ol'* gösterme sıfatının 1. ve 2. kişinin dışındakileri ifade edebilmesi gösterilebilir. Ancak, 3. kişide /n/ Türkçe'de büsbütün kaybolmamıştır. İsim çekiminde 3. kişi iyelik ekiyle hâl ek-

leri arasında yeniden ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, yalın hâlde tutunamayan /n/, 3. kişi iyelik ekinden sonra kendisini korumuştur. *(onun) evinde* gibi bir örnekte isme getirilen ekleri *ev-i-n-de* biçiminde düşünüp /n/'yi bir *kaynaştırma sesi* saymak doğru değildir. Türkçe'de iki ünlü arasına giren tek kaynaştırma sesi /y/'dir. Bütün bunların yanında Eski Türkçe'de **i(n)* zamirinden türemiş başka kelimeler de bulunmaktadır.

SIRA SİZDE 2

Türkçe'de ismin hangi hâlleri ile 3. kişi iyelik eki arasında /n/ ortaya çıkar? Birer örnek veriniz.

Castrén bu amacına ulaşmış, ancak Ural-Altay dillerinin akrabalığı konusunda kesin bir hüküm vermemiştir. Hatta bu dillere akraba gözüyle bakılamayacağını ileri sürmüştür.

Ural-Altay dillerinde zamir ekleri üzerindeki çalışmasıyla ünlenen Castrén, bu diller arasında benzerlikler bulsa da akrabalığa inanmıyordu. Schott da bu iki grup arasında genel bir benzerlik göremiyordu. Castrén ve Schott'un düşüncesine göre, her gruptaki diller arasındaki gerçek yakınlık ve benzerlik, birbirinden ayrı olmak üzere bir taraftan "Fin-Ugor ve Samoyed", diğer taraftan da "Türk, Moğol ve Tunguz" dil grupları arasında vardı. Ural-Altay dil ailesinin 'Ural' ve 'Altay' dilleri olarak gruplandırılması ve böylece anılır olması bu iki bilim adamının çalışmalarının bir sonucudur.

ALTAY DİLLERİ TEORİSİ

Ural-Altay dillerinin Altay dil grubunu oluşturan, Türk, Moğol, Tunguz-Mançu (belki Kore ve Japon) dillerinin akrabalığına inanan yani bu dillerin ortak bir kaynaktan geldiği görüşünü savunan ve bunu tespit etmeye çalışan teoriye, **Altay Dilleri Teorisi** denir. Buna göre, bu dilleri konuşan halkların tarih, dil, edebiyat, folklor; yani kültür malzemelerini araştıran bilim koluna **Altayistik**, bunlarla uğraşan bilim adamına ise **Altayist** denir.

İlk Altayistler

Resim 1.4
Gustaf John Ramstedt, *1873 – 1950*

Gustaf John Ramstedt, karşılaştırmalı Altay dil ekolünün kurucusu Finli bir bilim adamıdır.

Ramstedt, klâsik dillerin yanında Korece ve Japonca dahil olmak üzere bütün Altay dillerine hâkimdir. Helsinki Üniversitesinden aldığı "Altay dilleri profesörü" unvanıyla birlikte Tokyo elçiliğinde 10 yıl süre ile görevlendirilmiş, bu süre içerisinde Japonca ve Korece öğrenmiştir.

Ramstedt, ilk çalışmasını Fin-Ugor dilleri üzerine yapar; daha sonra Moğol ve Türk dilleri üzerinde durur. Aynı zamanda Mongolistik biliminin kurucusudur. Özellikle Moğol diyalektolojisi üzerine pek çok çalışması vardır. Fakat bu alanda vermiş olduğu en önemli eseri, *Kalmukça Sözlük*'tür (*Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki 1935). Daha sonra ise karşılaştırmalı çalışmalara yönelmiştir. Bu çalışmalarında, Moğol ve Türk dili fonetiğinde pek çok problemi konu edinir. Özellikle Moğolca ve Türk dilindeki paralellikler üzerinde durur. Altay dillerini Japonca ile karşılaştırdığı bir makalesi ve Korece etimoloji çalışmaları konusundaki yazısı, bu alanda çığır açıcı olmuştur (*Studies in Korean Etymology*, Helsinki 1949).

Ramstedt, Türk diyalektlerinden Kumuk ve Nogay Türkçeleri üzerinde de çalıştı. Onun derlediği notları, Emine Gürsoy Naskali ve Harry Halén değerlendirerek 1991 yılında yayımladı (*Cumucica Nogaica*, G. J. Ramstedt's Kumyk and Nogay materials edited and translated by Emine Gürsoy-Naskali, Harry Halén, Memoires de la Societe Finno-Ougrienne, Helsinki 1991).

Ramstedt, çalışmalarının başlangıcında, Altay dillerinin ortaya çıktığı Ana Altay dili diye bir dilin varlığından şüphe duymakta, aynı zamanda Moğolca ve Türkçe arasındaki benzerlikleri sözcük alış-verişine bağlamakta idi. Ancak bu görüşünü değiştirdi ve Altay dillerini ortak bir atadan yani 'Ana Altayca'dan getirdi. Ramstedt'in *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft* (=Altay Dilbilimine Giriş) adlı eseri ölümünden sonra basılmıştır. Bu eser, Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korece'nin ses ile şekil yapılarını karşılaştırmalı olarak işlemektedir. Üç bölümden oluşan bu çalışmanın şekil bilgisi (*II. Formenlehre*) 1952'de; ses bilgisi (*I. Lautlehre*) 1957'de; örnek metinler (*III. Register*) ise 1966'da yayımlanmıştır. Ramstedt'e göre Ana Altaycanın dört diyalekti vardır: Ana Türk dili ve Ana Kore dili asıl dil grubunun güney, Ana Moğolca ve Ana Mançu-Tunguzca ise kuzey kısmını oluşturmaktadır.

Ana Dil: Bir dil ailesine kaynaklık edn dile, 'ana dil' denir.

Ana Altayca: Türkçe, Moğolca, Tunguzca (belki Korece ve Japonca) nın dahil olduğu 'Altay grubu'na kaynaklık eden dil.

Ana Türkçe: Türk dil ve diyalektlerine kaynaklık eden dil. Bu terimin yanında bir de 'ana dili' terimi vardır ki bu, bireyin doğuştan itibaren anasından veya yakın çevresinden duyup öğrendiği dildir.

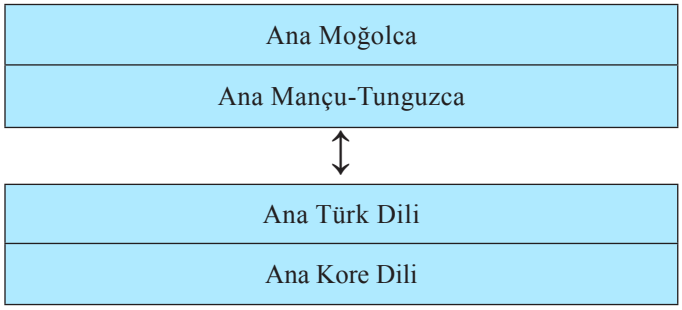

Schott'un Türkçe ve Çuvaşça için bulduğu denkliği geliştirerek, Çuvaşça'nın bu özelliği ile Moğolca'nın yanında yer aldığını Ramstedt tespit etmiştir. Yani Çuvaşça'da olduğu gibi Moğolca /*r*/ ve /*l*/'nin Türkçe /*z*/ ve /*ş*/'ye denk geldiğini ilk kez Ramstedt fark etmiştir. Bu tespitten sonra hangi sesin aslî (=eskicil) ses olduğu, yani hangi sesin hangi sesten türemiş olduğu konusuna geçmiştir. Ramstedt, başlangıçta Moğolca /*r*/'nin Türkçe /*z*/'den (rotasizm), /*l*/'nin de /*ş*/'den (lambdaizm) geldiğine inansa da daha sonra bunun tersini yani zetasizm ve sigmatizm'i savunmuştur.

Açıklama:
rotasizm (r'leşme): Türkçe z'nin aslî olduğunu, Çuvaşça ve Moğolcadaki r'nin ise bu aslî sesten türediğini savunan görüş.
lambdaizm (l'leşme): Türkçe ş'nin aslî olduğunu, Çuvaşça ve Moğolcadaki l'nin ise bu aslî sesten türediğini savunan görüş.
zetasizm (z'leşme): Çuvaşça ve Moğolcadaki r'nin aslî olduğunu, Türkçe z'nin ise bu aslî sesten türediğini savunan görüş.
sigmatizm (ş'leşme): Çuvaşça ve Moğolcadaki l'nin aslî olduğunu, Türkçe ş'nin ise bu aslî sesten türediğini savunan görüş.

SIRA SİZDE 3

Türkiye Türkçesi'nde birbiriyle anlamca ilgili olmak şartıyla hem /z/ hem de /r/ ile yaşamakta olan beşer kelime çifti oluşturunuz.

Resim 1.5
Nicholas Poppe *1897-1991*

Ayrıca Ramstedt, Altay dilleri arasında başka ses denkliklerine de yer vermiştir:
Türkçe y- = Çuvaşça /ś/ = Moğolca /n/, /d/, /j/, /y/
Tü. -p- ve -b- = Klâsik Moğ. /g/ ve Orta Moğ. /h/ = Man. /f/

Ramstedt'in Altay dilleri teorisi konusunda görüşlerini devam ettirip geliştirenler arasında en önemli isim olarak, onun öğrencisi olan **Pentti Aalto** (1917-1998) ve **Nicholas Poppe**'yi sayabiliriz.

Ramstedt'in ölümünden sonra onun Altay dilbilimi ile ilgili eserini yayımlayan Aalto olmuştur. Aalto'nun Altayistlikle ilgili çalışmaları, 70. doğum yılı dolayısıyla çıkarılan bir armağanda toplanmıştır (*Studies in Altaic and Comparative Philology*, Studia Orientalia 59, 1987).

N. Poppe de Ramstedt gibi Altay dilleri uzmanı, aynı zamanda Mongolist ve Türkologdur. Araştırma gezilerine çıkmış, özellikle Moğolca'ya ait diyalektoloji materyallerini derlemiştir. Bu konuda pek çok önemli yazısının yanı sıra Moğolca'yı öğretmek için İngilizce, Rusça ve Almanca gramer kitapları yazmıştır. Ayrıca Tunguz diyalektolojisi üzerine çalışmaları da vardır.

Türkoloji alanında en fazla Çuvaşça ile ilgilenmiştir. Türk dillerini toplu olarak ele alan ilk kitap olan *Filologiae Turcica Fundamenta* (Wiesbaden 1959, s. 671-684)'da Yakutça bölümünü o yazmıştır. Poppe'nin Tatarca (1963) ve Başkurtçanın (1964) el kitapları da vardır.

Ayrıca konumuz olan Altay dillerinin karşılaştırmalı ses bilimi üzerine çalışması, 1960 ve 1965 yıllarına aittir (*Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Wiesbaden 1960); (*Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden 1965). Poppe'nin 1965 yılındaki çalışması, Zeki Kaymaz tarafından 1994 yılında Türkçe'ye tercüme edilmiştir (*Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri 1. Kısım, Karşılaştırmalı Ses Bilgisi,* İstanbul 1994).

Poppe'nin Altay dilleri konusunda, Ramstedt'ten farklı düşünceleri vardır. İlk olarak Poppe, Altay dil birliğinden aynı zamanda dört dilin ortaya çıkmış olabileceğine inanmamaktadır. Ona göre Türkçe ile Moğolca ve Mançu-Tunguzca arasında Korece ile olduğundan daha fazla yakınlık vardır. Yine Moğolca ile Mançu-Tunguzca arasındaki yakınlık diğer diller arasındaki yakınlıktan fazladır. Ayrıca Poppe'ye göre, *r* // *z* ve *ş* // *l* ses denklikleri, Ana Çuvaşça ve Ana Türkçe'yi içine alan bir Çuvaş-Türk dil birliğini yani Ön Türkçe (İngilizce: *Pre-Turkic*; Almanca: *Vortürkisch*) dönemini gerekli kılmaktadır.

Şekil 1.1

Poppe'nin Şeması

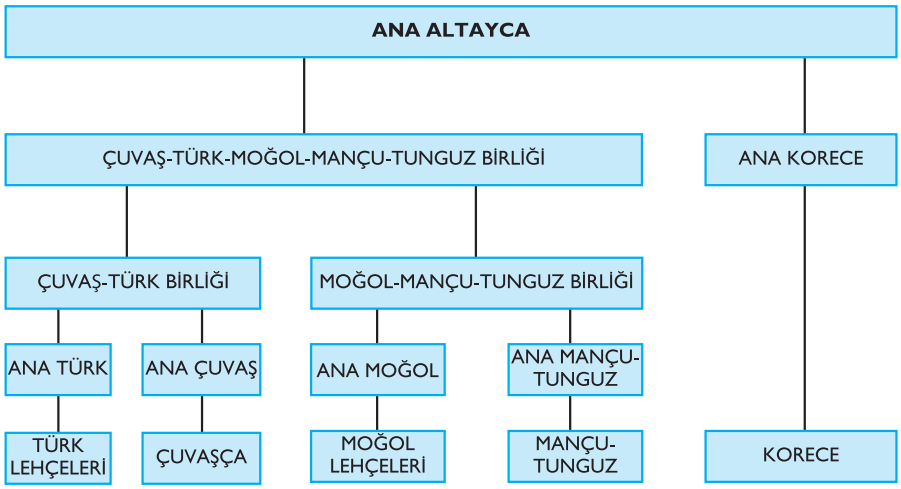

Ramstedt'in görüşünü kabul edip destekleyenler de vardır. Bunlar arasında Leh Mongolisti Wladyslaw Kotwicz (1872-1944) ve Boris Y. Vladimirtsov (1884-1931) ile Omeljan Pritsak (1919-2006), Karl Heinric Menges (1908-1999), Baskakov, Gombocz ve Németh'in isimlerini anmak gerekir.

Macar türkoloğu Zolton Gombocz (1877-1935), Altay dillerini karşılaştırmalı çalışmalarla incelemiştir. Ayrıca onun Volga Bulgarcası'ndan Macarca'ya geçen sözcükleri tespit ettiği çalışması da önemlidir. Julius Gyula Németh ise önceleri Türk ve Moğol akrabalığına şüphe ile bakarken daha sonra Altay dillerini dört devrede ele almıştır:

1. Soy akrabalığı
2. Karşılıklı Çuvaş-Moğol tesirleri devresi
3. Karşılıklı Türk-Moğol tesirleri devresi
4. Yakutçanın Moğolca'dan ödünçlemelerde bulunduğu devir

Tarihte Çuvaş-Moğol devresi hiçbir zaman mevcut olmadığından Németh'in bu açıklamaları kabul edilemez.

Volga Bulgarcası: 13. ve 14. yüzyıllarda Volga ırmağının üst kısımlarında konuşulan Türk dili. Volga Bulgar devleti hakimiyetine 1236 yılında Moğollar son vermiştir. Kendilerinden yadigâr olarak 100 kadar mezar ant kalmıtır. Ant taşlardan anlaşıldığına göre, /r/ dili konuşuyorlardı ve bugünkü Çuvaşlarla akrabaydılar.

Altay Dil Birliğini Kabul Etmeyenler ve Bu Konuda Çekimser Kalanlar

Altay dil birliği teorisine karşı olanlar; yani Türk, Moğol, Tunguz (belki Kore ve Japon) dillerinin ortak bir atadan geldiği görüşüne karşı olanlar da vardır. Bu teoriye karşı çıkanlar arasında başı çeken türkologlar İngiliz Sir Gerard Clauson (1891-1974), Alman Gerhard Doerfer (1920-2003) ve Rus Aleksandr Mihayloviç Şçerbak (1928-2008)'tır. Clauson ve Doerfer'e göre, bu diller arasındaki ortak unsurlar, bir dilden diğerine geçen eski ödünçlemeler; yani alıntı sözcüklerdir. Alıntılamalardaki istikamet Türkçe'den Moğolca'ya, Moğolca'dan da Tunguzca'ya doğru olmuştur. Clauson ve Doerfer'in kendi aralarında ayrıldıkları nokta, alıntılamaların tarihlendirilmesi konusudur, yani Altay dilleri arasında ortak bir söz hazinesi yoktur. Buna rağmen, Altay dillerinin etimolojik sözlük denemesi 2003 yılında yapılmıştır (*Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Brill 2003). Bu sözlükte, her sözcüğün beş Altay dilinde yer alış şekilleri verilmiştir.

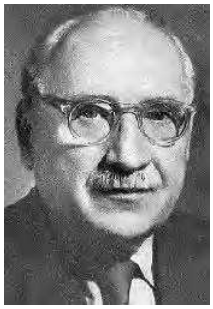

Resim 1. 6
Julius Gyula Németh,
1890-1976

Resim 1.7
Osman Nedim Tuna, *1923-2001*

Altay dillerinin akrabalığı konusunda çekimser kalanlar ise Louis Ligeti (1902-1987), Johannes Benzing (1913-2001), D. Sinor, Karl Grønbech (1901-1957)'tir. Bu bilim adamları ise şimdilik akrabalığı tespit için çalışmaktan çok, her dilin kendi bünyesinde araştırılmasının yerinde olacağı kanaatindedirler. Bu görüşlerinde son derece haklıdırlar, çünkü bu diller arasında en işlek dil olan Türkiye Türkçesinin bugün için gramerin bütün bölümlerini (ses, yapı, anlam, sözcük ve cümle bilgisi) bütün ayrıntılarıyla ele alan bir grameri bile yoktur.

Japoncanın Altay Dil Birliğine Katılması

Japoncanın Altay dil birliğine dahil edilmesi çok sonradır. Samuel E. Martin'in 1966 ve 1996 yıllarındaki iki çalışması ile Roy Andrew Miller'in 1971'deki çalışmaları sonucunda Japonca, Altay dilleri arasında gösterilir olmuştur; ancak bu konuda çalışmalar, bunlarla sınırlı kalmıştır.

Türkiye'deki Altayistler

Türkiye'de Altayistikle ilgilenen bilim adamları şunlardır: Ahmet Temir, Osman Nedim Tuna ve Talat Tekin. Bunlar içersinde en fazla yayın yapan kişi ise Talat Tekin'dir. Onun özellikle zetasizm ve sigmatizm konularında pek çok yazısı vardır. Konuyla ilgili kaynakçaya bakıldığında adı geçenlerin bu konuda yapmış oldukları çalışmaların bazıları görülecektir.

Resim 1.8
Talat Tekin, *1927-*

Altay Dil Teorisinin Bugünkü Durumu

Yukarıda görüldüğü gibi; başlangıçta Ural-Altay, daha sonra Altay dil teorisi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Buraya, bu çalışmaların en belli başlıları alınmıştır. Ancak bu çalışmalar, dillerin akrabalığını kanıtlayacak nitelik ve niceliğe ulaşamamıştır. Hint-Avrupa dilleri üzerine yapılan çalışmalarla karşılaştırılacak olursa bunların henüz yeterli olgunlukta olmadıkları görülecektir.

Özet

AMAÇ 1

Yapıları bakımından dilleri tanımlamak ve Türk dilinin yer aldığı dil grubunu belirlemek.

Kaynaklar bugün yeryüzünde 2500-5000 arasında dilin varlığından söz etmektedir. Bu diller, yapı ve köken bilgisi bakımından değişik gruplandırmalarda incelenmektedir.

Yapı bakımından dünya dilleri üç gruba ayrılır:

1. Yalınlayan (=Tek Heceli) Diller
2. Bağlantılı ve Kaynaştıran (=Eklemeli) Diller
3. Bükümlü (=Çekimli) Diller

Türk dili, bağlantılı diller grubu içinde yer almaktadır.

AMAÇ 2

Ural-Altay dil ailesini dil özellikleriyle birlikte tanımak ve bu konuda çalışan ilk ve önemli isimler ile eserlerini sıralamak.

Ural-Altay dil ailesi, Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayrılır. Türk dili, Altay grubundadır.

Estonyalı bilgin **Ferdinand Johann Wiedemann,** 1838 yılında, Ural-Altay dil ailesinin ortak özelliklerini belirlemiş ve bu dil ailesinin Hint-Avrupa dillerinden farklı özelliklerini 14 madde hâlinde sıralamıştır.

Bu alanda ilk çalışan kişiler olarak İsveçli subay **Philipp Johann Tabbert von Strahlenberg** ve **Daniel Gottlieb Messerschmidt** gösterilir. Strahlenberg'in eserinin ismi *Asya ve Avrupa'nın Kuzey ve Doğu Kısımları* (*Das Nord und Östlichе Theil von Europa und Asia*, Stockholm 1730); Messerschmidt'inki ise *Forschungsreise durch Sibirien* (=Sibirya Boyunca Keşif Seyahati)'dir. Daha sonra Radloff, Castrén, Schott ve Ramstedt'in isim ve eserleri sıralanmalıdır.

AMAÇ 3

Altay Dil Teorisi'ni açıklamak.

Ural-Altay dillerinin Altay dil grubunu oluşturan, Türk, Moğol, Tunguz-Mançu (belki Kore ve Japon) dillerinin akrabalığına inanan yani bu dillerin ortak bir kaynaktan geldiği görüşünü savunan ve bunu tespit etmeye çalışan teoriye, **Altay Dilleri Teorisi** denir.

Ramstedt, çalışmalarının başlangıcında, Altay dillerinin ortaya çıktığı Ana Altay dili diye bir dilin varlığından şüphe duymakta, aynı zamanda Moğolca ve Türkçe arasındaki benzerlikleri sözcük alış-verişine bağlamakta idi. Ancak bu görüşünü değiştirdi ve Altay dillerini ortak bir atadan yani 'Ana Altayca'dan getirdi.

Schott'un Türkçe ve Çuvaşça için bulduğu denkliği geliştirerek, Çuvaşçanın bu özelliği ile Moğolca'nın yanında yer aldığını Ramstedt tespit etti; yani Çuvaşçada olduğu gibi Moğolca /r/ ve /l/'nin Türkçe /z/ ve /ş/'ye denk geldiğini ilk kez Ramstedt fark etmişti. Bu tespitten sonra hangi sesin aslî (=eskicil) ses olduğu, yani hangi sesin hangi sesten türemiş olduğu konusuna geçmişti. Ramstedt, başlangıçta Moğolca /r/'nin Türkçe /z/'den (rotasizm), /l/'nin de /ş/'den (lambdaizm) geldiğine inansa da daha sonra bunun tersini yani zetasizm ve sigmatizm'i savunmuştu. Ramstedt'in Altay dilleri teorisi konusunda görüşlerini devam ettirip geliştirenler arasında en önemli isim olarak, onun öğrencisi olan Pentti Aalto ve Nicholas Poppe'yi sayabiliriz.

Poppe'nin Altay dilleri konusunda, Ramstedt'ten farklı düşünceleri vardı. İlk olarak Poppe, Altay dil birliğinden aynı zamanda dört dilin ortaya çıkmış olabileceğine inanmamaktadır. Ona göre Türkçe ile Moğolca ve Mançu-Tunguzca arasında Korece ile olduğundan daha fazla yakınlık vardır. Yine Moğolca ile Mançu-Tunguzca arasındaki yakınlık diğer diller arasındaki yakınlıktan fazladır. Ayrıca Poppe'ye göre, *r* // *z* ve *ş* // *l* ses denklikleri, Ana Çuvaşça ve Ana Türkçeyi içine alan bir Çuvaş-Türk dil birliğini yani Ön Türkçe dönemini gerekli kılmaktadır.

Ramstedt'in görüşünü kabul edip destekleyenler olduğu gibi kabul etmeyenler de vardır.

Japoncanın Altay dil birliğine dahil edilmesi çok sonradır.

Başlangıçta Ural-Altay, daha sonra Altay dil teorisi üzerine pek çok çalışma yapılmış, ancak bu çalışmalar, dillerin akrabalığını kanıtlayacak nitelik ve niceliğe ulaşamamıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Ural-Altay dil ailesi içinde **yer almaz?**

a. Türkçe
b. Fince
c. Moğolca
d. Korece
e. Çince

2. Yaptığı çalışmalarla Ural-Altay dillerini Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayıran bilim adamı, aşağıdakilerden hangisidir?

a. M. A. Castrén
b. P. J. von Strahlenberg
c. G. J. Ramstedt
d. W. Schott
e. D. G. Messerschmidt

3. W. Schott bulmuş olduğu r = z denkliği hangi diller arasındadır?

a. Çuvaşça = Türkçe
b. Korece = Japonca
c. Türkçe = Çuvaşça
d. Moğolca = Çuvaşça
e. Japonca = Türkçe

4. G. J. Ramstedt'e göre Ana Altaycadan ayrılan diller aşağıdakilerden hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?

a. Moğolca, Macarca, Mançu-Tunguzca, Fince.
b. Moğolca, Korece, Çince, Türkçe.
c. Türkçe, Macarca, Mançu-Tunguzca, Korece.
d. Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece
e. Sanskritçe, Ugorca, Türkçe, Moğolca.

5. Karşılaştırmalı Altay dillerinin kurucusu aşağıdakilerden hangisidir?

a. Talat Tekin
b. N. Poppe
c. G.J. Ramstedt
d. W. Schott
e. G. Clauson

6. "lambdaizm" görüşünü, aşağıdakilerden hangisini savunur?

a. Türkçe ş'nin aslî olduğunu, Çuvaşça ve Moğolcadaki l'nin bu aslî sesten türediğini
b. Çuvaşça ve Moğolca l'nin aslî olduğunu, Türkçe ş'nin bu aslî sesten türediğini
c. Türkçe l'nin aslî olduğunu, Çuvaşça ve Moğolca ş'nin bu aslî sesten türediğini
d. Çuvaşça ve Moğolca ş'nin aslî olduğunu, Türkçe ş'nin bu aslî sesten türediğini
e. Türkçe r'nin aslî olduğunu, Çuvaşça ve Moğolcadaki l'nin bu aslî sesten türediğini

7. N. Poppe'nin çizdiği şemaya göre aşağıdakilerden hangisi **yanlıştır?**

a. Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca arasında Korece ile olduğundan daha fazla yakınlık vardır.
b. Altay dil birliğinden aynı zamanda dört dil ortaya çıkmıştır.
c. Moğolca ile Mançu-Tunguzca arasındaki yakınlık diğer diller arasındaki yakınlıktan fazladır.
d. Çuvaşça ve Türkçe arasındaki r // z ve l // ş denkliği şemayı oluştururken kullanılmıştır.
e. Ana Çuvaşça ve Ana Türkçeyi içine alan Ön Türkçe dönemi söz konusudur.

8. Aşağıdakilerden hangisi, Altay dil teorisini kabul etmeyen bilim adamlarının öne sürdüğü görüşlerden biri **değildir?**

a. Altay dilleri arasındaki yakınlık, bir dilden diğerine geçen ödünçleme yani alıntı sözcüklerden dolayıdır.
b. Alıntılamalar Türkçeden Moğolcaya Moğolcadan Tunguzcaya şeklindedir.
c. Altay dilleri arasında ortak bir söz hazinesi yoktur.
d. Alıntılamalardaki tarihlendirme konusu Altay dil birliğini kabul etmeyenlerin ayrıldıkları husustur.
e. Altay dil birliğinden ilk olarak Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguz dilleri bir arada kopmuş, diğer taraftan Korece bu dil birliğinden ayrılmıştır.

9. Türkiye'de Altayistlikle en çok ilgilenen bilim adamı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Agop Dilâçar
b. Nuri Yüce
c. Ahmet Caferoğlu
d. Talat Tekin
e. Reşit Rahmeti Arat

10. Aşağıdakilerden hangisi F. Wiedemann tarafından tespit edilen Ural-Altay dil ailesinin özelliklerden biri **değildir?**

a. Ural-Altay dillerinde ses uyumu vardır.
b. Bu dillerin sözcüklerinde gramatikal cins yoktur.
c. Çekim sırasında sözcük kökleri değişikliğe uğrar.
d. Sözcük yapımı eklerledir.
e. Ural-Altay dil ailesine giren dillerin hepsi bağlantılı (eklemeli) dillerdendir.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız doğru değilse, "Yapıları Bakımından Diller" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
2. d	Yanıtınız doğru değilse, "Ural ve Altay Dilleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
3. a	Yanıtınız doğru değilse, "Ural ve Altay Dilleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
4. d	Yanıtınız doğru değilse, "İlk Altayistler" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
5. c	Yanıtınız doğru değilse, "İlk Altayistler" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
6. a	Yanıtınız doğru değilse, "İlk Altayistler" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
7. b	Yanıtınız doğru değilse, "İlk Altayistler" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
8. e	Yanıtınız doğru değilse, "Altay Dil Birliğini Kabul Etmeyenler ve Bu Konuda Çekimser Kalanlar" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız doğru değilse, "Türkiye'deki Altayistler" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
10. c	Yanıtınız doğru değilse, "Ural-Altay Dil Ailesi" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Strahlenberg'in eserinin önemi:

1. Türklerden kalan mezar taşları ve yazıtlardan söz etmiş, bunların çizim ve gravürlerine de yer vermiştir.
2. Kuzey Avrupa ve Sibirya arasında Ural-Altay kavimlerinin konuştuğu 32 dili "Tatar" adı altında toplamış ve bu dilleri, söz konusu dilleri konuşan halkların isimlerini vererek *Tabula Polyglotta* (=çok dilli tablo)'da altı gruba ayırmıştır.
3. *Vocabularium Calmucko-Mungalicum* (= Kalmukça-Moğolca Söz Dağarcığı) başlığıyla 1500 kelimelik bir Moğolca sözlüğe de yer vermiştir.

Sıra Sizde 2

Yönelme, bulunma, ayrılma ve belirtme hâlleri ile 3. kişi iyelik eki arasında ortaya çıkar. Mesela:

*(onun)yer-i-***n***-e*
*(onun)yer-i-***n***- de*
*(onun)yer-i-***n***-den*
*(onun)yer-i-***n***-i*

Sıra Sizde 3

semiz X *semir-*
yaldız X *yaldır (göz için "yaldır yaldır etmek")*
kaz- X *kar-*
gözük- X *görük- (ağızlarda "gözük-" yerine)*
kuduz X *kudur-*

Yararlanılan Kaynaklar

Clauson, Sir Gerard, "The Case against the Altaic Theory", *Central Asiatic Journal 2*, Wiesbaden 1956, s. 181-187.

_____, "The Relationship between Turkish and Mongolian", *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962.

Dilâçar, Agop, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1964.

Doerfer, Gerhard, "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1980-1981*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s.1-16.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ, Ankara 2004.

Eren, Hasan, *Türklük Bilimi Sözlüğü. 1. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Tekin, Talat, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1978, s. 118-130.

_____, *Makaleler. 1- Altayistik*, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara 2003.

Temir, Ahmet, "Türkçe İle Moğolca Arasındaki İlgiler", *DTCF Dergisi*, C. III, S. 1-2, s. 1-25, Ankara 1955.

_____, "Ural-Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1978, s. 114-118.

Tuna, Osman Nedim, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ankara 1983.

Yüce, Nuri, "Türk dilinin Ural-Altay dilleri arasındaki yeri". *İA* (= *İslâm Ansiklopedisi*), 12/2, İstanbul 1987, 445b-456b.

ORHUN TÜRKÇESİ

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- "Türk Dili"nin Orhun (Köktürk) Türkçesinden önceki dönemlerini anlatabilecek,
- Orhun (Köktürk) ve Uygur Türkçelerinin de içinde bulunduğu Eski Türkçe Dönemi ve sonrasını tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ana Altayca
- İlk Türkçe
- Ana Türkçe
- Ana Çuvaşça
- Dönemlendirme
- Eski Türkçe
- Orta Türkçe
- Yeni Türkçe

İçindekiler

Orhun Türkçesi → Türk Dilinin Dönemleri →

- "TÜRK DİLİ"NİN ORHUN (KÖKTÜRK) TÜRKÇESİNDEN ÖNCEKİ DÖNEMLERİ
- ORHUN (KÖKTÜRK) VE UYGUR TÜRKÇELERİNİN DE İÇİNDE BULUNDUĞU ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİ VE SONRASI

Türk Dilinin Dönemleri

"TÜRK DİLİ"NİN ORHUN (KÖKTÜRK) TÜRKÇESİNDEN ÖNCEKİ DÖNEMLERİ

Altay dil teorisini kabul edenler için, Kuzey Buz Denizi'nden Basra Körfezi'ne, Kuzeydoğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alanda konuşulan Türk dili, bu dili konuşanların sayısı, yazılı metinlerinin eskiliği ve çokluğu bakımından Altay dilleri arasında en önemlisidir. Bugüne kadarki bilgiler ışığında, Türk dilinin tarihlendirilmiş en eski yazıtı, VII. yy'a ait **Çoyren** (Çoyr, 688-692) yazıtıdır. Başka bir deyişle, Türk yazı dilinin ilk örnekleri VII. yy'a aittir. Çoyren yazıtı, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları gibi mezar taşı olarak dikilmiştir. Köktürk Kağanlığına bağlı bir kişinin, II. Köktürk Kağanlığını kuran İlterişe katıldığını anlatan bu yazıt, sadece 6 satırdan ibarettir. Orhun yazıtlarının yazıldığı alfabe ile hâkkedilmiştir (taşa kazınmıştır). Dilimizin ve tarihimizin en önemli belgeleri olan Orhun yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtı), Çoyren yazıtından yaklaşık 40 yıl sonra yazılmaya başlanmıştır. Burada olduğu gibi, her ne kadar en eski yazıt olarak Çoyren yazıtı gösterilse de Orhun yazıtları Türk dilinin en eski belgeleri olarak değerlendirilir. Bunun nedeni bu yazıtlardaki metinlerin anlaşılabilecek uzunlukta olması, yani Köktürk harfleriyle yazılmış pek çok taşta olduğu gibi silinti ve tahribatın çok fazla olmamasıdır.

Moğol dilinin en eski yazılı belgesi, 1225 tarihli **Yesünke Taşı**'dır. Moğolların en önemli belgesi olan *Moğolların Gizli Tarihi* ise 1240 yılına aittir. Bu eseri Ahmet Temir, 1948 yılında Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

Tunguzcanın en eski yazılı belgesi bugün artık ölü diller arasında sayılan **Çuçen** diline aittir. Bu belgelerden ilki 1413, ikincisi 1433'ten kalmadır. Tunguzca içinde en çok Mançular hakkında bilgi sahibiyiz. Mançuca belgelerin en eskileri ise XVI. yy'a aittir.

Korecenin çok ufak parçalara yazılı olan ilk belgeleri ise 1443'ten başlamaktadır.

Altay dilleri arasına çok geç dahil edilen ve bu sebeple Altay dil birliği üyesi olarak "belki" ihtiyatı konularak gösterilen Japoncanın en eski yazılı belgesi ise 712 yılına aittir.

Yukarıda görüldüğü üzere Türk dili, Altay dilleri arasında yazı dili kimliğini kazanmış en eski dildir.

Dil dönemlendirmeleri, o dili konuşanlar tarafından yapılmaz. Çok daha sonraları o dille uğraşan dilbilimciler tarafından yapılır. O yüzden bazen birbiriyle örtüşmeyen değerlendirmelere rastlanabilir veya bir dönem için geçerli olan bir görüş daha sonra eskiyebilir; yerini yenilerine bırakmak zorunda kalabilir.

Bir dilin çıkış noktasındaki ya da tanıklayamadığımız dönemlerindeki durumuna ilişkin olarak ancak bazı metotlar, özellikle rekonstrüksiyon (=yeniden kurma, yeniden oluşturma) metodunu kullanarak fikir sahibi olabiliriz. Bunu da dilin işleyiş mekanizmasını tespit etmek suretiyle yapabiliyoruz. Bir dili, sadece o dili konuşanlara ve dilin iç faktörlerine dayanarak dönemlendiremeyiz. Türk dili, yazılı metinlere sahip olmadan önce de çok uzun zaman kullanılmıştır. Dilbilimciler, dilin akışı içindeki karakteristikleri belirleyerek yazılı olmayan Türkçenin özellikleri hakkında da bazı fikirler öne sürebilir.

Ana Altayca Dönemi

Türk dilinin tarihinde en erken dönem "Altay Dil Birliği" dönemidir; yani Türk, Moğol, Tunguz, Kore dilleri ve belki Japon dilinin ortak olduğu dönem. Bu ortak dil döneminde mahallî farklılıkların alt gruplar oluşturduğunu varsaymalıyız; yani Korelilerin, Türklerin, Moğolların ve Tunguzların atalarının, bu ortak dil döneminde birbirinden farklı, yani birinden öbürüne farklılıklar gösterebilen ortak dilin (=Ana Altayca) varyantlarına (=çeşitleme) sahip olduğunu düşünmek zorundayız. Bu dönemde mahallî farklılıkların oluşturduğu ağızlar, dil seviyesinde düşünülmelidir.

Ortak coğrafya içindeki bölgesel dağılımlar, daha o dönemde bu farklılaşmanın ortaya çıkmasındaki bir faktördür; tıpkı bugün Türkiye dil alanı üzerinde farklı ağızların olması gibi. Ana Altayca döneminde Türk soyluların, Türk ağzını konuşanların diğerlerinden iyice ayrılıp Türk dilinin bağımsız bir dil olması konumuz açısından önemlidir.

İlk Türkçe Dönemi

"Altay Dil Teorisi"ni, yani bu dillerin genetik akrabalığını kabul etmeyenler için Türk dilinin dönemlendirilmesindeki ilk evre, 5000 yıllık geçmişi olan İlk Türkçe (=*Erken En Eski Türkçe, Ön Türkçe*; İng. *Pre-turkic*) dönemidir. Altay dil birliğini kabul edenler için ise bu dönemde Türk dili, Ana Altaycadan ayrılmış ve bağımsız bir dil olarak gelişmeye başlamıştır. Bu dönemin başlangıcı için kesin bir zaman verilmemekle birlikte M.Ö. 3500'lü yıllardan milat sıralarına kadarki süreç gösterilir.

Fonem: Anlam farkı yaratan ses birimi

Bu dönem, Çuvaşça dahil bütün Türk dillerinin ata dönemidir. Ön Türkçe döneminde r // z ve l // ş denklikleri sebebiyle daha sonra ortaya çıkacak olan ayrışma henüz olmamıştır. Dönemin en önemli özelliği -daha sonra *r* ve *z*'ye gelişecek olan- **ŕ* ve -daha sonra *l* ve *ş*'ye gelişecek olan- **ĺ* fonemlerinin bulunmasıdır. Bu rekonstrüksiyon, Türkçe ve Çuvaşça arasındaki denklik sayesinde yapılabilmiştir. Örneğin, **ŕ* sesini rekonstrüksiyon metodu ile çözümleyecek olursak:

X fonemi = ses değişimi *r* ve *z* yönündedir.

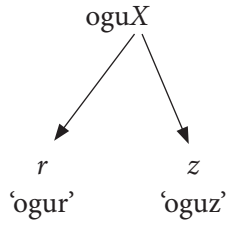

İlk Türkçe döneminde ogu*x* şeklinde konuşanlar vardır. Daha sonraki Ana Türkçe döneminde Türk dili, *ogur* şeklinde *x* değişkeninin *r*'li konuşurları ile *oguz* şeklinde *x* değişkeninin *z*'li konuşurları olarak, yani **Ana Çuvaşça** ve **Ana Türkçe** diye ayrılmıştır. Çuvaşça dışında bütün Türk dil ve diyalektleri Ana Türkçe; Çuvaşça ise Ana Çuvaşçadan gelişmiştir. Böylece Türk dil ve diyalektlerini gruplandırma çalışmasını yaparken kullanacağımız en önemli ölçüt, Tü. *z* = Çu. *r* denkliği ile ortaya konulmuş oldu.

Nirvanasutra: Nirvana'ya ulaştığına inanılan kişilerin felsefelerinin ve dinî öğretilerinin telkin edildiği Budizm kitapları.

Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça Dönemi

Ana Türkçe (=*Geç En Eski Türkçe*) ve Ana Çuvaşça dönemi, miladın ilk yıllarından Türk dilli ilk yazılı belgelerin bulunuşuna kadarki dönemi kapsamaktadır. Tarihte Türk asıllı oldukları bilinen Hun, Avar, Peçenek, Bulgar gibi boylardan kalan, tarihî kaynaklarda geçen boy, hükümdar ve yer adlarının Türkçe ile ilgili olması, bu dönemin tanıklardır. Bu adların geçtiği kaynaklar doğrudan Türkçe yazılmış kaynaklar olmayıp Çin ve Bizans kronikleri ve Bulgarlardan kalmış listelerdir.

Bu dönem adından anlaşılacağı üzere Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça dönemi olmak üzere iki dönemi içermektedir.

r'li konuşurların dili olan Ana Çuvaşça (Ana Bulgarca) dönemi, söz konusu yüzyıllar içerisinde Karadeniz'in kuzeyinde ve Kuzey Kafkasya'da yaşamış olan Bulgar Türklerinden kalan belgeleri içine alır.

r'li konuşurlar; yani bugünkü Çuvaşların ataları hakkında Bizans kaynakları bilgi vermektedir. Bizans kaynaklarındaki Türkçe malzeme bir Macar bilgini olan **Moravcsik** tarafından işlenmiştir (*Bizantino Turcica* I, II, Berlin 1958). Bizans kaynakları, *r*'li konuşurlara *Ogur* dışında *On Ogur* adının da verildiğini haber verir. Ayrıca böyle konuşanlar, Atilla'nın Hunlarının kalıntıları olarak tanıtılır.

z'li konuşurların dili olan Ana Türkçe dönemi ise Çuvaşça dışında bütün Türk dillerini kapsar. Bu tip konuşurlar hakkında ilk bilgileri Çin kaynaklarından temin edebiliyoruz. İlk yazılı belgelerimiz olan Orhun Yazıtlarında *z*'li bir dil kullanıldığı görülür. Biz, bugün yazılı dil tarihimizden söz ederken *z*'li konuşanların dil tarihinden söz ederiz.

Bizans kaynaklarında, VI. yy'ın ortalarında On Ogur Bulgarlarının diline çevrildiği söylenen İncil bugün elimizde olsa idi, o zaman *Ogur* grubunun dil özellikleri hakkında söyleyecek bir hayli sözümüz olurdu.

Diğer taraftan *z*'li konuşurlar için Çin kaynakları VI. yy'da, yani bugün için Türk diliyle yazılmış bilinen hiçbir belgenin bulunmadığı I. Köktürk Kağanlığı (552-630) döneminde, birtakım Budist 'sutra'ların (=Nirvanasutra) Türkçeye çev-

Sogd: M.Ö. VI. yy'da yazılı olarak belirlenen *Sogdiana* adı, İran halklarından Sogdların yerleşik oldukları bölgeyi niteler. Sogdlar Türklerin arasında kalmaları sebebiyle Türkçe konuşur olmuşlardır. Sogdlar, bugünkü Özbekistan'da yaşamış bir millettir. Türklerin genelde iyi ilişkiler kurdukları, topraklarında ticaret yapmalarına izin verdikleri bu halk, Zerdüştlük, Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık gibi çeşitli dinleri benimsemiş ve Orta Asya'daki ticaret kolonileri vasıtasıyla dillerini ve yazılarını Türk ülkelerinde de yaymışlardır. Özellikle Uygur hakanı Bögü Kağan'ın Mani dinine girip bunu devlet dini olarak kabul etmesinden sonra, Doğu Türkistan'da oldukça yayılan bir yazı biçimi, Sogd yazısı olmuştu.

Resim 2.1

Sogd Alfabesi

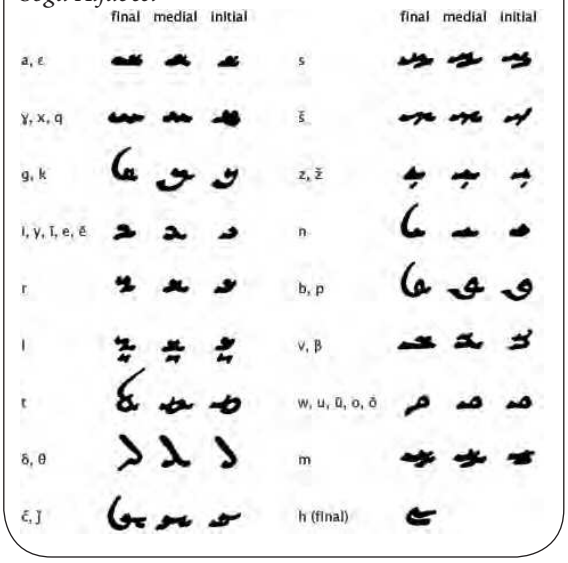

rildiğini haber veriyor. Bu sutraların da ele geçmesi durumunda Türk dilinin bir basamak gerisi hakkında daha çok bilgimiz olurdu.

Bizans kaynakları, daha sonra anlatacağımız gibi, *Oguz* grubuna girenlerin Bizans'la olan ilişkilerini de anlatmaktadır. I. Köktürk Kağanlığı'nın Batı kanadından sorumlu olan İştemi Kağan'ın Doğu Roma İmparatorluğu'na bir elçilik heyeti gönderdiğini Bizans kaynakları kaydeder. Bu elçilik heyetinin başında **Sogd** menşeli biri vardır ve bu kişi İştemi Kağan'ın mektubunu Bizans imparatoruna sunar. Bizans kaynaklarında, sunulan mektuptaki yazının İskit harflerine benzediği söylenir. Söz konusu mektubun bugüne kadar bulunmayan ve bilinmeyen İskit alfabesi ile gönderilmiş olduğunun söylenmesi, başka bir durumu anlatıyor olsa gerektir. Bundan da, *z* tipli konuşurların, I. Köktürk Devleti zamanında dış (diplomatik) yazışmalarını gerçekleştirmek üzere, Türkçe olup olmadığını bilmediğimiz bir yazı sistemi kurmuş oldukları anlaşılmalıdır. Bu, bizim dilimizin tarihi için önemlidir.

SIRA SİZDE 1

"Türk Dili"nin Orhun (Köktürk) Türkçesinden önceki dönemlerini "Altay Dil Teorisi"ni benimseyen türkologlara göre kronolojik olarak sıralayınız.

ORHUN (KÖKTÜRK) VE UYGUR TÜRKÇELERİNİN DE İÇİNDE BULUNDUĞU ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİ VE SONRASI

Türkologlar tarafından Türk dili, ilk yazılı ürünlerden başlayarak üç dönemde ele alınıp incelenmiştir. Bu dönemler genelde şu adlandırma ile verilir:

1. Eski Türkçe
2. Orta Türkçe
3. Yeni Türkçe

Eski Türkçe Dönemi (VII.-XIII. yy): Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri

Bugünkü bilgilerimiz ışığında Eski Türkçe dönemi, Türk yazı dili tarihinin başlangıç noktasıdır. Bu dönem, Türk dilinin yazılı ürünler vermeye başladığı ilk dönemdir. Başka bir deyişle, Eski Türkçe dönemi öncesinde Türkler tarafından yazıya geçmiş, Türk diliyle yazılmış herhangi bir belge bulunmamaktadır.

Eski Türkçe döneminin başlangıç aşaması Köktürkçedir. Köktürkçe, 'Türk' adının Türklere ait tarihî kaynaklarda ilk olarak geçtiği, Türkçenin ilk yazılı kaynaklarının bulunduğu ve Türkçenin yapısını gerçek bilgilerle tespit edebildiğimiz ilk dönemdir.

Eski Türkçe dönemi, Türk dilinin yazıya geçirildiği Köktürkçe (=Orhun Türkçesi), Uygurca ve Karahanlı yazı dillerini (VII-XIII. yy) kapsar. XIII. yy'a kadar Türk dünyasının doğu kolunda iki ayrı bölgede iki ayrı yazı dili oluşmuştur. Bunlardan biri Ötüken'de ve daha sonra Doğu Türkistan'daki Tarım Bölgesi'nde kullanılan Köktürkçe ile Uygurca, diğeri de Kaşgar'da ortaya çıkan Karahanlı Türkçesidir. Uygur ve Karahanlı Türkçeleri birbirinin devamı olmakla beraber yan yana iki ayrı medeniyeti temsil ederek ürünlerini vermişlerdir.

Türk dili, bu dönemde, bu üç yazı dili dışında henüz farklı bir yazı dili oluşturmamıştır. Elimizdeki veriler, farklı bir Türk yazı dili olan ve 'Eski Oğuz Türkçesi' adı verilen yazı dilinin ilk metinlerinin XIII. yy'a ait olduğunu sergilemektedir. XIII. yy ise 'Orta Türkçe' adlı yeni bir dönemin başlangıcıdır.

Bu üç yazı dili arasında doğal olarak bazı dilbilgisel farklar bulunur. Köktürk ve Uygur Türkçeleri ile Karahanlı Türkçesi arasındaki farklar, bağlı oldukları kültür daireleri ile değişik Türk boylarına ait ağız farklılıklarının ortaya çıkardığı seslik, biçimlik ve söz dağarcığı farklılıklarından öte değildir. Tabiî ki bunda coğrafya ve zaman faktörleri de etkili olmuştur. Bu farklar, Köktürkçe ve Uygurca arasında bulunduğu gibi Köktürk alfabesiyle yazılmış üç büyük yazıt arasında da vardır.

Eski Türkçe dönemi içerisinde yer alan Karahanlı Türkçesindeki -diğer yazı dilleri olan Köktürk ve Uygur Türkçelerine oranla- en köklü değişiklik, resmî din olarak kabul edilen İslâmiyetin etkisiyle Arap alfabesinin, başka bir deyişle Kur'an yazısının kullanılmaya başlanmasıdır; ancak Türkler alfabe ve din konusunda özellikle Eski Türkçe dönemi boyunca hiçbir zaman tutucu olmamışlardır. 762 yılında, Uygur hükümdarı Bögü Kağan (759-780) zamanında da Mani dininin resmen kabulü ile Uygur alfabesinden farklı bir alfabe olan Manihey alfabesi kullanılmıştı.

Mani: M.S. III. yüzyılda, Mezopotamyada Zerdüşt Dualizmi, Babilonya folkloru, Budist ahlâk ilkeleri ve Hıristiyan unsurların karışımından meydana gelen **Maniheizm**'in kurucusudur. **Mani-i Nakkaş** olarak da anılır.

Kısacası kabul edilen dinin alfabesini kullanmış olmak, o alfabe ile okuyup-yazmak, bir dili dönemlendirirken yeni bir dönemin başlatılması için yeterli sebep değildir.

İlk Dönemlendirme Çalışmalarında "Eski Türkçe"

Eski Türkçe dönemi başlangıçta, VI. ve X. yy'lar arası, yani Köktürkçe ve Uygurca için kullanılmıştı. Hatta kronolojik kaygı güdülmeden Uygurcanın İslâmî dönemde vermiş olduğu eserler de Eski Türkçe kapsamında değerlendirilmişti. Türk dilinin tarihî temellere dayanan dönemlendirmesi hakkındaki ilk çalışmalar, 1936 yılında K. Grønbech ile başlar. Aslında bu konuda Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938)'in 1928 yılında yaptığı bir çalışma da vardır. Bu çalışma Abdülkadir İnan (1889-1976) tarafından "Orta Asya Edebî Dili Tarihine Dair" adıyla Türkiye Türkçesine çevrilmiştir (A. N. Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneziatsko-turetskogo yazıka,* Leningrad 1928. Çeviren: A. İnan, *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları I*, s. 73-95). Çalışmada, İslâmiyeti kabul ettikten sonraki Orta Asya, yani Türk dünyasının doğu kolundaki yazı dilleri yer almaktadır. Samoyloviç'in söz konusu ettiğimiz makalesi, Türk dilinin tarihî dönemlere ayrılmasında Harezm Türkçesine yer vermesi bakımından önemlidir.

Resim 2.2

*Turfan kazılarında bulunan ve **Manihey** alfabesiyle yazılmış bir metin örneği.*

Grønbech (1873-1948), çalışmasında (*Der türkische Sprachbau*, I, 1936, s. 10-14.) Türk dilini, yazılı ürünler vermeye başladığı Orhun Türkçesinden başlayarak üç döneme ayırmıştır:

1. Eski Türkçe: Orhun (Köktürk), Uygur.
2. Orta Türkçe: Kaşgar (Karahanlı), Çağatay, Kuman, Eski Osmanlı.
3. Yeni Türkçe:
   a. *Güney Türkçesi:* Osmanlı, Azerî, Türkmen.
   b. *Batı Türkistan lehçeleri:* Özbek, Hive.
   c. *Doğu Türkçesi:* Kaşgar, Kuça, Turfan, Komul, Tarançi.
   d. *Kuzey Türkçesi:* Koybal, Altay, Abakan, Soyon, Uryanhay.
   e. *Kıpçak Türkçesi:* Kırgız, Volga lehçeleri (Kazan vb.), Başkurt, Karayim.

Yani, Orhun Türkçesi ilk dönemin başlangıç yazı dili olmuştur. Bu iki araştırmacının çalışmalarında Eski Türkçe adı verilen dönemin içinde yer alan bir Türk yazı dili de Uygur Türkçesidir.

Grønbech, Eski Türkçe döneminden sonra gelen Orta Türkçe dönemini Karahanlı Türkçesi ile başlatmış ve bu dönemi de bugünkü Türk dillerinin ortaya çıktığı döneme, yani XX. yy başlarına kadar getirmiştir.

Türk dilinin dönemlendirme çalışmalarından bir diğeri de Louis Ligeti (1902-1987)'ye aittir. "Çin Yazısiyle Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi" adıyla Türkiye Türkçesine çevrilen yazı da bu konuda yazılmış ilk çalışmalardan biridir (Çeviren: Hasan Eren, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/3 Eylül, Ankara 1951, s. 301-327). Bu yazıda Ligeti, Türk yazı dilinin başlangıcını 6. yy olarak verir. Ligeti'nin dönemlendirmesi ise şöyledir:

1. Eski Türkçe (VI-IX. yy): Köktürkçe ve Uygurca devri. Eski Kırgızca da belki buraya dahil edilebilir. Her üç dil Eski Türkçenin özelliklerini taşır.
2. Orta Türkçe (X-XV. yy):
   a. Mani ve Buda tercümeleri ile Uygur yazı dilinin kuruluş devri.
   b. Çağatay yazı dili devri.
   c. Kıpçak ve Oğuz dil yadigârları devri.
3. Yeni Türkçe: XVI. asırdan itibaren, bugünkü Türkçenin kuruluş devri.

Ligeti'nin yapmış olduğu dönemlendirmede ilk dikkati çeken özellik, kronolojik kaygının güdülmesi olmuştur. Onun için X. yy sonrası Uygurca yazılmış Maniheist ve Budist yazmalar, Orta Türkçe içinde değerlendirilmiş; Köktürk ve Uygurca devirleri yine de Eski Türkçe dönemi içerisine alınmıştır. Bunda hiç kuşkusuz, A. von Gabain (1901-1993)'in 1941'de yazmış olduğu *Alttürkische Grammatik* (Çeviren: Mehmet Akalın, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1988) adlı eserinin etkisi vardır. Yalnız Gabain, Köktürk ve Uygur harfli yazmaların tamamını Eski Türkçe döneminde kabul ederek değerlendirmeye almıştır.

Türk Dili Tarihi I (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958) adlı kitabı ile Türkiye'de bu konuda uzun yıllar tek kalmış çalışmanın sahibi Ahmet Caferoğlu (1899-1975) da Köktürk ve Uygur dönemlerini Eski Türkçe başlığı altında incelemiştir. Daha sonra 1987'deki çalışması ile Nuri Yüce ("Türk dili ve lehçeleri", *İA* (=*İslam Ansiklopedisi*), 12/2 , İstanbul 1987, 468b-530b.) de VI.-IX. yy'lar arasındaki dönemi Eski Türkçe diye adlandırmış, ardından gelen Orta Türkçe dönemini Karahanlı Türkçesi ile başlatmıştır.

İlk Dönemlendirme Çalışmalarında Kullanılan Olgu

Karahanlı Türkçesini yeni dönemin başlangıcı olarak göstermek hiç şüphesiz İslâmiyetin kabulünü ölçüt olarak alma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. İslâmiyetin kabulünden önceki dönem 'Eski Türkçe', sonraki dönem ise 'Orta Türkçe' olarak kabul edilmiştir.

Bir dil dönemlendirmesinde, bir dili konuşanların kabul ettiği dinin esas alınması ne derece doğrudur? Eski Türkçe dönemi içerisinde her hâlükârda değerlendirilen Köktürk ve Uygur Türkçeleri zamanında da Budizm, Maniheizm ve Hıris-

tiyanlık gibi birden fazla din kabul edilmiş ve Uygur yazılı ürünleri, bu dinlerin kutsal kitaplarının yazıldığı alfabeler ile yazılmıştı.

Sonraki Dönemlendirme Çalışmalarında Kullanılan Olgu

Türk dilini dönemlendirmek için son yıllarda yapılan çalışmalar ise buraya kadar saydığımız çalışmalardan farklılık göstermektedir. Bu farklılıkların başında, Eski Türkçe dönemi içinde yer alan yazı dilleri ve Orta Türkçe dönemini Eski Türkçe döneminden ayırt edici olgu gelmektedir.

András Róna-Tas'ın 1991'de yayımladığı *An Introduction to Turcology* adlı eserde Eski Türkçe dönemi iki gruba ayrılmış, ikinci grupta yer alan 'Geç Eski Türkçe' dönemi ise üç aşamada değerlendirilmiştir:

Old Turkic (Eski Türkçe)

1. Early Old Turkic (Erken Eski Türkçe 400-550)
2. Late Old Turkic (Geç Eski Türkçe 550-1200)
   a. *Late Old Turkic I* (Geç Eski Türkçe I 550-700)
   b. *Late Old Turkic II* (Geç Eski Türkçe II 700-1000)
   c. *Late Old TurkicT III* (Geç Eski Türkçe III 1000-1200)
3. Middle Turkic (Orta Türkçe 1200-)

Róna-Tas'ın bu çalışmasında dikkati çeken yan, Karahanlı Türkçesinin, Geç Eski Türkçe döneminin üçüncü alt grubunda değerlendirilmesidir. Diğer bir deyişle, Orta Türkçe döneminin 1200'lerden itibaren, Moğol istilası ile başlatılmasıdır. Türk dilinin yeni bir dönemini başlatmada Róna-Tas'ın seçmiş olduğu olgu, Türklerin İslâmiyeti kabulü değil Moğol istilasıdır. XIII. yy'da bir dünya sistemi kurmuş olan Moğolların yapmış olduğu istilâlar ile Türk dünyasının farklı yer ve zamanlarında yeni yazı dilleri ve bugünün bağımsız dil grupları oluşmuştu. XIII. yy'dan itibaren Türk dünyasının doğu kanadında ortaya çıkan Türk yazı dili yanında batı kanadında da yeni bir yazı dili daha kendini göstermişti. Bu yüzyılda

Doğu Türkçesi:

Harezm Türkçesi → Çağatayca

Batı Türkçesi ise:

Eski Oğuz Türkçesi (=Eski Anadolu Türkçesi) → Osmanlı Türkçesi

şeklinde devam etmişti.

Róna-Tas'tan sonra onun görüşünü benimseyen diğer bir bilim adamı Lars Johanson'dur. Johanson'un "History of Turkic" (*The Turkic Languages*, London-New York 1998, s. 81-125) adlı makalesinde Türk dilinin yazı dili olmasından sonraki aşamaları ele alınmıştır. VII. yy'dan Moğol istilasına kadarki dönem "Daha Eski Dönem" başlığı altında verilmiş olup,

1. Doğu Eski Türk dili
2. Eski Uygur Türkçesi
3. Karahahanlı Türkçesi

olmak üzere üç alt gruba ayrılmıştır. Johanson'da da Orta Dönem, Róna-Tas'ta olduğu gibi XIII. yy'dan itibaren başlar ve çeşitli yazı dillerini kapsar.

Eski Türkçe döneminin yukarıda söz ettiğimiz şekilde üç yazı dilini kapsadığına tanık verebileceğimiz diğer bir çalışma, Marcel Erdal'ın *A Grammar of Old Turkic* (Brill, Leiden-Boston 2004) adlı kitabıdır. Bu kitapta Erdal, Karahanlı Türkçesinin ilk dönem metinlerini Eski Türkçe içinde değerlendirmiştir. Türkiye'de bu konuda en son çalışma ise bu satırların yazarı Aysu Ata'ya aittir. ("Moğol Fütuhatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine", *Cengiz Kağan ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri Uluslararası Sempozyumu*, 7-8 Aralık 2006 İstanbul).

Orta Türkçe (XIII.-XX. yy): Doğuda Harezm ve Çağatay Türkçesi; Batıda Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi

Orta Türkçe dönemi, XIII. yy'dan itibaren, Moğol istilası ile Türk dünyasının farklı yer ve zamanlarında ortaya çıkan edebî dillerin istikrar kazanmaya başlayıp bugünün bağımsız dillerini ve dil gruplarını oluşturduğu dönemdir.

Türk dilini dönemlendirmede Cengiz hareketinin 'Orta Dönem' diye tanımlayabileceğimiz belli bir dönemin başlangıcı olarak alınması bizce de son derece isabetlidir, çünkü 840'tan sonra batıya doğru hareketlenen Türk boylarının şekillenmesinde asıl etken, Moğol hareketi olmuştur. Bir bakıma Cengiz (öl. 1227), Orta Asya ve Batı Avrasya'nın bazı yeni unsurlarla da olsa Türkleşmesini sağlamış, ayrıca var olan etnik-dilsel unsurların yeni oluşumlara dönüşmesine yol açmıştır. Başlıca Türk boylarından Oğuz, Kıpçak ve Uygurların bulundukları yerlerde 1200'lerden önce yerleşmiş oldukları iddiasına karşılık onlara şimdiki görünümlerini veren birleştirici tarihî olayın Cengiz çağı ve onun kargaşa dolu yılları olduğu tarihçilerin ortak görüşüdür.

Orta Türkçe döneminin başlangıcından XV. yy'a kadarki dönem içinde doğuda Harezm Türkçesi ve batıda Eski Oğuz Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi) varken, XV. yy'dan XX. yy'a kadarki dönemde doğuda Çağatayca ve batıda Osmanlıca hâkim olmuştur. Bu iki yazı dili yani Osmanlıca ve Çağatayca XX. yy'ın başlarına kadar Türk dünyasının batı ve doğu yakasında devam etmiş, yeni yazı dillerinin oluşumuyla son bulmuştur.

"Orta Türkçe" Terimi

"Orta Türkçe" terimi, ilk kez 1928'de Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünün, yani *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ün söz varlığı ile ilgili çalışmasında, Carl Brockelmann (1868-1956) tarafından Karahanlı Türkçesi için kullanılmıştır (*Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšgarīs Dīvān Lugāt at-Turk*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 1, Budapest 1928).

Brockelmann, 1954 yılında bu terimin alanını İslâmlığın kabulünden XX. yy'ın başlarına kadarki Orta Asya Türkçesini (Karahanlı, Harezm, Çağatay Türkçeleri) içine alacak şekilde genişletmiş ve bu dönemi "Doğu Türkçesi" adıyla vermiştir (*Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Brill, Leiden 1954).

Başlangıç Çalışmalarında "Orta Türkçe" Teriminin Kullanımı

Yaptığı dönemlendirmede C. Brockelmann'dan sonra Orta Türkçe terimini kullanan Grønbech ve Ligeti olmuştur. Onların yapmış olduğu çalışmalarda Eski Türkçe dönemini anlatırken Orta Türkçe dönemine de yer verdiğimiz için burada

tekrar etmek istemiyoruz, fakat bu çalışmalarda Orta Türkçe döneminin X. yy'dan itibaren, yani Karahanlı dönemi ile başlatıldığını hatırlatmak isteriz.

F. Köprülü ise Harezm Türkçesi dönemi olan XIII. ve XIV. yy'ı ilk Çağatay devri içinde değerlendirir ("Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, 24. cüz, İstanbul 1945, s. 275-285). Ona göre, Çağatay Türkçesinin meydana gelişinde ortak karakter Cengiz istilasıdır. Türkistan, Horasan, Harezm ve Altın Ordu'da yazılmış eserler arasında diyalektik farklar pek tabiî ki vardır; fakat Köprülü dil ve edebiyat tarihini dönemlere ayırırken filolojik karakterleri ihmal etmemek gerektiğini, ancak birinci koşul olarak toplayıcı tarihî ve edebî karakterleri göz önünde bulundurmanın gerekliliğini vurgulamıştır.

Ahmet Caferoğlu, 'Türk Dili Tarihi' adlı eserinde Orta Türkçe dönemini Karahanlı Türkçesi ile başlatmış ve Türk dünyasının doğu kolundaki Türkçelere "Müşterek Orta Asya Türkçesi" adını vermiştir. Müşterek Orta Asya Türkçesini ise türlü kültür merkezleri ve Türk boylarının etnik ve diğer özellikleri bakımından üçe ayırır:

1. Karahanlılar devrinden itibaren Kaşgar şivesinde inkişaf eden Türkçe ki buna hem **Hakaniye** hem **Doğu Türkçesi** adı verilmektedir.
2. Batı Türkistan'da Seyhun ırmağının aşağı mecrası ile Harezm'in muhtelif merkezlerinde gelişen **Harezm** (Altın Ordu) **Türkçesi**.
3. Orta Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden **Çağatay Türkçesi**.

Nuri Yüce, 1987 yılındaki çalışması ile Orta Türkçe dönemini,

1. Yazı dili olma (XI-XV. yüzyıllar)
2. Gelişme dönemi (XVI-XX. yüzyıllar) olarak iki alt döneme ayırmış, ikinci alt dönem için şu açıklamayı yapmıştır:
   "Orta Türkçe devrinde yazı dili hâline gelmiş olan şivelerin eserler vererek edebî bir dil olması, bu döneme rastlar. Osmanlı, Çağatay, Kıpçak, Türkmen vb. şiveler Orta Türkçe devrinde yazı dili hüviyetini kazanmışlar ve birçok eserler vererek bu devrede edebî dil hâline gelmişlerdir." ("Türk dili ve lehçeleri", *İA* (=*İslam Ansiklopedisi*), 12/2, İstanbul 1987, 468b-530b).

Nuri Yüce'nin bu açıklamaları yaptığı alt dönem, Róna-Tas'ta 'Geç Orta Türkçe' adıyla geçmektedir.

Sonraki Çalışmalarda "Orta Türkçe"

Orta Türkçe dönemini XIII. yy'dan itibaren başlatanların başında yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Róna-Tas gelir. Ona göre X. yy'da yazılı ürünlerini vermeye başlayan Karahanlı Türkçesi, Geç Eski Türkçe döneminin 1000 ve 1200'lü yıllarını içeren üçüncü basamağını oluşturur. İslâmiyetin etkisinden uzak olan Moğol dönemi Uygur metinleri, Róna-Tas'ın çalışmasında Orta Türkçe dönemi içinde değerlendirilmiştir.

Róna-Tas, 1200'lerden başlayarak oluşan bölgesel yazı dillerinin gelişip edebî eserler verdiği dönemi ise Orta Türkçe dönemi adı altında toplamıştır. Johanson da yukarıda adı geçen "History of Turkic" adlı çalışmasında bölgesel yazı dillerinin ortaya çıktığı XIII. yy'ı Türk dilinin tarihsel sınıflamasında Orta Dönem'in başlangıcı olarak almıştır. İlk İslâmî eserlerin verildiği Karahanlı Türkçesi onun çalışmasında da Róna-Tas'ta olduğu gibi "Eski Dönem" içinde değerlendirilmiştir.

Yeni Türkçe Dönemi

XX. yy'ın ilk çeyreğinde başlayıp bugünkü Türk dil ve lehçeleri (Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmence, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Yakutça, Çuvaşça vs.) nin ortaya çıktığı dönemdir. Türk dillerinin bugün kendine has gramer özellikleri vardır ve bunlar edebî eserler veren yazı dilleri hâline gelmişlerdir. Bu Türkçelerden bazıları da siyasal nedenlerle yazı dili hâline getirilmiştir.

SIRA SİZDE 2

Eski Türkçe dönemi ve sonrasını üç ana başlık altında gerekli adlandırmalarla birlikte kronolojik olarak sıralamaya çalışın.

Özet

AMAÇ 1 *"Türk Dili"nin Orhun (Köktürk) Türkçesinden önceki dönemlerini anlatmak.*

Türk dili, bu dili konuşanların sayısı, yazılı metinlerinin eskiliği ve çokluğu yönleriyle Altay dilleri arasında yazı dili kimliğini kazanmış en eski ve en önemli dilidir. Türk dilinin tarihlendirilmiş en eski yazıtı, VII. yy'a ait **Çoyren** (Çoyr, 688-692) yazıtı olsa da Türk dilinin en az tahribata uğrayan, en uzun ve en fazla anlaşılabilen ilk yazıtları Orhun yazıtlarıdır (Költigin, Bilge Kagan, Tonyukuk). Dilimizin ve tarihimizin en önemli belgeleri ise Orhun yazıtlarıdır.

Türk dilinin dönemlendirilmesindeki kronolojik sıralama şöyledir:

Ana Altayca → İlk Türkçe → Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça → Eski Türkçe → Orta Türkçe → Yeni Türkçe

"Altay Dil Teorisi"ni, yani bu dillerin genetik akrabalığını kabul etmeyenler için Türk dilinin dönemlendirilmesindeki ilk evre, 5000 yıllık geçmişi olan İlk Türkçe dönemidir. Altay dil birliğini kabul edenler için ise bu dönemde Türk dili, Ana Altaycadan ayrılmış ve bağımsız bir dil olarak gelişmeye başlamıştır.

İlk Türkçe dönemi, ogu*x* şeklinde konuşanlar vardır. Daha sonraki Ana Türkçe döneminde Türk dili, *ogur* şeklinde *x* değişkeninin *r*'li konuşurları ile *oguz* şeklinde *x* değişkeninin *z*'li konuşurları olarak, yani **Ana Çuvaşça** ve **Ana Türkçe** diye ayrılmıştır. Çuvaşça dışında bütün Türk dil ve diyalektleri Ana Türkçe; Çuvaşça ise Ana Çuvaşçadan gelişmiştir.

AMAÇ 2 *Orhun (Köktürk) ve Uygur Türkçelerinin de içinde bulunduğu Eski Türkçe Dönemi ve sonrasını tanımlamak.*

Türkologlar tarafından Türk dili, ilk yazılı ürünlerden başlanarak üç dönemde ele alınıp incelenmiştir. Bu dönemler genelde şu adlandırma ile verilir:

1. Eski Türkçe
2. Orta Türkçe
3. Yeni Türkçe

Eski Türkçe döneminin başlangıç aşaması Köktürkçedir. Köktürkçe, 'Türk' adının tarihî kaynaklarda ilk olarak geçtiği, Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarının bulunduğu ve Türk dilinin yapısını gerçek bilgilerle tespit edebildiğimiz ilk dönemdir.

Eski Türkçe dönemi, Türk dilinin yazıya geçirildiği Köktürkçe (=Orhun Türkçesi), Uygurca ve Karahanlı yazı dillerini (VII-XII. yy) kapsar. XIII. yy'a kadar Türk dünyasının doğu kolunda iki ayrı bölgede iki ayrı yazı dili oluşmuştur. Bunlardan biri Ötüken'de ve daha sonra Doğu Türkistan'daki Tarım Bölgesi'nde kullanılan Köktürkçe ile Uygurca, diğeri de Kaşgar'da ortaya çıkan Karahanlı Türkçesidir.

Orta Türkçe dönemi, XIII. yy'dan itibaren, Moğol istilası ile Türk dünyasının farklı yer ve zamanlarında ortaya çıkan edebî dillerin istikrar kazanmaya başlayıp bugünün bağımsız dillerini ve dil gruplarını oluşturduğu dönemdir. Orta Türkçe döneminin başlangıcından XV. yy'a kadarki dönem içinde doğuda Harezm Türkçesi ve batıda Eski Oğuz Türkçesi (Eski Osmanlıca) varken, XV. yy'dan XX. yy'a kadarki dönemde doğuda Çağatayca ve batıda Osmanlıca hâkim olmuştur.

Yeni Türkçe dönemi, XX. yy'ın ilk çeyreğinde başlayıp bugünkü Türk dil ve lehçelerinin ortaya çıktığı dönemdir.

Kendimizi Sınayalım

1. Türk dilinin dönemlendirilmesiyle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Altay dil birliğini kabul edenlerce Türk dilinin ilk dönemi Ana Altaycadır.
b. Altay dil birliğini kabul etmeyenlerce Türk dilinin ilk dönemi olarak Ana Türkçe gösterilir.
c. Ön Türkçe dönemi Çuvaşça dahil bütün Türk dillerinin ata dönemidir.
d. Türk dilinin yazılı ürünlerini vermeye başladığı dönem Eski Türkçedir.
e. Eski Türkçe döneminde Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçeleri vardır.

2. Aşağıdakilerden hangisi **Eski Türkçe** dönemini **tanımlamaz?**

a. Türk yazı dilinin başlangıç noktasıdır.
b. VII. yy'dan XIII. yy'a kadar Türk dünyasının Doğu kanadı için söz konusudur.
c. Çuvaşça dahil bütün Türk dillerinin ata dönemidir.
d. Ötüken ve Doğu Türkistan'daki Tarım bölgesinde kulanılan Köktürkçe ve Uygurca ile Kaşgar'da ortaya çıkan Karahanlı Türkçelerini kapsar.
e. Eski Türkçe döneminde birbirinin devamı olmakla beraber yan yana farklı kültürleri temsil eden üç yazı dilinden başka yazı dili yoktur.

3. İlk dönemlendirme çalışmalarında **Eski Türkçe** dönemindeki yazı dilleri aşağıdakilerin hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?

a. Köktürkçe (Orhun Türkçesi) - Eski Oğuz Türkçesi
b. Köktürkçe, - Harezm Türkçesi
c. Uygurca - Karahanlı Türkçesi
d. Köktürkçe - Karahanlı Türkçesi
e. Köktürkçe (Orhun Türkçesi) - Uygurca

4. Róna-Tas'ın Türk dilini dönemlendirme çalışmasında, Eski ve Orta Türkçe dönemlerini ayırmada esas aldığı husus, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Cengiz istilası
b. İslâmiyetin kabul edilişi
c. Peygamberin Mekke'den Medine'ye göçü
d. Talas zaferi
e. Koço-Uygur Kağanlığı'nın yıkılışı

5. **Orta Türkçe** terimini ilk kez kullanan bilim adamı, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Lars Johanson
b. Róna-Tas
c. Marcel Erdal
d. Carl Brockelmann
e. Karl Grønbech

6. **Orta Türkçe** dönemiyle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. XIII. yy'dan itibaren Moğol istilası ile Türk dünyasının farklı yer ve zamanlarında ortaya çıkan Türk yazı dillerinin ve dil gruplarının oluştuğu devre kadar devam eder.
b. Orta Türkçe döneminde Türk dünyasının doğu ve batı kollarında oluşmuş yazı dilleri vardır.
c. Doğuda **Uygurca** ve **Karahanlı Türkçeleri** ile batıda **Eski Oğuz** ve **Osmanlı Türkçesi** vardır.
d. Doğuda **Harezm** ve **Çağatay Türkçesi**, batıda **Eski Oğuz** ve **Osmanlı Türkçesi** vardır.
e. Türk dilinin ilk dönemlendirme çalışmalarında Orta Türkçe dönemi X. yy'dan başlatılmıştır.

7. Fuad Köprülü yaptığı çalışmada Türk dünyasının doğu kanadında XIII. ve XIV. yy'da kullanılan hangi Türkçeyi, hangi yazı dili içinde değerlendirmiştir?

a. Harezm Türkçesini Çağataycada
b. Köktürkçeyi Uygurcada
c. Uygurcayı Karahanlı Türkçesinde
d. Karahanlı Türkçesini Harezm Türkçesinde
e. Uygurcayı Harezm Türkçesinde

8. Ahmet Caferoğlu, yapmış olduğu çalışmada "Müşterek Orta Asya Türkçesi" ile aşağıdakilerden hangisini kastetmiştir?

a. Orhun Türkçesi, Uygurca, Karahanlı Türkçesi
b. Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi
c. Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi
d. Eski Oğuz Türkçesi, Harezm Türkçesi, Karahanlı Türkçesi
e. Harezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Osmanlı Türkçesi

9. Türkiye'de Türk dili tarihi konusunda ilk çalışmayı yapan kişi, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Fuad Köprülü
b. Ahmet Caferoğlu
c. Nuri Yüce
d. Talat Tekin
e. Osman Nedim Tuna

10. Türk dilinin dönemlendirilmesindeki kronolojik sıralama aşağıdakilerin hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?

a. Ana Altayca, Ana Türkçe, İlk Türkçe, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe
b. Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça, İlk Türkçe, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe
c. Ana Altayca, İlk Türkçe, Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe
d. İlk Türkçe, Ana Altayca, Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe
e. Ana Altayca, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. b	Yanıtınız doğru değilse, "Türk Dilinin Orhun (Köktürk) Türkçesinden Önceki Dönemleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
2. c	Yanıtınız doğru değilse, "Eski Türkçe Dönemi (VII.- XIII. yy)" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız doğru değilse, "İlk Dönemlendirme Çalışmalarında Eski Türkçe" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
4. a	Yanıtınız doğru değilse, "Sonraki Dönemlendirme Çalışmalarında Kullanılan Olgu" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız doğru değilse, "Orta Türkçe Terimi" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
6. c	Yanıtınız doğru değilse, "Orta Türkçe (XIII.-XX. yy)" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
7. a	Yanıtınız doğru değilse, "Başlangıç Çalışmalarında Orta Türkçe Teriminin Kullanımı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
8. b	Yanıtınız doğru değilse, "Başlangıç Çalışmalarında Orta Türkçe Teriminin Kullanımı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
9. b	Yanıtınız doğru değilse, "İlk Dönemlendirme Çalışmalarında Eski Türkçe" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
10. c	Yanıtınız doğru değilse, "Ünitenin Bütün Başlıklarını" sırasıyla yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Ana Altayca → İlk Türkçe → Ana Türkçe ve Ana Çuvaşça

Sıra Sizde 2

1. Eski Türkçe
2. Orta Türkçe
3. Yeni Türkçe

Eski Türkçe Dönemi (VII.-XIII. yy):

a. Köktürk Türkçesi
b. Uygur Türkçesi
c. Karahanlı Türkçesi

Orta Türkçe (XIII.-XX.yy):

a. Doğuda → Harezm ve Çağatay Türkçesi
b. Batıda → Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi

Yeni Türkçe Dönemi (XX. yy'ın ilk çeyreği - →)

Yararlanılan Kaynaklar

Ata, Aysu, "Moğol Fütuhatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine", *Cengiz Kağan ve Oğullarının İcraatlarının Türk Dünyasındaki Akisleri Uluslararası Sempozyumu*, 7-8 Aralık 2006 İstanbul.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I-II,* İstanbul 1958.

Dilâçar, Agop, *Türk Diline Genel Bir Bakış,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1964.

Erdal, Marcel, "The chronological classification of Old Turkish texts", *Central Asiatic Journal*, XXIII, 1979, s. 151-175.

_____, *A Grammar of Old Turkic,* Leiden-Boston 2004.

Gabain, Annemarie von, *Eski Türkçenin Grameri,* (Çeviren: M. Akalın), Ankara 1988.

Hazai, G., "Türk Dilinde Tarihsel Gelişme Dönemleri", *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963*, Ankara 1964, s. 57-60.

Johanson, Lars, "History of Turkic", *The Turkic Languages,* London-New York 1998.

Ligeti, L., "Çin Yazısiyle Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi", (Çeviren: H. Eren), *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi IX/3 Eylül,* Ankara 1951, s. 301-327.

Özönder, F. Sema Barutcu, "Türk Dilinin Tarihi Dönemleri Üzerine Birkaç Söz", *Türkbilig 2002/3*, Ankara 2002, s. 203-210.

Róna-Tas, A., *Introduction to Turkology,* Szeged 1991.

Samoyloviç, A. N., "Orta Asya Edebî Dil Tarihine Dair", (Çeviren: A. İnan), *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları I,* s. 73-95.

Yüce, N., "Türk dili ve lehçeleri", *İA* (=İslam Ansiklopedisi), 12/2, İstanbul 1987, s. 468b-530b.

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- I. Köktürk Kağanlığı (552-630)'nı açıklayabilecek,
- II.Köktürk Kağanlığı (682-744)'nı kendi cümlelerinizle ifade edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- I. Köktürk Kağanlığı
- II.Köktürk Kağanlığı
- Bumın Kağan
- İştemi Kağan
- Muhan Kağan
- Taspar Kağan
- Vezir Tonyukuk
- Kutlug Kagan
- Kapgan Kagan
- Bilge Kagan ve Köl Tigin

İçindekiler

Orhun Türkçesi → Köktürkler →
- I. KÖKTÜRK KAĞANLIĞI (552-630)
- II. KÖKTÜRK KAĞANLIĞI (682-744)

Köktürkler

I. TÜRK KAĞANLIĞI (552-630)

Kaynaklar, Türk adının ilk kez Bizans coğrafyacısı Pomponius Mela'nın M.S. 43-44'te kaleme aldığı *De situ orbis* (= Dünyanın Tasviri) adlı eserinde zikredilmiş olabileceğini yazar. Pomponius Mela, Azak Denizi'nin kuzeyindeki ormanlık bölgeyi "Turcae" diye anar. VI. yy'da başka bir Bizans kaynağında aynı bölgede yaşayan halkların listesi verilirken "Tyrcae" şeklinde benzer bir ad geçer. Üstelik V. yy'da, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda ve daha da kuzeydeki ormanlık bölgelerde Türk dili konuşan halkların varlığı kesin olarak bilinmektedir. Mela'daki bilgi de bunu kanıtlamaktadır (Denis Sinor, "[Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı" - Çeviren: Talât Tekin-, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim, İstanbul 2000, s. 385). Diğer taraftan, kesin olarak bildiğimiz, ilk Türk devleti olan I. Köktürk Kağanlığı'nı oluşturan boyların 450'li yıllardan itibaren Moğolistan'da Altay Dağlarının güney eteklerini yurt edindikleri arkeolojik verilerle onaylanmıştır.

Tarihte "Türk" adını resmî devlet adı olarak ilk defa kullanan Köktürklerdir. Köktürklerin ortaya çıkışı 540'lı yıllardadır. Söz konusu dönem için birinci derece kaynak olan Çin kaynaklarındaki bilgilere göre, Köktürklerin lideri Bumın Kağan (Çince kaynaklarda Tu-mın veya T'u-men)'dır. Bumın Kağan'ın siyasi bir güç olarak ortaya çıkışından birkaç yıl sonra Çin ile resmî ilişkilere girdiği anlaşılmaktadır, ancak o yıllarda Köktürkler, Avarlara (Ruan-ruanlar) bağımlıdır. Bumın Kağan, Çin Seddi'nin kuzeyinde ipek ticaretiyle meşgulken bir yandan da Avarlara karşı başlatılan Tölis isyanını bastırır. Bu başarının getirisi, en az elli bin kişilik bir kuvvetin kendisine bağlanması olmuştur.

Tölis isyanını bastırdıktan sonra, yeteri kadar güçlendiğine inanan Bumın Kağan, Avar hükümdarının kızı ile evlenmek ister, ancak bu isteği reddedilir. Bunun üzerine Çin'deki Batı Wei hükümdarının kızıyla evlenir ve böylece ittifak Avarlara karşı Batı Wei ile kurulmuş olur. Bumın Kağan, 552 yılında beklenmedik bir şekilde Avarlar üzerine baskın yapar ve onları mağlup eder. Bumın Kağan'ın kazandığı bu zaferden sonra Köktürk Kağanlığı tam olarak bağımsızlığına kavuşmuş olur. Yeni kurulan devletin batı kısımlarının idaresi, Bumın tarafından kardeşi İştemi'ye verilir.

Köktürk Kağanlığı'nın ilk hükümdarı Bumın hakkında Çin kaynakları 552 yılından sonra bilgi vermemektedir. Konuyla ilgili kaynaklar bundan, Bumın'ın devletin kuruluşundan hemen sonra öldüğü sonucunu çıkartmaktadır. Bumın'ın ölümünden sonra yerine sadece birkaç ay hükümdarlık yapan oğlu Kara (Guo-lo) Kağan geçer. Kara Kağan'ın hastalanarak ölmesi üzerine Köktürk tahtına, vasiyeti gereği kardeşi Muhan Kağan (553-572) oturur.

Bumın Kağan'ın kardeşi İştemi ise 576 yılına kadar merkeze bağlı olarak *yabgu* unvanı ile devletin batı kısmını idare etti. İştemi'nin bütün faaliyetleri doğudaki kağanlık adına idi. Bu bize, Türk devletlerinin baştan beri yönetim olarak ikiye bölündüğünü göstermektedir. Merkezleşen doğu kısmının batı kısmına karşı üstünlüğü vardı. Doğuyu Bumın'ın oğlu Muhan, batıyı ise Bumın'ın kardeşi İştemi (552-576) yirmi yıldan fazla süre yönetti.

SIRA SİZDE 1

Bumın Kağan'ın Köktürk tarihindeki yerini ve yönetim anlayışını maddeler hâlinde özetleyiniz.

Yazıtlarda I. Köktürk Kağanlığı'nın Kurulması

II. Köktürk Kağanlığı döneminde yani Bumın Kağan'ın ilk devleti kurmasından yaklaşık 180 yıl sonra dikilen Köl Tigin Yazıtı doğu yüzü 1. satırı ile Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü 2. satırından itibaren Köktürk Kağanlığı'nın kurulması, Bilge Kağan'ın ağzından şu şekilde anlatılır:

üze kök teŋri asra yagız yer kılındukta ekin ara kişi oglı kılınmış kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmış olurupan türük bodunıŋ ilin törüsin tuta birmiş iti birmiş tört buluŋ kop yagı ermiş sü sülepen tört buluŋdakı bodunug kop almış kop baz kılmış başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş …

"Üstte mavi gök altta kara toprak yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğullarının üzerinde atalarım dedelerim Bumın Kağan (ve) İştemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini, yasalarını yönetmiş düzenlemiş. Dört taraf hep düşman imiş, ordular sevk ederek dört taraftaki halkı hep almış, hep bağımlı kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş."

(Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 8-9 ve 36-37.)

AÇIKLAMA:

Bundan sonra, Orhun yazıtlarından verilecek örnek metinler için şu kısaltmalar kullanılacaktır. Kısaltmalardan sonra gelen rakamlar satır numaralarını gösterir.

Yazıt İsimleri	**Yön İsimleri**
T = Tonyukuk	K = Kuzey
BK = Bilge Kağan	G = Güney
KT = Köl Tigin	D = Doğu
	B = Batı

I. Köktürk Kağanlığı'nın İran ve Bizans'la Olan İlişkileri ve Bu İlişkide Sogdların Rolü

Muhan, tahta oturur oturmaz askerî harekâta girişti. Önce Avarların son birliklerini yok etti; sonra doğuda Kıtanları yenip kuzeyde Kırgızları kendine katarak, batıda Heftalitleri (Akhunlar) yenilgiye uğrattı. Bu arada söz konusu dönemle ilgili kaynaklar, Heftalitleri yenen kişinin aslında Batı sınır bölgesinden sorumlu İştemi olduğunu yazar.

İştemi siyasetteki başarısı sayesinde kızını, Sasani hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) ile evlendirir. Bu evlilik, bir bakıma Sasani hükümdarı ile Türkler arasındaki işbirliğinin pekiştirilmesi anlamına gelir. Bu güç ortaklığıyla Köktürk orduları kuzey-doğudan, Sasani kuvvetleri de batıdan saldırıya geçerek Heftalitleri yıkar. Yıkılan Heftalit toprakları Köktürkler ve Sasanîler arasında paylaşılır, ancak bu paylaşma, Köktürkler ve Sasanîler arasında düzenli bir ilişkiyi getiremez, çünkü gerek İranlılar gerekse Türkler, yıkılan Heftalit İmparatorluğu toprakları üzerinde hak iddia ederler. Maveraünnehir ve Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Köktürklere bağlanır. Böylece Heftalitlerin yönetimi altında ipek yolu ve ipek ticaretini ellerinde tutan Sogdlar, İştemi'nin yönetimi altına girer.

İştemi, Sasanîlerle Bizans'ın arasının iyi olmadığını Sogdlar aracılığı ile biliyordu. Gerçekte, İran ve Bizans 527'den itibaren sürekli savaş hâlindeydi. Heftalitleri yıkmak için başlayan Türk-İran dostluğu, bu ortamda süreklilik göstermez. İran ve Bizans ile olan ipek ticaretini ellerine almak isteyen Sogd tüccarların entrikaları, ilişkilerin gerilemesine neden olur. Sogd tüccarlar, İran'da ipek ticareti ile uğraşma iznini elde etmek için İştemi'yi o ülkeye heyet göndermeye ikna ederler. Ticaret heyeti, Türklerin koruması altında Sogdlardan oluşuyordu. Sogd lider Maniakh başkanlığındaki heyetin getirdiği ipek, İranlılarca satın alınır, sonra da meydanda yakılır. Bundan, İranlılar, ipek ticaretinden elde edilecek geliri kendi ellerinde tutmakta kararlı oldukları sonucu çıkar. İran'a Türklerin koruması altında ikinci heyet gönderilir.

İpek ticareti konusunda bilinen ilk Türk heyeti, 563'te İstanbul'a ulaşır. Bu heyet, 568'de Bizans'a gönderilen heyetin yanında sönük kalır. Heyetin başında bulunan Sogd lider Maniakh, Bizansla dostluk kurarak Türk Kağanı İştemi'ye ipeği Bizans'a doğrudan satmasını tavsiye eder. 568 yılı sonunda İstanbul'a ulaşan ve İmparator II. İustinianos'a Türk hakanının "İskit harfleri" ile yazılmış mektubunu sunan heyet, Bizanslılarca iyi karşılanır. Türk-Bizans ilişkilerinde ticarî konular yanında siyasal konularda da yakınlık sağlanmıştır; çünkü Türklerin egemenliği altına aldığı Avar ve Heftalitler, Bizans'ın başına dertti ve sonuç da iki devleti yakınlaştıran ortak yandı. Bizansla İştemi arasındaki diplomatik ilişki kısa zamanda meyvesini verir ve Bizansla Sasanîler arasında 20 yıl sürecek savaşlar böylece başlamış olur.

Köktürk Kağanlığı'nda asıl söz sahibi olanın Muhan Kağan ve onun yönettiği devletin doğu kısmı olduğunu söylemiştik. Muhan Kağan döneminde kendisinin idare ettiği devlet, diğer devletlerin hepsinden büyük ve kuvvetli olmuştur. Yapılan fetihlerle Köktürk Kağanlığı'nın sınırları, güneyde Çin Seddi'nden kuzeyde Buz Denizi'ne, doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar uzanmış, Orta Asya'yı bir uçtan bir uca kaplamıştı.

Resim 3.1

Bugut Yazıtı

I. Köktürk Kağanlığı'nın Yazışma Dili

Orhun yazıtlarının da yazısı olan Türk-Runik (=Orhun, Köktürk) yazısının ne zaman düzenlendiği, hangi tarihten itibaren kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

Türklerin siyasî bir güç olarak ortaya çıkışları, I. Türk Kağanlığı ile VI. yy'ın ortalarında olmuştur, ancak bu Kağanlığa ait Türk dili ile yazılmış herhangi bir belge bulunmamaktadır. 552 yılında kurulan I. Köktürk Kağanlığı döneminde resmî yazışma dilinin Türkçe olduğu şüphelidir. Bu şüpheyi doğuran, Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Arhangay (Kuzey Hangay) bölgesinde bulunan Köktürklerden kalma en eski yazıt olan Bugut yazıtıdır. 581'de dikilen ve I. Köktürk Kağanlığı dönemini anlatan bu yazıt, Sogd alfabesi ile Sogdça yazılmıştır. Ancak bu, I. Kağanlık döneminde Türklerin resmî yazışma dilinin Sogdça olduğu anlamına gelmez.

Resim 3.2

Sogd harfli yazıttan bir kesit.

Yukarıda anlattığımız gibi, kaynaklarda Bugut yazıtından önce, Bizans kaynaklarında verilen bilgiye göre, 568 yılında İştemi'nin Bizans İmparatoru II. İustinianos'a elçilik heyetiyle "İskit harflerine" benzer harflerle yazılmış bir mektup gönderdiği söyleniyor. Ancak bugüne kadar İskit yazısı, bilim dünyasında bilinen bir yazı değildir. Onun için kaynaklarda geçen bu ifadenin altında başka gerçekler aranmalıdır. Bir gerçek daha var ki; o da Türklerin I. Kağanlık döneminde, yazışma dillerinin olmasıdır. Yalnız bu dilin Türkçe mi yoksa başka bir dil mi olduğu konusu halen gizemini korumaktadır.

Taspar Kağan ve Sonrası

Muhan 572'de ölmeden önce, oğlu Ta-lo-pien'in yerine kardeşi Taspar'ın tahta geçmesini vasiyet etmişti. Sogdça Bugut yazıtında Taspar (572-581) olarak geçen bu kağan, devleti daha da ileri götürmek için çalıştı. Güney sınırındaki Çin devletlerine hükmetti, ancak sahip olduğu güce rağmen yanlış devlet politikaları izledi. Taspar'ın en önemli özelliği, Budizme eğilim göstermesidir. Yağmalar sırasında ele geçirilen bir Budist rahibin etkisinde kalarak ülkesinde Budist tapınağı yaptırdı ve sonrasında 575 yılında Buda'nın vaazlarının konu edildiği "Nirvanasutra" adlı kitabı, Çinceden Türkçeye çevirtti. Ne yazık ki bugün, Çin kaynaklarından alınan bilgilerle verdiğimiz bu son bilgiyi doğrulayacak hiçbir kanıta sahip değiliz; yani söz konusu kitap ele geçirilememiştir. Bütün bunlarla beraber, Taspar Kağan'ın Budizmi kabul ettiğine dair herhangi bir bilgiye de sahip değiliz.

Taspar da ölmeden önce kendisinden sonra kimin tahta geçeceğini bildirmişti. Son olarak vasiyetinde de yanıldı. Taspar, Muhan Kağan'ın kendisinin bile, annesi Türk olmadığı için tahta oturtmadığı oğlu Ta-lo-pien'i devletin idaresine getirdi. Ancak Ta-lo-pien (Apa Kağan) fazla kalmadı. Onun yerine hemen Taspar'ın oğlu An-lo, kağan oldu. Fakat An-lo'nun ülke içinde kontrolü sağlayamaması nedeni ile devlet adamları Nivar (582-587)'ı kağan yaptılar.

Köktürk Kağanlığı'nın batıya bağlı diğer kısmında ise İştemi'nin ölümünden (576) sonra onun yerine oğlu Tardu geçti. Tardu hakkındaki bilgiler, ancak 581 yılından sonradır.

Köktürklerin doğu ve batı kısımları arasındaki ilk anlaşmazlık, Nivar zamanında başladı. Bu ayrılığı Apa Kağan çıkarmıştı. Kendisinin tahta geçemeyişiyle aile çekişmesine etkin şekilde katılmış, bunun için Batı bölgesi hükümdarı Tardu'dan yardım istemiş ve elde etmiştir. Tardu, onu Nivar'a karşı mücadelesinde büyük bir ordu ile desteklemiştir. Apa Kağan, Nivar'ı tahtından edememiştir. Çünkü Nivar, Sui hanedanlığı döneminin Çin İmparatoru ve aynı zamanda kayınpederi olan Gav-dzu'dan yardım görmüştü. Bunun üzerine Apa, eski koruyucusu Tardu üzerine yürümüş ve onu Sui sarayına sığınmak zorunda bırakmıştır. Böylece Apa Kağan, 583'te Batı Türklerinin devletini kurar ve devlet, yönetim açısından doğu ve batı diye ikiye de ayrılmış olur. 587'de Nivar'dan sonra Doğu Türklerinin başına geçen Baga Kağan (587-88), bir sefer sırasında öldürülür. Kaynaklar bu seferin Batı Köktürk Kağanlığı'na karşı yapıldığını söyler.

Türk-Çin İlişkisine Bir Bakış

Türklerle Çinliler arasındaki ilk temaslar, Türklerin Avarların yönetimi altındayken başlamıştır. Türklerin ortaya çıkışı Çin'de iç karışıklıkların başladığı döneme rastlar. Sonrasında kısa ömürlü fakat güçlü Sui hanedanı (581-618) döneminde ve Türklerin güçlü kağanlarının başta bulunmadığı zamanlarda Çin, kişisel çekişmeler ve boylar arası çatışmalarla arapsaçına dönmüş Türk siyasal yaşamında yönlendirici rol üstlenmiştir.

Sui yıllıklarına göre:

"Türkler yan yana barış içinde yaşamaktansa birbirlerini yok etmeyi tercih ederler. Birbirine düşman olan ve öldüren binlerce on binlerce klandan oluşurlar."

I. Köktürk Kağanlığı'nın Yıkılışı

Doğu Köktürk Kağanlığı, 630 yılında kişisel çekişmeler sebebiyle yıkılır ve kağan Çin'e götürülür. Aynı yıllarda Batı Türklerinin başında Tung adlı güçlü bir hükümdar vardır. Tung Yabgu ile görüşen Çinli Budist Şüen-dzang, onun kudretini ve lüksünü seyahatnamesinde anlatır. Onun döneminde Tarım havzası, Fergana vadisi ve Afganistan'ın bazı kısımları ile İndus vadisi Türk yönetimi altında idi. Karluk Türklerinin önayak olmasıyla isyan edilir ve Tung Yabgu öldürülür. Onun ölümünden sonra Türklerin egemenliğindeki bölgeler Çin'e geçmeye başlar. 659'da Çin tarafından işgal edilmesiyle Batı Köktürk Kağanlığı da tarihe karışır.

Kağanlıkları yıkılınca yüz binlerce Türk, Çin'e sığınır. Çin'de muhtelif eyaletlere yerleştirilmiş bazı Köktürk beyleri, T'ang hanedanı (618-907) sarayında muhafızlık rütbesi alırlar.

Yazıtlarda I. Köktürk Kağanlığı'nın Yıkılış Nedenleri

Buraya kadar anlattığımız Köktürk tarihine ilişkin gerçekler, KT D2-8'de ve BK D5-8'de Bilge Kağanın ağzından şöyle dile getirilir:

ilgerü kadırkan yışka tegi kirü temir kapıgka tegi konturmış ekin ara idi oksuz kök türük iti ança olurur ermiş bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş anı üçün ilig ança tutmış erinç ilig tutup törüg itmiş özi ança kergek bolmış … anta kisre inisi kagan bolmış erinç oglıtı kagan bolmış erinç anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç oglı kaŋın teg kılınmaduk erinç biligsiz kagan olurmış erinç yablak kagan olurmış erinç buyrukı yeme biligsiz ermiş erinç yablak ermiş erinç begleri bodunı tüzsüz üçün tabgaç bodun tebligin kürlügin üçün armakçısın üçün inili eçili kikşürtükin üçün begli bodunlıg yoŋaşurtukın üçün türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış kaganladuk kaganın yitürü ıdmış tabgaç bodunka beglik urı oglın kul boltı eşilik kız oglın kün boltı türük begler türük atın ıttı tabgaçgı begler tabgaç atın tutupan tabgaç kaganka körmiş elig yıl işig küçüg birmiş

"Doğuda Kingan Dağları'na kadar batıda Demir Kapı'ya kadar -halklarını- yerleştirmişler. İki-sınır- arasında pek örgütsüz Köktürkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. (Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş. Kumandanları da akıllı imiş şüphesiz, cesur imişler şüphesiz, beyleri de halkı da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz, onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz. Devleti yönetip yasaları düzenlemişler. (Sonra) kendileri öylece vefat etmişler. … Ondan sonra erkek kardeşleri hükümdar olmuşlar (şüphesiz), oğulları hükümdar olmuşlar şüphesiz, ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz, akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, onların kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle

ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devleti elden çıkarmış, tahta oturttuğu hakanını kaybetmiş. Çin halkına bey olmaya lâyık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya lâyık kız evladı cariye oldu. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı, Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri Çin unvanlarını alarak Çin hakanına tâbi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler."

(Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 8-11 ve s. 38-39).

Türklerin tarihine ait ilk yazılı belgeler olan bu yazıtlar ve yazıtlarda anlatılanlar, akıllı ve cesur yöneticinin yönettiği ülke ile akılsız ve kötü yönetici tarafından yönetilen ülkenin içine düştüğü durumu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Çin Egemenliğinde Geçen Elli Yıl

Çin egemenliğinde geçen elli yıllık süre zarfında Çin'in kuzey sınırlarına yerleşmiş olan Türkler, büsbütün örgütsüz değildiler. Başlarında olan başbuğlar, Çinliler tarafından kabul edilmiş kimselerdi. Bu başbuğlardan birisi, Doğu Köktürk devletinin son hükümdarının soyundan gelen Kutlug (Ku-to-lu) adlı bir *'şad'*dı. Kutlug, nihayet tahammül edemeyerek 681'de maiyetindeki bir kaç kişi ile beraber Çin Seddi'nin dışında kalan Yin-Şan, - yazıtlarda geçen adı adı ile Çogay-dağlarına kaçar. Bu önemli olay, başka Türk boylarının Kutlug'un arkasından giderek onun bu cesur hareketine güç katmasına sebep olur. Bu boylar, Yin-Şan dağlarının vadilerinde, Çinlilerden gayet iyi saklanabilmişler ve günden güne artmışlardır.

Şad: Köktürklerde yüksek bir unvan.

Sadece askerî bir kişilik değil aynı zamanda devlet adamı olan Tonyukuk da Kutlug'un millî gayeleriyle coşarak, Türk devletini bir kez daha kurmak için onu sürekli teşvik etmiştir.

II. KÖKTÜRK KAĞANLIĞI (682-744)

Doğu Türklerinin 679 yılından beri sürdürdükleri bağımsızlık mücadelesi başarıyla sonuçlanır. Çin'e karşı yapılan başarılı savaşlar sonucu Kutlug Kağan, 682'de II. Köktürk Kağanlığı'nı kurar ve diğer bütün Türk boyları da böylelikle bağımsızlıklarına kavuşur. Bundan dolayı Kutlug Kağan'a "halkı, milleti derleyip toplayan" anlamına gelen "İlteriş" unvanı verilir.

Yazıtlarda II. Köktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu

İlteriş'in değişik boylardan oluşan milletini nasıl bir araya getirdiği, KT D10-13'te ve BK D10-12'de şu şekilde anlatılır:

türük teŋrisi türük ıduk yiri subı ança etmiş erinç türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kaŋım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug teŋri töpüsinte tutup yügerü kötürti erinç kaŋım kagan yeti yegirmi erin taşıkmış taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkdakı tagıkmış tagdakı inmiş tirilip yetmiş er bolmış teŋri küç birtük üçün kaŋım kagan süsi böri teg ermiş yagısı koń teg ermiş ilgerü kurıgaru sülep tirmiş kubratmış kamagı yeti yüz er bolmış yeti yüz er bolup elsiremiş kagansıramış bodunug küŋedmiş kuladmış bodunug türük törüsin ıçgınmış bodunug eçüm apam törüsinçe yaratmış boşgurmış

"Türk tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar şüphesiz: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz. Babam Hakan on yedi erle baş kaldırmış, "(İlteriş) baş kaldırıyor" diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler şehre inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç verdiği için babam Hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya sefer edip (adam) derlemiş toplamış. (Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kağansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış eğitmiş."

(Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 40-41)

İlteriş Kağan ve Vezir Tonyukuk

İlteriş, yazıtlarda söylendiği gibi ilk önce on yedi, sonra yetmiş, en son da yedi yüz kişilik kuvvetle, devletsiz ve kağansız kalmış, köle ve cariye olmuş, töresini kaybetmiş halkı, atalarının töresince yeniden düzene sokup örgütlemiştir. İlteriş, akıllıca politikalar yürüterek Çin'de hapiste bulunan Tonyukuk'u kurtarıp yanına alır.

Tonyukuk, Çin'de büyümüş, Çin terbiyesi alarak Çin'in politikalarını öğrenmişti. Çin'in entrikalarıyla Türklerin başa çıkamayacağını bildiği için daima Çin'den uzakta bulunan bir Türk ili düşünmüş, bunun için de Ötüken'i göstermiştir. *il tutsık yir ötüken yış ermiş!* KT G4 ("il, devlet tutacak yer Ötüken dağ çayırları imiş!") sözünü Tonyukuk, yaklaşık elli yıl sonra Köktürk Kağanı'nın ağzından Türk milletine söyletmiştir. Ayrıca yazıtlarda Tonyukuk'un bu amacı şu şekilde yer almaktadır:

ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar neŋ buŋug yok ötüken yış olursar beŋgü il tuta olurtaçı sen (KT G8)

Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen hiç sıkıntı yok. Ötüken yaylasında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin.

(Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 4-5)

Zeki ve plancı bir kişiliğe sahip olan Tonyukuk, askerî işlerdeki başarısı ile tanınır. Tonyukuk, göreve gelir gelmez başkaldıran Oğuzlarla mücadeleye girişir; bunda da başarılı olur. Ağır yenilgiye uğrayan Oğuzlar gelip İlteriş Kağan'a tâbi olurlar. Bu zafer haberi duyulur duyulmaz, Türklere her taraftan kayıtsız şartsız tâbi olmak isteyen birçok diğer Türk boyları da gelirler, çünkü Ötüken yaylası Çin'den uzak olduğu için en güvenli yerdi. Belki de bu yüzden, eskiden beri Türk geleneklerine göre Türklerin kutsal toprağı sayılırdı. Devlet, buradan idare edilmeliydi. Onun için de Tonyukuk ilk olarak burasının zaptını istiyordu. Tonyukuk'un desteği ile 681 yılında bağımsızlık savaşına girişen İlteriş, ilk olarak Ötüken'i elde etmeye çalışır ve başarılı olur.

Tutsak edilen Türkleri kurtarmaya çalışan İlteriş, Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmış, Türgişlerle yaptığı savaşta 691 yılında ölmüştür.

Kapgan Kağan Dönemi

İlteriş'in ölümünün ardından oğullarının yaşları küçük olduğu için, yerine kardeşi Kapgan (692-716) geçer. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtı, Kapgan döneminden 16 ve 19 yıl sonra dikilmiştir. Gerek yazıtlarda gerekse diğer kaynaklarda Kapgan ve dönemi fazlasıyla ele alınmıştır. Kapgan zamanında devlet daha da güçlenmiş, çağının en büyük kuvveti hâline gelmiş, bütün Türk boyları onun idaresine geçmiş ve Çin ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Ancak Çin'deki T'ang hanedanı, diğer yandan Kapgan'ı ortadan kaldırmanın yollarına bakıyordu. Bu amaçla, Köktürk ülkesinde daha önce birlikte hareket ettiği Türk boylarına hediyeler sunup unvanlar verdi. Bayırkular Çin'in oyununa gelerek isyan etti. Yapılan savaşta Kapgan, zafer kazandı, fakat geri dönerken Bayırkuların reisi tarafından öldürüldü.

Kapgan'ın yerine vasiyeti gereği oğlu geçti ise de İlteriş'in oğlu Köl Tigin bu durumu kabul etmeyip ağabeyi Bilge Kağan'ı (716-734) tahta oturttu. İlteriş'in iki oğlu, idareyi ele geçirince Kapgan'ın oğlunu ve kardeşlerini öldürdü. İdarede tam uyum içinde olan iki kardeş, Tonyukuk'un yardımını da gördü. Aslında Tonyu-kuk, Kapgan'ın ölümü üzerine onun oğlunu desteklemişti. Bu durumun Tonyukuk'un hayatına mal olmamasının nedeni, onun devlet işlerindeki otoritesi ve 70'li yaşlarda olmasıydı. Ayrıca Tonyukuk, Bilge Kağan'ın kayınpederi idi.

Resim 3.3

Bilge Kağan yazıtı

Bilge Kağan ve Köl Tigin Dönemi

Bilge Kağan ve Köl Tigin döneminde, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk'un tavsiyeleri sonucu Çin ile iyi ilişkiler kurulmuş-tu. Tonyukuk, Çin'e karşı saldırmanın uzun vadede bir yarar sağlamayacağını biliyordu. Ayrıca Çin kaynaklarının verdiği bilgiye göre, genç Bilge Kağan, Tonyukuk'tan millete ev yaptırıp şehirler kurdurmayı ve Çin'deki dinlerden birinin kabulünü ister. Tonyukuk'un verdiği yanıt, göçebe ve akıncı bir siyaseti şu şekilde ortaya koyar: "Çinliler bizden sayıca yüz defa çoktur. Biz buna rağmen onlara karşı gelecek isek çayır ve suyun ardından gitmemiz, av ile geçinmemiz ve çadırlarda oturmamız gerekir. Güçlü olunca ilerleriz, yoksa geri çekiliriz, saklanırız. Çinliler çoktur ama her yerde savaşamazlar. Duvarlarla çevrili şehirlerde oturdukları için çabuk esir olurlar. Ayrıca Burkan ve Lao-tse dini insanı yumuşak ve zayıf yapar." (Tonyukuk'un Çin kaynaklarında geçen sözleri için bkz.: O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reisches II*, s. 441).

Tonyukuk'a göre, Türkler sayıca pek az olduklarından millî kimliklerini koruyabilmelerinin tek şartı, "suları ve otlakları izlemek" ve sürekli yerleşim merkezleri kurmamaktır. Ona göre Türkler kendi eski gelenek ve göreneklerini değiştirecek olurlarsa yenilebilirler ve Çinlilerin egemenliği altına tekrar girerler.

Resim 3.4

Bilge Kağan'n tacı. Bilge Kağan külliyesinde 2001 ylnda yaplan kazlarda bulunmuştur.

Resim 3.5

Köl Tigin heykelinin gövdesi.

Resim 3.6

Köl Tigin heykelinin krk olan başı.

Bilge Kağan'ın milletini yerleşik hayata geçirme konusunda epey uğraş verdiğini Ötüken konusunda yazıtlardaki sözlerinden anlıyoruz. Bilge Kağan'ın bu sözlerinde henüz kesin olarak "şe-hirlere yerleşme" anlaşılmasa da belli bir yere yerleşme isteğinin olduğu gayet açıktır. Bu istek, 745 yılından sonra Köktürklerin yerine Ötüken'e hâkim olan Uygurlar zamanında gerçekleşir. Yazıtlarda Tokuz-Oğuz adı ile geçen Uygurlar, kültürel bakımdan gelişmiş Türk boylarından biri olarak öbür Türklerden önce yerleşik hayata geçerler.

Yazıtlarda Bilge Kağan ve Köl Tigin Dönemi

Bilge Kağan dönemini en iyi yansıtan sözler, KT D29-30 ve BK D23'tedir:

teŋri yarlıkazun kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tirgürü igittim yalaŋ bodunug tonlug çıgań bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım ıgar elligde ıgar kaganlıgda yig kıltım tört buluŋdakı bodunug kop baz kıltım yagısız kıltım kop maŋa körti işig küçüg birür bunça törüg kazganıp inim köl tigin özi ança kergek boltı ….(KT D29-30)

"Tanrı bağışlasın, ilahî lutfum olduğu için, kısmetim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım. Dört bucaktaki halkları hep (kendime) bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana bağımlı oldular, bana hizmet ediyorlar. Bunca çalışıp çabalayıp kardeşim Költigin kendisi öylece vefat etti."
(Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 16-17).

Tonyukuk'un Köktürk tarihi açısından önemini maddeler hâlinde özetleyiniz.

SIRA SİZDE 2

II. Köktürk Kağanlının Yıkılışı

Orhun yazıtlarında da anlatılan parlak dönem fazla sürmez. 731 yılının ilkbaharında Köl Tigin vefat eder ve yapılan pek çok savaşta ordunun kumandasında büyük yararlıklar gösteren Költigin'in ölümüyle Bilge Kağan yalnız kalır. Köl Tigin'in Bilge Kağan tarafından düzenlenen cenaze törenine Köktürklerin komşularının tamamı katılır. Özellikle Çin hükümdarı, Köl Tigin'in mezar külliyesinde inşa edilen tapınağın duvarlarını Köl Tigin'in dövüştüğü savaş resimleri ile süslemesi için altı ünlü ressam ve heykeltıraş ile birlikte Köl Tigin anıtının kazınması için 3.75m. yüksekliğinde, tepesi oymacılık sanatıyla süslenmiş boş bir mermer sütun gönderir. Daha sonra bu sütunun batı yüzüne Çince, doğu yüzüne ise Türkçe yazıtlar hâkkedilir ve 732'de Bilge Kağan külliyede Köl Tigin adına hazırlanan yazıtı diktirir. Çin hükümdarı, ayrıca Bilge Kağan'ın bir Çin prensesi ile evlenmesine de razı olur.

İç çatışmalar Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasına neden olduğunda, II. Kağanlık görkeminin doruğunda idi. Bilge Kağan, vezirlerinden Mey-lo-çue tarafından zehirlenmiş ve 25 Kasım 734 yılında ölmüştür. 735'te Bilge Kağan'ın oğlu Teŋri Tigin tarafından -Költigin için dikilen yazıt gibi- Bilge Kağan için de bir yazıt dikilmiştir.

Bilge Kağan'ın ölümünden sonra 10 yıl içinde tahta geçenlerin sayısı tahminlerin çok üstündedir. Bununla birlikte, Kağanlığın yıkılışına yol açan en önemli etken, devletin başta gelen unsurları olan Basmıl, Karluk ve Uygurlar arasındaki iktidar çekişmesi olmuştur. Bu çekişmeyi sonunda Uygurlar kazanır ve 745'te son Türk kağanının başı, Uygurların kurduğu devletin hükümdarı tarafından Çin hanedanına sunulur.

Özet

AMAÇ 1 *I. Köktürk Kağanlığı (552-630)'nı açıklamak*

Tarihte "Türk" adını resmî devlet adı olarak ilk defa kullanan Köktürklerdir. Köktürklerin ortaya çıkışı 542'li yıllardadır. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre Köktürklerin lideri Bumın Kağan (Çince kaynaklarda Tu-mın veya T'u-men)'dır. Bumın Kağan'ın siyasi bir güç olarak ortaya çıkışından birkaç yıl sonra Çin ile resmî ilişkilere girdiği anlaşılmaktadır, ancak o yıllarda Köktürkler, Avarlar (Ruan-ruanlar)'a bağımlıdır. Bumın Kağan, Çin Seddi'nin kuzeyinde ipek ticaretiyle meşgulken bir yandan da Avarlara karşı başlatılan Tölis isyanını bastırır. Bu başarının getirisi, en az elli bin kişilik bir kuvvetin kendisine bağlanması olmuştur.

Bumın Kağan, 552 yılında Avarlar üzerine baskın yapar ve onları mağlup eder. Bumın Kağan'ın kazandığı bu zaferden sonra Köktürk Kağanlığı tam olarak bağımsızlığına kavuşmuş olur. Yeni kurulan devletin batı kısımlarının idaresi, Bumın tarafından kardeşi İştemi'ye verilir.

Bumın'ın ölümünden sonra yerine sadece birkaç ay hükümdarlık yapan oğlu Kara (Guo-lo) Kağan geçer. Kara Kağan'ın hastalıktan ölmesi üzerine Köktürk tahtına, vasiyeti gereği kardeşi Muhan Kağan (553-572) oturur.

Bumın Kağan'ın kardeşi İştemi ise 576 yılına kadar merkeze bağlı olarak *yabgu* unvanı ile devletin batı kısmını idare eder. İştemi'nin bütün faaliyetleri doğudaki kağanlık adına olur. Bu bize, Türk devletlerinin baştan beri yönetim olarak ikiye bölündüğünü göstermektedir. Merkezleşen doğu kısmının batı kısmına karşı üstünlüğü vardı. Doğuyu Bumın'ın oğlu Muhan, batıyı ise Bumın'ın kardeşi İştemi (552-576) yirmi yıldan fazla süre yönetir.

Muhan, tahta oturur oturmaz askerî harekâta girişir. Önce Avarların son birliklerini yok eder; sonra doğuda Kıtanları yenip kuzeyde Kırgızları kendine katarak, batıda Heftalitler (Akhunlar)'i yenilgiye uğratır. Bu arada söz konusu dönemle ilgili kaynaklar, Heftalitleri yenen kişinin aslında Batı sınır bölgesinden sorumlu İştemi olduğunu yazar. Daha sonra Heftalit toprakları Köktürkler ve Sasanîler arasında paylaşılır, ancak bu paylaşım Köktürkler ve arasında düzenli bir ilişkiyi getiremez, çünkü gerek İranlılar gerekse Türkler, yıkılan Heftalit İmparatorluğu toprakları üzerinde hak iddia ederler. Maveraünnehir ve Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Köktürklere bağlanır. Böylece Heftalitlerin yönetimi altında ipek yolu ve ipek ticaretini ellerinde tutan Sogdlar, İştemi'nin yönetimi altına girer.

Heftalitleri yıkmak için başlayan Türk-İran dostluğu, süreklilik göstermez. İranlılar, ipek ticaretinden elde edilecek geliri kendi ellerinde tutmakta kararlıdırlar. İpek ticareti konusunda Bizans'a biri 563, diğeri 568 yılında olmak üzere iki heyet gönderilir. 568'de heyetin başında bulunan Sogd lider Maniakh, Bizansla dostluk kurarak Türk Kağanı İştemi'ye ipeği Bizans'a doğrudan satmasını tavsiye eder. Heyet, Bizanslılarca iyi karşılanır. Türk-Bizans ilişkilerinde ticarî konular yanında siyasal konularda da yakınlık sağlanmıştır; çünkü Türklerin egemenliği altına aldığı Avar ve Heftalitler, Bizans'ın başına dertti ve sonuç da iki devleti yakınlaştıran ortak yandı. Bizans ile İştemi arasındaki diplomatik ilişki kısa zamanda meyvesini verir ve Bizans ile Sasanîler arasında 20 yıl sürecek savaşlar böylece başlamış olur.

Muhan Kağan zamanında yapılan fetihlerle Köktürk Kağanlığı'nın sınırları, güneyde Çin Seddi'nden kuzeyde Buz Denizi'ne, doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar uzanmış, Orta Asya'yı bir uçtan bir uca kaplar.

Türklerin I. Kağanlık döneminde, yazışma dillerinin olduğunu biliyoruz, ancak bu dilin Türkçe mi yoksa başka bir dil mi olduğu konusu halen gizemini korumaktadır.

Muhan 572'de ölünce kardeşi Taspar ve sonrası dönemine geçilir. Sui hanedanı (581-618) döneminde ve Türklerin güçlü kağanlarının başta bulunmadığı zamanlarda Çin, kişisel çekişmeler ve boylar arası çatışmalarla arapsaçına dönmüş Türk siyasal yaşamında yönlendirici rol üstlenmiştir.

Doğu Köktürk Kağanlığı, 630 yılında kişisel çekişmeler sebebiyle yıkılır ve kağan Çin'e götürülür. 659'da Çin tarafından işgal edilmesiyle Batı Köktürk Kağanlığı da tarihe karışır. Yazıtlarda I. Türk Kağanlığı'nın yıkılış nedenleri etkileyici bir üslupla anlatılır.

Daha sonra 50 yıllık süren Çin hakimiyeti dönemi başlar.

AMAÇ 2

II. Köktürk Kağanlığı (682-744)'nı kendi cümlelerinizle ifade etmek

Çin egemenliğinde geçen elli yıllık süre zarfında Çin'in kuzey sınırlarına yerleşmiş olan Türkler, büsbütün örgütsüz değildiler. Başlarında olan başbuğlar, Çinliler tarafından kabul edilmiş kimselerdi. Bu başbuğlardan birisi, Doğu Köktürk devletinin son hükümdarının soyundan gelen Kutlug adlı bir *şad*'dı. Kutlug, 681'de maiyetindeki bir kaç kişi ile beraber Çin Seddi'nin dışında kalan Yin-Şan dağlarına kaçar. Bu önemli olay, başka Türk boylarının Kutlug'un arkasından giderek onun bu cesur hareketine güç katmasına sebep olur. Bu boylar, Yin-Şan dağlarının vadilerinde, Çinlilerden gayet iyi saklanabilmişler ve günden güne artmışlardır.

Sadece askerî bir kişilik değil aynı zamanda devlet adamı olan Tonyukuk da Kutlug'un millî gayeleriyle coşarak, Türk devletini bir kez daha kurmak için onu sürekli teşvik etmiştir.

Doğu Türklerinin 679 yılından beri sürdürdükleri bağımsızlık mücadelesi başarıyla sonuçlanır. Çin'e karşı yapılan başarılı savaşlar sonucu Kutlug Kağan, 682'de II. Köktürk Kağanlığı'nı kurar ve diğer bütün Türk boyları da böylelikle bağımsızlıklarına kavuşur. Bundan dolayı Kutlug Kağan'a "halkı, milleti derleyip toplayan" anlamına gelen "İlteriş" unvanı verilir.

II. Türk Kağanlığının kuruluşu yazıtlarda da anlatılır.

İlteriş, akıllıca politikalar yürüterek Çin'de hapiste bulunan Tonyukuk'u kurtarıp yanına alır. Zeki ve plancı bir kişiliğe sahip olan Tonyukuk, göreve gelir gelmez başkaldıran Oğuzlarla mücadeleye girişir; bunda da başarılı olur. Ağır yenilgiye uğrayan Oğuzlar gelip İlteriş Kağan'a tâbi olurlar. Bu zafer haberi duyulur duyulmaz, Türklere her taraftan kayıtsız şartsız tâbi olmak isteyen birçok diğer Türk boyları da gelirler.

Tutsak edilen Türkleri kurtarmaya çalışan İlteriş, Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmış, Türgişlerle yaptığı savaşta 691 yılında ölmüştür.

İlteriş'in ölümünün ardından oğulları Bilge Kağan ve Köl Tigin'in yaşları küçük olduğu için, yerine kardeşi Kapgan (692-716) geçer. Kapgan zamanında devlet daha da güçlenmiş, çağının en büyük kuvveti hâline gelmiş, bütün Türk boyları onun idaresine geçmiş ve Çin ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Kapgan Kağan'ı istemeyen Çin idaresi onu Bayırkuların reisine öldürtür. Kapgan'ın yerine vasiyeti gereği oğlu geçerse de İlteriş'in oğlu Köl Tigin bu durumu kabul etmeyip ağabeyi Bilge Kağan'ı (716-734) tahta oturtur. İlteriş'in iki oğlu, idareyi ele geçirince Kapgan'ın oğlunu ve kardeşlerini öldürtür.

Bilge Kağan ve Köl Tigin döneminde, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk'un tavsiyeleri sonucu Çin ile iyi ilişkiler kurulur. Orhun yazıtlarında da anlatılan parlak dönem fazla sürmez. 731 yılının ilkbaharında Köl Tigin vefat eder ve yapılan pek çok savaşta ordunun kumandasında büyük yararlıklar gösteren Köl Tigin'in ölümüyle Bilge Kağan yalnız kalır.

Kağanlığın yıkılışına yol açan en önemli etken, devletin başta gelen unsurları olan Basmıl, Karluk ve Uygurlar arasındaki iktidar çekişmesi olmuştur. İç çatışmalar Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasına neden olduğunda, II. Kağanlık görkeminin doruğunda idi. Bilge Kağan, vezirlerinden Mey-lo-çue tarafından zehirlenmiş ve 25 Kasım 734 yılında ölmüştür. İktidar çekişmesini sonunda Uygurlar kazanır ve 745'te Uygur devleti kurulur.

Kendimizi Sınayalım

1. I. Köktürk Kağanlığı'nın kuruluşuyla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. I. Köktürk Kağanlığı, 552 yılında Bumın Kağan tarafından kurulmuş ve 630'da yıkılmıştır.
b. Köktürkler, kağanlık kurulmadan önce Avarlara bağımlıdır.
c. Bumın Kağan'ın ölümünden sonra onun yerine Bilge Kağan geçmiştir.
d. Bumın Kağan'ın kardeşi İştemi 576 yılına kadar merkeze bağlı *yabgu* olarak devletin batı kısmını idare etti.
e. Köktürk Kağanlığı'nda merkezleşen doğunun batıya üstünlüğü vardı.

2. I. Köktürk Kağanlığı zamanında yirmi dört yıl hüküm süren ve kağanlığı sınırları bakımından döneminin en büyük devleti hâline getiren hükümdar aşağıdakilerden hangisidir?

a. Muhan Kağan
b. Taspar Kağan
c. Apa Kağan
d. Nivar Kağan
e. Baga Kağan

3. İpek ticareti konusunda bilinen **ilk** Türk heyeti kimlerin aracılığı ile kaç yılında Bizans'a gitmiştir?

a. Kıtaylar- 552
b. Heftalitler- 581
c. Kırgızlar- 568
d. Avarlar- 630
e. Sogdlar- 563

4. I. Köktürk Kağanlığı döneminde Köktürklerden kalan **en eski** yazıtın adı ve yazıldığı dil aşağıdakilerin hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?

a. Çoyr Yazıtı- Türkçe
b. Çoyr Yazıtı- Sogdça
c. Bugut Yazıtı- Sogdça
d. Bugut Yazıtı- Türkçe
e. Költigin Yazıtı- Türkçe

5. II. Köktürk Kağanlığı kim tarafından ve kaç yılında kurulmuştur?

a. Bumın Kağan- 552
b. Muhan Kağan- 572
c. Bilge Kağan- 716
d. Kutlug Kağan- 682
e. Kapgan Kağan- 692

6. "Orhun yazıtları" olarak bilinen üç yazıtın adına dikildiği kişiler, aşağıdakilerin hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?

a. Bilge Kağan, Taspar Kağan, Köl Tigin.
b. Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk.
c. Köl Tigin, Muhan Kağan, Bumın Kağan
d. Tonyukuk, Kapgan Kağan, Bilge Kağan.
e. Bilge Kağan, Tonyukuk, Kutlug Kağan.

7. I. Köktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra elli yıl Çin egemenliğine giren Köktürkler ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Köktürklerin Çin'in egemenliğinde kalışı 630-680 yılları arasındadır.
b. Çin'in kuzey sınırlarına yerleşmiş Türkler büsbütün örgütsüz değillerdi, Çinliler tarafından kabul edilmiş liderleri vardı.
c. "Halkı, milleti derleyip toplayan" anlamına gelen İlteriş unvanı verilen Kutlug Kağan'ın oğlu Muhan Kağan, diğer Türk boylarıyla birlikte Çin'e baş kaldırmıştır.
d. Doğu Köktürk kağanlarının soyundan gelen Kutlug, beraberindeki boylarla birlikte Çin Seddi'nin dışında kalan Yin-şan dağlarına kaçar.
e. Doğu Köktürkler 679 yılında ayaklanmaya başlamışlardır.

8. Tonyukuk ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Tonyukuk, II. Köktürk Kağanlığı'nda askerî kişiliği yanında devlet adamlığı yönüyle de tanınmıştır.
b. Kutlug Kağan'ın II. Köktürk Kağanlığı'nı kurmasında teş-vik edici rol üstlenmiştir.
c. Çin entrikalarıyla büyümüş olan Tonyukuk, Çin'den uzakta bir Türk ili düşünmüş ve bunu için de Ötüken'i göstermiştir.
d. Tonyukuk'a göre, Türkler yaşayış şekillerini değiştirecek olurlarsa Çinlilerin egemenliği altına girerler.
e. Tonyukuk, Bilge Kağan'dan Burkan dininin kabul edilmesini istemiştir.

9. Köl Tigin ile Bilge Kağan arasında ne tür bir akrabalık bağı vardır?

a. Kardeş
b. Kuzen
c. Baba-Oğul
d. Kayınpeder-Damat
e. Amca-Yeğen

10. II. Köktürk Kağanlığı kaç yılında ve hangi Türk boyu tarafından yıkılmıştır?

a. 745- Uygur
b. 745- Basmıl
c. 840- Karluk
d. 630- Kırgız
e. 840- Kıtay

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız doğru değilse, "I. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
2. a	Yanıtınız doğru değilse, "I. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız doğru değilse, "I. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
4. c	Yanıtınız doğru değilse, "I. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız doğru değilse, "II. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız doğru değilse, "II. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız doğru değilse, "II. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
8. e	Yanıtınız doğru değilse, "II. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
9. a	Yanıtınız doğru değilse, "II. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız doğru değilse, "II. Köktürk Kağanlığı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1. Bumın Kağan Köktürklerin bilinen ilk lideridir.
2. Siyasi bir güç olarak ortaya çıkışından hemen sonra Çin ile resmî ilişkilere girer.
3. Tölis isyanını bastırarak, en az elli bin kişilik bir kuvvetin kendisine bağlanmasını sağlar.
4. Çin'deki Batı Wei hükümdarının kızıyla evlenerek Avarlara karşı Batı Wei ile ittifak kurar.
5. 552 yılında Avarlar üzerine baskın yapar ve onları mağlup eder ve Köktürk Kağanlığı tam bağımsızlığına kavuşur.
6. Yeni kurulan devletin batı kısmının idaresini, kardeşi İştemi'ye verir.
7. Devlet idaresini Doğu ve Batı olmak üzere iki koldan yürütmeye karar vermesi onun benimsediği devlet anlayışını gösterir.

Sıra Sizde 2

1. Türk devletini bir kez daha kurmak için Kutlug Kağan'ı teşvik etmiştir.
2. İlteriş'in Çin'de hapiste bulunan Tonyukuk'u kurtarıp yanına almasıyla, Çin'de büyümüş, Çin terbiyesi alarak Çin'in politikalarını öğrenmiş olan Tonyukuk vatan tutacak yer olarak Ötüken'i göstermiş ve 681'de bağımsızlık savaşına girişen İlteriş, ilk olarak Ötüken'i ele geçirmiştir.
3. Oğuzların mağlup edilmesinde Tonyukuk'un büyük rolü olmuştur.
4. Yenilgiye uğrayan Oğuzların İlteriş Kağan'a tâbi olması, her taraftan gelen diğer birçok Türk boyunun da birliğe katılmasına yol açmıştır.

Yararlanılan Kaynaklar

Divitçioğlu, Sencer, *Köktürkler: Kut, Küç, Ülüg*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ, Ankara 2004.

Erdemir, Hatice Palaz, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Findley, Carter V., *Dünya Tarihinde Türkler*, (Çeviren: Ayşen Anadol), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Gabain, A. von, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış", (Çeviren: Saadet Çağatay), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, s. 685-695.

_____, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış: III. ŞEHİR GÖZÜYLE STEP", (Çeviren: Saadet Çağatay), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1950, s. 373-379.

Giraud, R., *Göktürk İmparatorluğu: İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları 680-734*, Ötüken Yayınları, Ankara 1999.

Gumilëv, L. N, *Eski Türkler*, (Çeviren: Ahsen Batur) Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

Sinor, Denis, "[Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı, (Çeviren: Talat Tekin), *Erken İç Asya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995. *Gök-Türkler II (Fetret Devri 630-681)*, Ankara 1999. *Göktürkler III*, Ankara 2004.

Tekin, Talat, "Göktürk Alfabesiyle Türkçe", *Tarih ve Toplum*, Şubat 1984 veya *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara 1997, s. 17-30.

_____, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

ORHUN TÜRKÇESİ

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Orhun harfli yazıtları sıralayıp açıklayabilecek,
- Orhun (Köktürk, Türk-runik) alfabesini tanıyabilecek,
- Orhun Yazıtları: Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları'nı anlatabilecek,
- Belli başlı Orhun Türkçesi çalışmalarını özetleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Orhun Harfli Yazıtlar
- Orhun Alfabesi
- Runik Alfabe
- Orhun Alfabesinin Kökeni ve Çözümü
- Orhun Türkçesi Yazım Kuralları
- Orhun Yazıtları
- Köl Tigin Yazıtı
- Bilge Kağan Yazıtı
- Tonyukuk Yazıtı
- Orhun Türkçesiyle İlgili Çalışmalar

İçindekiler

Orhun Türkçesi → Orhun Yazıtları

- ORHUN HARFLİ YAZITLAR
- ORHUN ALFABESİ
- ORHUN YAZITLARI: KÖL TİGİN, BİLGE KAĞAN VE TONYUKUK YAZITLARI
- BELLİ BAŞLI ORHUN TÜRKÇESİ ÇALIŞMALARI

Orhun Yazıtları

ORHUN HARFLİ YAZITLAR

Orhun (Türk-runik, Runik, Köktürk) harfleriyle yazılmış yazıtlar, Talat Tekin'in "Göktürk Alfabesiyle Türkçe" (*Tarih ve Toplum*, Şubat 1984 veya *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara 1997, s. 17-30) başlıklı makalesinde altı grup altında şu şekilde değerlendirilmiştir:

1. Köktürk Yazıtları: II. Köktürk Kağanlığı (682-745) döneminde dikilmiş yazıtlardır.
   Köl Tigin (KT- 732)
   Bilge Kağan (BK- 735)
   Tonyukuk (T- 720-725 veya 732'den sonra)
   Çoyren Yazıtı (Ç- 688-692)
   Küli Çor (KÇ- İhe Hüşötü 719-723)
   Ongin (O- Işbara Tarhan 732-735)
   Yukarıda verilen bilgilere göre, Çoyren yazıtı Orhun harfli ilk yazıt olarak kabul edilir.
2. Uygur Yazıtları: 745'te II. Köktürk Kağanlığı tamamıyla yıkılıp onun yerine 840'a kadar devam eden I. Uygur Kağanlığı döneminden kalan runik harfli metinlerdir. Bu grubun malzemesini ise şunlar oluşturur:
   Mayan Çor (MÇ- Şine Usu 759-760)
   Taryat (Terhin- 753)
   Karabalgasun (808-821)
   Suci (820-840)
   Tez Yazıtı (750?)
   II. Karabalgasun (825-840)
3. Yenisey Yazıtları: Yenisey ırmağının yukarı taraflarında bugün Rusya'nın Hakas otonom bölgesindeki irili ufaklı mezar taşlarıdır. Bu yazıtların Köktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra buralara hâkim olan bazı Köktürk liderleri tarafından diktirilmiş olduğu sanılıyor. Hiçbirinde tarih bulunmayan bu yazıtlar fazla yıpranmış ve silik olduklarından, Orhun yazıtlarından önce dikildikleri söylense de bu iddia arkeolojik verilerle doğrulanmamıştır.

Resim 4.1

Çoyren Yazıtı *(688-692)*

Kaynak: *Prof. Dr. Aysu Ata'nın özel arşivinden*

Yeni bilimsel araştırmalar bu yazıtların, Kırgızlar tarafından 9.-10. yy'larda dikildiğini ortaya koymaktadır.

4. Hoytu-Tamir Yazıtları: Sayıları 10 kadardır. Siyasi tarih bakımından önemli bazı cümleler vardır. Bunların Köktürk çağına ait oldukları sanılmaktadır.
5. Talas Yazıtları (Batı Türkistan Yazıtları): Kırgızistan'da Talas ırmağı kenarında yer almış olan bu yazıtlar, yazılış düzeni bakımından diğerlerinden ayrılır. Talas Yazıtlarında satırlar yukarıdan aşağıya ve sağdan soladır. Ayrıca bazı harflerin şekillerinin değişik olması bakımından ilgi çekmektedir. Bu yazıtların dışında Talas vadisinde bir ağaç çubuk üzerine yazılmış Köktürk harfli kısa bir metin de vardır.
6. Doğu Türkistan Yazmaları: Yazmaların bu adla anılmasının sebebi Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde bulunmasından dolayıdır. Bu yazmalar içinde hacim bakımından en önemlisi **Irk Bitig**'dir. 114 sayfalık bu eserin ilk yayımlayanı W. Thomsen'dir. Thomsen, eserin 9. yy'a ait olduğu tahmininde bulunmuştur

Resim 4.2

Irk Bitig: Fal kitabı anlamına gelir. 114 sayfa ve 65 paragraftan oluşur.

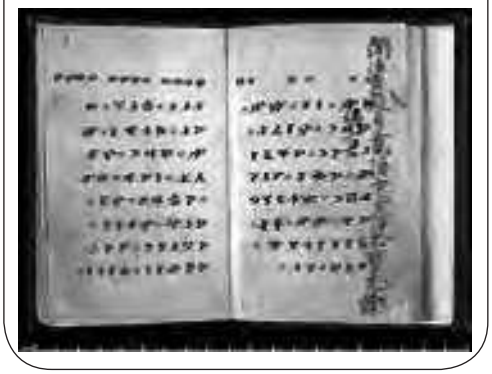

Yukarıda da görüleceği gibi, Köktürk harfli metinlerin çoğunluğu II. Köktürk Kağanlığı dönemine ait olsa da bu alfabeyle yazılmış metinlerin yazımı sadece bu süre zarfında olmamıştır. Köktürk yazısı, Köktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra aynı coğrafya üzerinde hüküm süren Ötüken Uygur Kağanlığının kullandığı yazı da olmuştur. Ayrıca runik harfli metinlerin dağılım sahası konusunda yukarıda vermiş olduğumuz bilgi, oldukça damıtılmış bir bilgidir. Bu konuda pek çok çalışma yapılmış olup bugün de bu çalışmalar devam etmektedir.

Orhun Harfli Yazıtların Keşfi

Orhun harfli metinlerin keşfi Türkoloji araştırmalarının seyrini değiştirmiştir, ancak bu keşif kolay olmamıştır. Yazıtların varlığından ilk olarak söz eden Çin yıllıklarıdır. Ayrıca 13. yüzyıl İlhanlı tarihçisi Alâüddin Atâ Melik Cüveynî, dünya tarihi ile ilgili *Târîh-i Cihângüşâ* adlı eserinde Türklere ait yazılı taşların varlığından haber verir. Cüveynî eserinde:

> ***"Bir Uygur efsanesine göre, onların dünya yüzüne çıktıkları ilk yer Orhun nehrinin kıyısıdır. Bu nehir, Karakorum denilen bir dağdan çıkar. ... Bunlardan başka bir nehrin kenarında eskiden Ordu-Balık, bugün ise Mavu-Balık denilen bir şehir vardır. Bu şehrin yakınında bulunan kayalara yazılar yazılmıştır. Ben onları gördüm." der. (M. Öztürk (Çev.), Alaaddin Ata Melik Cüveyni. Tarih-i Cihangüşa,*** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 116.)

Türk-runik harfli yazıtlar hakkında bilgi veren diğer bir kişi de N. Milesco'dur. Milesco, Rus çarı Aleksi Mihayloviç'in elçisi olarak 1675'te Çin İmparatoru K'ang Hsi'nin sarayına gitmek için Moskova'dan ayrılır ve bu seyahat sırasında günlük tutar. Milesco, bu seyahat sırasında Yenisey nehrinin yukarı kısmındaki bazı yazılı taşlara ait kayıtlar tutmuştur:

> "Krasnoyarsk halkı, Yenisey'e şerbetçi otu toplamağa çıkarlar. Yenisey, o adacıklar üzerinde gür bir şekilde doğar ve hızla akar. Nehir kıyısında dik bir kaya vardır. Kayanın üzerinde taşa kazılmış, bilinmeyen bir yazı ve yazının ortasında çapraz kazılmış, elinde asâ ve bu türden başka şeyler bulunan insan figürleri vardır. Bunların kazıldığı yerde bir çukurun bulunduğu söylenir; fakat hiç kimse, buradaki yazının ne olduğunu ve kimler tarafından yazıldığını bilmez. …" (Gh. I. Constantin, "Yenisey Eski Kırgız Yazıtlarının İlk Zikri: Çin'e Giden Romen Seyyahı Nicolaie Milesco (Spathary)'nin Günlüğü-1675", **TDAY-Belleten 1985**, Ankara 1985, s. 1-7).

Milesco'nun "çukur yer" ve "ellerinde asâ ve benzeri şeyler bulunduran insan figürleri" ifadelerine bakarak bu yazıtların Ak-Üs ve Kara-Üs yazıtları olabileceği tahmini yapılmıştır.

Yenisey yazıtları, ilk olarak 1721 ve 1722 yıllarında Strahlenberg ve Messerschmidt tarafından Yenisey nehrinin yukarı mecrasında bulunur. Bilim adamı titizliğinde olan bu iki kişi, Yenisey vadisinde araştırma yaparken bir taşa rastlar. Strahlenberg, 1730'da kitabında iki yazıtın ve yazıtlar üzerindeki harflerin şekillerini verir. Kitabın yayımlandığı tarihten itibaren Avrupalı doğu bilimciler, Altayistler ve Türkologlar, bu bilinmeyen yazının çözümü için uğraşmaya başlarlar.

İlk ünitede ayrıntılı olarak ele alınan Strahlenberg ve Messerschmidt'in çalışmalarını hatırlayıp özetlemeye çalışınız.

SIRA SİZDE 1

Spasskiy, 1818 yılında Sibirya ile ilgili bir bültende Sibirya'ya ait eski eserler hakkında bir yazı yazar. Bu yazı, 1822'de Latinceye çevrilir. Bunu okuyan Avrupalılarda, özellikle Finlandiyalılarda, büyük merak uyanır.

1847'de Castrén, aynı bölgede runik harfli yeni taşlar bulur.

Fin Arkeoloji Cemiyeti, 1887-1888 yıllarında Johan Aspelin başkanlığında Abakan ve Altay bölgelerine iki sefer düzenler. Heyet, eski ve yeni 32 taşın mükemmel kopyalarını 1889'da Helsinki'de yayımlar (**Inscriptions de l'Iénisséi, recueilles et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie**, Helsingfors 1889). Bu atlas, Yenisey vadisinde yer alan, o güne kadar bilinen yazılı taşların tamamını içermektedir. Yalnız bu yazıtlar, yazının çözümü için yeterli büyüklükte değildir. En büyüğü 12 satırlık, tahribat ve silintilerin fazla olduğu yazıtlardır.

Rus Coğrafya Cemiyeti, 1889'da Mihayloviç Yadrintsev başkanlığındaki bir heyeti Orhun ırmağı kıyılarına araştırma için gönderir. Bunlar, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını bulur ve aynı yıl bu buluşu duyururlar (**Anciens caractéres trouvés sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon**, St. Petersburg 1890).

Bunun üzerine Fin Arkeoloji Cemiyeti ve Fin-Ugor Cemiyeti, bölgeye hemen Heikel başkanlığında yeni bir heyet gönderir. 1892'de heyet, Helsinki'de rapor, açıklama ve araştırmalarla birlikte yeni anıtların mükemmel bir atlasını yayımlar (**Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par expédition finnoise 1890 et publiées par la Société fin-**

no-ougrienne, Helsingfors 1892). Bilim dünyasında Fin Atlası olarak bilinen bu yayın ile Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları ilk defa bilim dünyasına sunulmuş olur.

1891'de Ruslar da aynı bölgeye Radloff başkanlığında bir heyet göndermiş, heyet yazıtların resimlerini çekmiş ve kopyalarını çıkarmıştır. Bilim dünyasında Radloff Atlası olarak bilinen atlas da bu şekilde yayımlanmış olur (**Atlas der Altertümer der Mongolei**, St-Petersburg 1892-1899).

Bu iki atlas, kalıpları alma yöntemleri bakımından farklıdır. Radloff kalıplar üzerinde çok rötuş yapmıştır. Diğer yandan bunlar birbirini tamamlayan atlaslardır.

Bu şekilde ilk yayımları yapılan eski Türk-runik harfli yazıtlardan Köl Tigin Yazıtı'nın Çince yüzünün okunmasıyla, yazıtların Türklere ait olduğu anlaşılır..

1995 yılında Türkiye Cumhuriyeti önemli bir proje başlatmıştır. TİKA (T.C. Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) ile *Moğolistan Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı* tarafından yürütülen bu projenin adı "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" (=MOTAP)'dir. Osman Fikri Sertkaya, Cengiz Alyılmaz ve Tsendiin Battulga'nın bu kapsamdaki çalışmaları, 2001 yılında *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü* adıyla TİKA tarafından yayımlanmıştır. Bu eser, Türkiye'de yayımlanan ilk katalog çalışmasıdır.

Daha sonra, Cengiz Alyılmaz'ın yayımladığı *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu* (Kurmay Yayınları, Ankara 2005) adlı eser yazıtların günümüzdeki durumlarının fotoğraflarını vermekte, aynı zamanda vaktiyle O. Donner (1896) ve W. Raddloff (1892-1899) tarafından hazırlanmış olan atlaslarda bulunan ama şimdi kısmen veya tamamen dökülmüş harfleri vs. farklı renklerle dizilmiş olarak metnin yeniden oluşturulmuş biçimini sunmaktadır. Eserde hâlen bazı yerleri kısmen dökük bulunan işaretler de başka renklerle veya biraz üstte dizilerek belirtilmiştir.

Resim 4.3

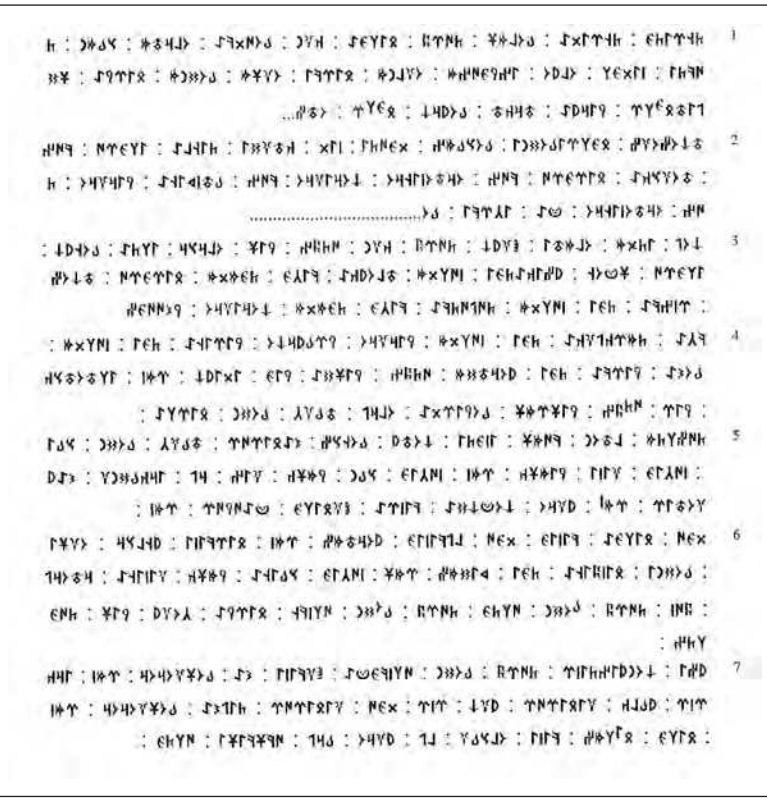

Cengiz Alyılmaz'ın yeniden dizdiği haliyle Köl Tigin Anıtının Güney cephesinden bir bölüm

Kaynak: *Cengiz Alyılmaz, Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Kurmay Yayınları, Ankara 2005, s.30'dan.*

ORHUN ALFABESİ

Orhun (Köktürk, Türk-runik) alfabesi, Türkçenin yazımı için Türkler tarafından kullanılmış, bugüne kadar bilinen, ilk alfabedir. Bugün özellikle Batıdaki türkologlarca bu alfabeye "Türk-runik alfabesi" veya "runik" denmesinin nedeni, bu harflerin *runik* adı verilen eski İskandinav kitabelerinin yazımında kullanılan harflere benzemesidir.

İlk okunan Orhun yazıtları olan Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında 38 harf vardır. Bu harflerin 4'ü ünlüdür. a-e, ı-i, o-u ve ö-ü ünlü çiftleri tek bir işaretle gösterilir.

ÜNLÜLER	
SES DEĞERİ	**İŞARET**
a-e	𐰀
ı-i	𐰃
o-u	𐰆
ö-ü	𐰇

Tablo 4.1
Orhun Alfabesinde ünlü İşaretleri

Ünlü işaretlerinin her biri iki farklı ünlüyü gösterir, yani /a/ ve /e/, /ı/ ve /i/, /o/ ve /u/, /ö/ ve /ü/ ünlüleri yazıdan ayırt edilemez.

Ünlülerin yazımındaki bu noksanlık, ünsüzler konusunda giderilmeye çalışılmıştır. Alfabede 10 ünsüzün art (kalın) ve ön (ince) olmak üzere iki biçimi bulunmaktadır.

ÜNSÜZLER (KALIN-İNCE FARKLILIKLARIYLA)			
KALIN		**İNCE**	
b^1	𐰉	𐰋	b^2
d^1	𐰍	X	d^2
g^1	𐰏	𐰑	g^2
k^1	𐰔	𐰖	k^2
l^1	𐰚	𐰛	l^2
n^1	𐰢	𐰣	n^2
r^1	𐰤	𐰦	r^2
s^1	𐰴	I	s^2
t^1	𐰽	𐰾	t^2
y^1	D	𐰲	y^2

Tablo 4.2
Orhun Alfabesinde Ünsüz İşaretleri

Bu durum a/e ve ı/i ünlülerinin yazıda ayırt edilmesini sağlarsa da o/u ve ö/ü ünlülerini ayırt etme olanağı yoktur. Örneğin, iki tane *k* ve *l* işareti vardır. Bunlardan k^1 ve l^1 kalın ünlülü, k^2 ve l^2 ise ince ünlülü hecelerde kullanılır. *kal-* eylemini yazmak için k^1 ve l^1, *kel-* için ise k^2 ve l^2'nin yazılması gerekeceği açıktır.

Orhun alfabesinde 7 ünsüzde artlık-önlük (kalınlık-incelik) ayrımı yapılmamıştır yani bu ünsüzler nötr durumdadır.

Tablo 4.3
Orhun Alfabesinde Nötr Ünsüzler

ÜNSÜZLER (NÖTR)	
SES DEĞERİ	**İŞARET**
ç	𐰀
m	𐰃
ŋ	𐰄
ń	𐰅
p	𐰇
ş	𐰊
z	𐰋

Orhun alfabesinde çift ünsüz işaretleri için 3 harf kullanılmıştır.

Tablo 4.4
Orhun Alfabesinde Çift Ünsüzler

ÇİFT ÜNSÜZLER	
SES DEĞERİ	**İŞARET**
lt	𐰌
nç	𐰍
nt	𐰎

Geri kalan işaretler, hece işaretleridir.

Tablo 4.5
Orhun Alfabesinde Hece işaretleri

ÜNLÜ+ÜNSÜZ/ÜNSÜZ+ÜNLÜ OLARAK (HECE DEĞERİNDE)	
SES DEĞERİ	**İŞARET**
iç-çi	𐰏
ık-kı	𐰐
ok-ko / uk-ku	𐰑
ök-kö / ük-kü	𐰒

Yukarıda gösterilen işaretler, tekrar edecek olursak, sadece Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen işaretlerdir. Tonyukuk Yazıtı ve diğer Orhun harfli metinlerde geçen harfler bunlarla sınırlı değildir. Tüm Orhun harfli metinlerde toplam harf sayısı 50'yi bulmaktadır.

Orhun Alfabesinin Kökeni

Orhun, Yenisey ve Talas vadisinde bulunan yazıtlarda kullanılan alfabenin kökeni, yazıtların bulunduğu günden beri araştırılmış ve çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Orhun alfabesi, 1891'de Heikel tarafından *Run* alfabesine benzetilerek "runik yazı" diye adlandırılmıştır. Daha alfabe çözümlenmeden, 1892 yılında Otto

Donner (*Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors 1892, LXXX ve devamı), Orhun alfabesini, Küçük Asya alfabelerinden Likya ve Kayra alfabelerine benzetmiş ve bu alfabelerden çıkmış olabileceğini dile getirmiştir. Alfabeyi çözüme kavuşturan Thomsen (*Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896, s. 44 ve devamı), Donner'in söylediklerini kabul etmemiş, Köktürk yazısının kökeninin ya İran alfabesi aracılığı ile ya da doğrudan Arami alfabesi olduğunu belirtmiştir. 1894'te Aristov ve 1897'de Mallitskiy, Orhun alfabesinin Türk damgalarından çıktığı görüşünü ileriye sürer. Reşit Rahmeti Arat ve Ahmet Caferoğlu da bu görüşü paylaşırlar (Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1958, s. 115). Rus dilcisi E. D. Polivanov 1925'te yazdığı makalede, bu yazının kökenini Türk damgalarına bağlamış olmakla birlikte yazının Arami-Sogd ve Pehlevi alfabelerinden de etkilenmiş olabileceğini bildirmiş, ayrıca bu alfabedeki bazı işaretlerin ideografik (resim yazısı) kökenli olduğu üzerinde durmuştur. Ahmet Cevat Emre, bu konuda daha da ileri giderek Türk-runik alfabesindeki tüm işaretlerin ideografik ve Sümer yazısı ile aynı olduğunu belirtmiştir (*Eski Türk Yazısının Menşeği*, İstanbul 1938). 1962 yılında İngiliz türkologlarından Sir Gerard Clauson bu alfabenin kökenini Sogd ve Grek alfabelerine bağlamıştır.

Köktürklerin kullandığı alfabenin kökeni konusunda en son açıklamaları 1993'te Viktor G. Guzev ile G. Klyaştornıy ortaya koymuştur. V. G. Guzev, 2000 yılında sunduğu bildiride de mevcut alfabe teorilerini bilimsel bakımdan değerlendirerek Köktürk alfabesinin Türkler tarafından icat edilmiş olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Bu çalışmada V. Guzev, her yazının temelinde resim olduğunu vurgulamış ve Köktürk yazısında "en az beş tartışmasız resim işareti" olduğunu söylemiştir: ↓ /ok/; D /ay/; ⌃/eb/(çadır)?; ⌃ /at/; ⌅ /er/.

Orhun Alfabesinin Çözümü

1891 yılında yazıtların bulunduğu Orhun bölgesine araştırma heyetiyle giden V. Radloff heyetle birlikte geri dönmemiş, yazıtlardaki yazıyı çözmek amacıyla Pekin'e gitmiştir. Çin'e gitme nedeni ise yazıtlardaki Çince metinleri tercüme ettirmektir. (Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991.)

Ancak atlasların yayımlanmasının ardından 1892'de Almanyalı Sinolog George von de Gabelentz ile Hollandalı Sinolog Gustave Schlegel yazıtlar üzerindeki çalışmalarının sonrasında bu yazıtların Köktürkler zamanından kaldığını söylemişlerdir. Böylece yazıtların Türkçe olduğu anlaşılınca türkologlar bu yazıyı çözümlemek için uğraşmaya başlarlar.

Danimarkalı genel dilbilim profesörü **Vilhelm Ludwig Peter Thomsen** de bu uğraşı verenler arasında idi. Nihayet Thomsen, 25 Kasım 1893'te alfabeyi bütünüyle çözmüş ve eski Türk "runik" yazısının çözümlendiğini 15 Aralık 1893'te Kopenhag Bilimler Akade-

Resim 4.4

Vilhelm L. P. Thomsen
(1842-1927)

misinin toplantı salonunda bilim dünyasına ilan etmiştir. Bununla ilgili raporu da makale hâline getirerek aynı yıl içinde *Danimarka Bilim ve Edebiyat Akademisi Bülteni*'nde "Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri" (="Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, Notice préliminaire") başlığıyla yayımlamıştır. Bu makalenin Vedat Köken tarafından yapılan çevirisi Türk Dil Kurumu yayınları arasında 1993 yılında çıkmıştır.

Thomsen'in yazıyı çözerken tanıdığı ilk harf, iyelik eki olan -ı/-i sesinin işareti idi. O, önce satırların sırasını, istikametini ve hangi harflerin ünlüleri gösterdiğini tespit etmiş, ondan sonra anahtar sözlere ihtiyaç duymuş, Çince yüzdeki şahıs, yer ve boy adlarından (*Köl Tigin, Türk, kün, tört, teŋri* gibi) faydalanmıştır. Thomsen, bunun için de aynı yıllarda Gustave Schlegel'in yazıtların Çince yazılmış yüzlerinin çevirisini düzenleyen E. H. Parker'in İngilizce yayımını kullanmıştı. Bunlar yazının çözümü için bir bakıma çıkış noktası olmuştur. Ancak bu yazı çözülmeden önce yazıtların Türklere ait olduğu Çince yüzlerinden öğrenilmiş, dili de belli olmuştu.

Orhun Yazıtlarındaki Belli Başlı Yazım Kuralları

Söz başı ve içindeki a/e ünlüleri genelde yazılmaz. Aşağıda parantez içine alınmış olan ünlüler gibi:

d^1 k^1 = *(a)d(a)k* = "ayak"
r^2 n^2 = *(e)r(e)n* = "adamlar"

Açıklama:
Yukarıdaki d^1 k^1, r^2 n^2 örneklerinde kelimeler okunuşlarına göre değil, yazıldıkları harflerle aktarılmıştır. Buna *transliterasyon* (=harf aktarımı) denir.
(a) d (ak), (e) r (e) n örneklerinde ise kelimeler okunuşlarına göre aktarılmış, yani metinde olmayan sesler eklenmiştir. Buna da transkripsiyon (=yazı aktarımı) denir.
İlk hece başında ve iç hecede a/e ünlülerinin yazılmaması okuma açısından bir eksiklik sayılmaz, çünkü söz başı ve ilk hecedeki düz-dar ünlüler (ı, i) ve yuvarlak ünlüler (o, u, ö, ü) daima yazılır.

I r^1 k^1 = *ır(a)k* = "ırak, uzak"
b^1 U d^1 n^1 = *bod(u)n* = "halk"
Ü z A = *üze* = "üst, üzerinde"
Ü l^2 t^2 I= *ölti* = "öldü"

Söz sonundaki bütün ünlüler yazılır.
İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki düz-dar ünlüler genellikle yazılmaz.

s^2 b^2 n^2 p = *s(e)b(i)n(i)p* = "sevinip"

İlk hecenin düz ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler genelde gösterilir:

I d^1 UK = *ıduk* = "kutsal, mukaddes"
k^2 l^2 Ü r^2 t^2 m = *k(e)lürt(ü)m* = "getirdim"

İlk hecenin yuvarlak ünlüsünden sonraki yuvarlak ünlüler genelde yazılmaz.

U l^1 g^1 = *ul(u)g* = "ulu, büyük"
k^2 Ü ŋ l^2 = *köŋ(ü)l* = "gönül"

Ayrıca, Orhun yazıtlarında üst üste konulmuş iki nokta (:) dışında herhangi bir noktalama işareti kullanılmamıştır. Bu işaret sözcükleri veya söz öbeklerini ayırmak için kullanılır, fakat her sözcük sonunda kullanılmamıştır. Tek heceli veya çok kısa sözler genellikle kendinden sonra veya önceki sözcükle birlikte yazılır.

ORHUN YAZITLARI: KÖL TİGİN, BİLGE KAĞAN VE TONYUKUK YAZITLARI

II. Köktürk Kağanı Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tigin için dikilen yazıtlar ile İlteriş Kağan'dan itibaren devlet adamı olan Tonyukuk adına dikilen yazıtlar, Köktürk alfabesi ile yazılmış yazıtlar arasında en büyükleri olup en az tahribata uğrayanlardır. Bu yazıtlar I. Köktürk Kağanlığı'ndan başlayarak Köktürk devletinin öyküsünü aktarırlar. Başka bir deyişle o devletin siyasî ve kültür tarihini yansıtırlar.

Moğolistan'da Orhun Irmağı kıyılarında Karakurum ve Karabalgasun'da araştırmalar yapan Rus Coğrafya Cemiyeti, 18 Temmuz 1889 tarihinde büyük bir keşfe imza atar. Heyetin başında bulunan gazeteci ve etnograf Mihayloviç Yadrintsev, Karabalgasun'da, Orhun ırmağının eski yatağı yakınlarında, Koço Çaydam Gölü civarında birtakım heykeller, balballar ve yıkıntılar arasında Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını bulur. İki yazıt arasındaki mesafe 1 km kadardır.

Köl Tigin yazıtı, *koń yılka yiti yigirmi* ("koyun yılının on yedisi") yani 27 Şubat 731'de ölen Köl Tigin adına kardeşi hükümdar Bilge Kağan tarafından 732'de diktirilmiştir. Yazıtta konuşan Bilge Kağan'dır. Bilge Kağan yazıtı ise *ıt yıl onunç ay altı otuzka* ("köpek yılının onuncu ayının yirmi altısı") yani 25 Kasım 734'te ölen Bilge Kağan adına oğlu Tenri Tigin tarafından 735'te diktirilmiştir. Bilge Kağan yazıtının büyük bölümü Köl Tigin yazıtıyla aynıdır. Çok az bir kısım Köl Tigin'in ölümünden sonraki olaylar için ayrılmıştır. Talat Tekin'e göre bu kısımlar Bilge Kağan'ın oğlu Tenri Tigin'e aittir. Her iki yazıt da dört yüzlü tek parça taş olup kaplumbağa kaide üzerine oturtulmuştur. Yazıtların batı yüzleri Çincedir.

Köl Tigin yazıtının bulunduğu taşın yüksekliği 3.75 m'dir. Anıtın bütün yüzleri 2.75 m. boyunda yazıtlarla kaplıdır. Doğu yüzünde 40 satır, kuzey ve güney yüzlerinde 13'er satır vardır.

Bilge Kağan yazıtı, Köl Tigin yazıtından birkaç cm. daha yüksektir. Ancak bu yazıtta okunamaz durumda olan satırlar diğer yazıta göre çok daha fazladır. Her iki yazıtı taşlar üzerine kazıyarak yazan Köl Tigin'in *atı*sı (yeğeni) Yolluğ Tigin'dir.

Tonyukuk yazıtı, F. Klementz tarafından 1897'de Moğolistan'da, Tola ırmağı kenarında bulunmuştur.

Tonyukuk yazıtı aynı boyda, dört yüzlü iki dikilitaş hâlindedir. Bu yazıtın dikildiği tarihin yazılı

Resim 4.5

Tonyukuk Yazıtı

Kaynak: *Cengiz Alyılmaz, Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Kurmay Yayınları, Ankara 2005, s.181'den.*

Resim 4.6

'Tonyukuk Yazıtı'ndan detay

olduğu yer fazlasıyla tahrip olduğundan bu konuda çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. V. Thomsen, Tonyukuk yazıtının dikiliş yılı olarak 725 yılını kabul ederken bu konuda Türkiye'deki tek çalışmayı yapan Talat Tekin, 720-725 yılları arasını kabul eder. Ancak, en azından Kül Tigin yazıtının dikildiğini gören Tonyukuk'un buna bir tepki olarak kendi yazıtını diktirdiği olasılığı da gözden uzak tutulmamalıdır; yani yazıtın 732'de veya ondan birkaç yıl sonra dikilmiş olması da mümkündür. Yazıttaki üslup farklılığının bir nedeni de budur. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında canlı, heyecanlı, parlak ve etkileyici bir üslup hâkim iken Tonyukuk yazıtında daha ciddî, seçkin sözler ve ifadeler yer almaktadır. Yaşlı Tonyukuk *özüm karı bolt(u)m* (T 56) ifadesi ile yaşlılığından bahetmektedir. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında Tonyukuk'tan söz edilmediğine göre, herhâlde vezir, kendi yazıtında adı geçenlere ciddî bir cevap vermektedir. Tonyukuk yazıtının kimin tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Bu yazıt hiç şüphesiz Tonyukuk hayattayken tertip edilmiştir. Kendisi bizzat yazmamış olsa da taş oymacılarına metni yazdırmış ve yazıtın düzenlenmesiyle de uğraşmış olmalıdır.

Tonyukuk yazıtında diğer iki büyük yazıtta yer almayan işaretler bulunduğu gibi yazının istikameti de farklıdır. Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtları, satırların dizilişi bakımından aşağıdan yukarıya, Tonyukuk yazıtı ise bunun tersi istikamettedir. Yazıldıktan sonra "dik" konumda yerleştirildiklerinde bu satırların sırası bu mezar taşlarında "sağdan sola"; doğrudur.

SIRA SİZDE 2

Köktürk alfabesi ile yazılmış yazıtlar arasında en büyük ve en az tahribata uğrayan üç büyük yazıtın adını dikiliş tarihleriyle birlikte sıralamaya çalışın.

Orhun Yazıtlarında Üslup

Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları, Türklerin tarihî, sosyal ve siyasî durumunu gelişmiş, güzel bir dille anlatan en önemli ve en uzun yazıtlardır. Ayrıca bu yazıtlar, Türk dilinin gramer unsurlarının tespit edilebileceği düzeyde olup Türk dilinin kendi bünyesi içinde, yabancı unsurlarla karışmadan ileri bir düzeye eriştiğini de açıkça göstermektedir.

Yazıtlarda, bir kağanın veya bir kahramanın başarı için yapması gerekenler anlatıldığı gibi, iyi bir kağanın veya iyi bir devlet adamının yönetiminde halkın içinde bulunduğu refah ya da içine düştüğü kötü durum dile getirilir. Aynı zamanda bunlar, sadece mezar taşları olmayıp hükümdarın hükümranlığı altındaki tüm insanlara hitap ettiği birer siyasî beyanname karakteri de taşımaktadır. Anla-

tım tarzı canlı ve samimîdir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında millî gurur ve heyecanı dile getiren şu cümlelere rastlanır:

> *üze türük teŋrisi türük ıduk yiri subı ança etmiş: türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kaŋım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug teŋri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç.*
> "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk kutsal yer su ruhları şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Kağanı ve annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup daha yükseklere kaldırmışlar muhakkak ki." (KT D 11-12; BK D 22).

> *tört buluŋ kop yagı ermiş sü sülepen tört buluŋdakı bodunug kop almış kop baz kılmış başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş.*
> "Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek dört taraftaki halkları hep almış, hep kendisine bağımlı kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş." (KD D 2, BK D 13).

> *türük oguz begleri bodun eşidiŋ üze teŋri basmasar asra yir telinmeser türük bodun eliŋin törüŋin kem artatı udaçı erti.*
> "Ey Türk, Oğuz beyleri ve halkı, işitin: Üstteki gök çökmedikçe, alttaki yer delinmedikçe, Türk milleti, senin devletini ve töreni kim bozabilirdi!" (KD D 22, BK D 18-19).

Bu kahramanlık ifadeleri, Türk milletinin sonsuza kadar yaşaması için söylenmiş sözlerdir. Diğer taraftan yazıldıkları dönemin, kağanların ve komutanların övülerek uzun uzadıya anlatılması ve milletin geleceği daha iyi görmeye ve düşünmeye teşvik edilişi, anıtların bütün Türk milletine her dönemde hitap eden bir eser olduğunu ortaya koymaktadır. Anlatılmak istenen konular düzgün cümlelerle aktarılmış, bu cümleler bugün de kullanılan deyimler, atasözleri ve edebî sanatlar ile süslenmiştir. İfadeyi güçlendirme amaçlı tekrarlara da sık sık rastlanır. Örneğin:

> "Çin hakanına (devletine) *düşman olmuş*, *düşman olup*" (KT D9, BK D9)
> "hepsi *yedi yüz kişi olmuş*, *yedi yüz kişi olup*" (KT D13, BK D11)
> gibi tekrarlar,
> "*başlıya baş eğdirmek dizliye diz çöktürmek*"
> gibi deyimler,
> "*kanın su gibi aktı, kemiğin dağ gibi yattı*" (KT D24)
> "*süngü batımı karı söküp*" (KT D35)
> "Türgiş hakanın ordusu Bolçu'da *ateş ve kasırga gibi* geldi" (KT D37)
> gibi benzetmeler,
> "(bir şeyi) *yufka iken toplaması (bükmesi), kolay imiş, ince iken kırması* (yine) *kolay* (fakat*) yufka kalın olur ise bükmesi zorlu imiş, ince kalın olursa parçalanması zorlu imiş*" (Tonyukuk 13)

gibi atasözü benzeri deyişlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu yazıtlardaki sözcük dağarcığı da toplumun gelişmiş bir dili olduğunu ortaya koymaktadır.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki muhteva ile Tonyukuk'un muhtevası arasında fark vardır. Her ikisi de aynı dönemi değerlendirir, ancak Tonyukuk'un muhtevası Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında anlatılanlara verilmiş cevaplar mahiyeti taşır. Her ikisi de o dönemde Türk milletine yapılmış hizmetlerden bahseder, bu arada görüş farklarını da belirtirler. Bu da, siyasi görüş farklılıklarının tartışılabildiğini gösterir.

SIRA SİZDE 3

"Ey Türk, Oğuz beyleri ve halkı, işitin: Üstteki gök çökmedikçe, alttaki yer delinmedikçe, Türk milleti, senin devletini ve töreni kim bozabilirdi!" (KD D 22, BK D 18-19) ifadesiyle ne anlatılmak istenmiştir?

BELLİ BAŞLI ORHUN TÜRKÇESİ ÇALIŞMALARI

Orhun Türkçesinin gramer özelliklerini incelemeye geçmeden önce, bugüne kadar yazıtlar üzerine yapılmış belli başlı çalışmaları kısaca gözden geçirmek, konunun daha iyi kavranması ve daha kapsamlı öğrenimin kapılarının açılması bakımından yararlı olacaktır.

Köktürk alfabesinin **Vilhelm Thomsen** tarafından 1893'te çözülüp okunuşundan sonra yazıtlar, birçok bilim adamı tarafından türlü yönlerden incelenip yayımlanmış, her çalışmada biraz daha aydınlatılmıştır. Köktürk yazısını çözen Thomsen olsa da, yazıtlar üzerine ilk yayını yapan **Radloff**'tur (**Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Erste, Zweite, Dritte Lieferung, St. Petersburg 1894-1895).

Radloff, Thomsen ilk raporunu açıkladıktan üç ay sonra, 1894'te Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarıyla ilgili çalışmasının ilk bölümünü yayımlar. Radloff'un üç fasikülden oluşan bu çalışmasının birinci ve ikinci fasikülü 1894'ün Mart ve Mayıs aylarında, üçüncüsü 1895'in Ekim ayında çıkar. Eserin birinci kısmında Koşo Çaydam (Koşo-Tsaydam) yazıtları, yani Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının metni, yazıçevrimi ve Almanca çevirisi verilmiştir. İkinci kısımda ise sözlük, dizin ve Çince metnin **W. P. Wassiljew** tarafından yapılan tercümesi yer almaktadır. Radloff, eserinin üçüncü kısmında da irili-ufaklı diğer runik harfli yazıtlar hakkında bilgi vermiş, morfoloji, özel isimler, ekler ve yeni açıklamalar bölümleriyle birlikte yayımlamıştır. Köktürk harfli Orhun ve Yenisey yazıtlarını işleyen bu çalışma, acele ile hazırlandığından içinde pek çok okuma ve açıklama yanlışları vardır. Radloff, yazıtlarla ilgili bu çalışmasının ikinci baskısını 1897'de yapar (**Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Neue Folge, St. Petersburg 1897). Bu eserde Köktürk yazıtlarının kısa bir gramerinin yanı sıra Bilge Kağan yazıtının metni ve sözlüğü ile **W. Barthold**'un yazıtların tarihî önemi ile ilgili bir yazısı da bulunmaktadır. Ayrıca Radloff, 1899'da Tonyukuk yazıtının yazıçevrimi ve Almanca çevirisini ilk kez yayımlar (**Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Zweite Folge, St. Petersburg 1899). Radloff'un bu eserinde F. Hirth'in "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk" ve W. Barthold'un "Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen" adlı makaleleri de yayımlanmıştır.

Radloff gibi aceleci davranmayan ve yazıtlardaki yazıyı çözdükten üç yıl sonra yani 1896'da eserini yayımlayan Thomsen, kitabın (**Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées** [*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* V], Helsingfors 1896) birinci bölümünde Orhun yazıtlarının yazıldığı eski Türk runik alfabesi hakkında

bilgi vermiş ve bu yazının kökeni hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Thomsen, eserinin ikinci bölümünde Çince kaynaklarda anlatılan Köktürk tarihini incelemiş, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının yazıçevriminin ve Fransızca çevirisinin ardından Türkçe sözcükler ve gramer dizinini de vermiştir. Ayrıca eserde Köl Tigin yazıtının Çince yüzünün **E. H. Parker** tarafından yapılan tercümesi de yer almaktadır.

Radloff ve Thomsen'in yayınlarını karşılaştırılacak olursak yanlış okuma ve açıklamalar bulunması yüzünden Radloff yayınının bugün için ancak tarihî bir değeri olduğu söylenebilir.

P. M. Melioranskiy, Köl Tigin yazıtının Rusça çevirisi ile ilgili bir doktora tezi hazırlamış ve bunu 1899'da yayımlamıştır (**Pamyatnik v' çest' Kyul-Tegina**, S. Peterburg 1899).

Köktürk yazıtları ile ilgili ilk yayınlar bu şekilde yapıldıktan sonra, Radloff ve Thomsen'in çalışmalarından yola çıkan **Necip Asım (Yazıksız)** Türkiye'de konuyla ilgili ilk çalışmayı yapmıştır (**Orhun Abideleri**, İstanbul H. 1340-41/M. 1924-1925). Necip Asım'ın Arap harfli eski alfabeyle yayımlanmış çalışmasında, yazıtların yazıçevrimi ve çevirisi bulunmaktadır. **Şemseddin Sami**'nin konuyla ilgili yazıları dışında Türkiye'de yapılan ilk çalışma budur. N. Asım, kitabında "Orhun Mahkûkâtı ve Eski Türkler, Orhun Abideleri, Orhun Türkçesinin Sarf ve Nahvı, Orhun Elifbası" gibi başlıkların ardından yazıtların özel işaretlerle yaptığı yazıçevrimine ve anlamlarına yer vermiştir. Yayın tarihi yazı devriminden önce olduğu için bu çalışma, bugün için tarihî bir değere sahiptir.

Türkiye'de yazıtlar üzerinde ikinci yayın, **Hüseyin Namık Orkun**'a aittir (**Eski Türk Yazıtları**, I-IV, İstanbul 1936-1941). Orkun, bu eserini dört cilde ayırmıştır. Birinci ciltte Köl Tigin ve Bilge Kağan, Karabalgasun, Tonyukuk, Ongin, İhe Hüşötü ve Suci yazıtlarını yayımlamıştır. İkinci ciltte runik alfabe, fonetik inceleme, Bilge Kağan ve Karabalgasun yazıtlarının Çince kısımları, Turfan'da bulunmuş yazıt ve el yazmaları, Irk Bitig, Hoytu Tamir, Küli Çor, Talas gibi yazıtları incelemiştir. Üçüncü ciltte Yenisey yazıtlarını inceleyen Orkun, dördüncü ciltte de eski Türk yazıtları ile ilgili notlar ve sözlük kısmını yayımlamıştır. Dört ciltlik bu çalışma, Türk Dil Kurumu tarafından tek cilt olarak 1986 yılında yeniden basılmıştır.

Alman Türkolog **A. von Gabain**, Eski Türkçe alanında ilk ve temel gramer kitabı olan çalışmasını 1941 yılında yayımlamıştır (**Alttürkische Grammatik**, Leipzig 1941). Bu gramer kitabında Gabain, eski Türk-runik harfli metinlerin yanı sıra Eski Uygurca metinlerin gramerini de ortaya koymuştur. Bu eserin son kısmında Köl Tigin yazıtının metni de yayımlanmıştır. Günümüzde de Eski Türkçenin en önemli grameri olma özelliğini koruyan bu çalışma, **Mehmet Akalın** tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve 1988 yılında yayımlanmıştır.

S. Y. Malov, 1951 yılında Köl Tigin, Tonyukuk, Talas, Suci, Irk Bitig gibi eski Türk-runik harfli metinlerin yanı sıra sonraki yüzyıllara ait Kutadgu Bilig gibi Türkçe metinleri ve Rusça çevirilerini yayımlamıştır (**Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti**, Moskva-Leningrad 1951). Malov 1952 yılında da Yenisey yazıtlarının metinlerini, yazıçevrimini ve çevirisini sözlüğüyle birlikte neşretmiştir. (**Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov**, Moskva 1952). 1959 yılında S. Y. Malov'un yazıtlarla ilgili üçüncü önemli eseri yayımlandı (**Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti**

mongolii i kirgizii, Moskva-Leningrad 1959). Bu eserinde Malov, yine önemli yazıtları incelemiş ve konuyla ilgili yeni yorum ve açıklamalar getirmiştir.

V. M. Nasilov, 1960'ta Orhun ve Yenisey yazıtlarının gramerini yayımladı (**Yazık orhono-yeniseyskih pamyatnikov**, Moskva 1960). Ancak bu gramer yanlış okumalar üzerine kurulmuştur.

Tonyukuk yazıtı ile ilgili önemli bir yayın da 1961'de **R. Giraud** tarafından yapılmıştır (**L'inscription de Baïn Tsokto**, Paris 1961). Giraud, kitabının adında 'Tonyukuk'u değil, yazıtın bulunduğu yerin adı olan 'Bayan Tsokto'yu kullanmıştır. Tonyukuk yazıtı ilk olarak Giraud'un bu eserinde tam metin, tercüme, sözlük ve açıklamalar şeklinde yayımlanmıştır.

1966 yılında Bilge Kağan yazıtı ile ilgili yeni bir araştırmayı **G. Aydarov** yayımlanmıştır (**Yazık orhonskogo pamyatnika Bilge-kagana**, Alma-Ata 1966). Aydarov, 1971 yılında da yine Köktürk yazıtlarının dili ile ilgili olan ikinci kitabını yayımlamıştır (**Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka**, Alma-Ata 1971).

Yazıtların bulunduğu coğrafyanın insanları olan Moğol bilim adamlarının da Türk yazıtları hakkında çalışmaları olmuştur. Özellikle **B. Rinçen**'in 1968 yılında yayımladığı ve bugün hâlâ önemini koruyan atlası, Moğolistan'da yapılan atlas çalışmalarında başucu kaynağı olarak kullanılan bir eserdir (**Mongol nutag dah' hadnı biçees, gerelt höşöönii züil, Corpus scriptorum Mongolorum**, Ulaanbaatar 1968). Bu atlasta Moğolistan'da bulunan tarihî ve kültürel eserler hakkında bilgi verilirken, Türk eserleri de ihmal edilmemiştir.

1968 yılında **Talat Tekin**'in Indiana Üniversitesi yayınları arasında çıkan doktora çalışması, Orhun Türkçesi grameri ile Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongin ve Küli Çor yazıtlarının okunuşu ayrıca İngilizce çevirisi ve sözlüğünü içermektedir (**A Grammar of Orkhon Turkic**, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968). Uzun yıllar bu alandaki en önemli çalışmalardan kabul edilen bu eserin, düzeltilmiş ve genişletilmiş şekli 2000 yılında **Orhun Türkçesi Grameri** adıyla Türkiye (Ankara)'da yayımlanmıştır. Talat Tekin'in konuyla ilgili ikinci yayını *Orhun Yazıtları* (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988) adını taşımakta olup bu yayın, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını içermektedir. Talat Tekin'in bu çalışmasında Orhun yazıtları araştırmalarının tarihçesi, yazıtların tanımı ve nitelikleri, Orhun yazıtlarının yazıcısı gibi açıklayıcı başlıkların yer aldığı "Giriş" bölümünden sonra yazıtların yazıçevrimleri, Türkiye Türkçesine aktarımları, açıklamalar ve gramatikal dizin bölümlerinden sonra Radloff ve Fin Atlaslarından orijinal metinler yer almaktadır. Tekin, Tonyukuk yazıtı ile ilgili çalışmasını 1994'te yayımlar (*Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994). Bu çalışmada, Tonyukuk üzerine yayınlar, yazıtın dikiliş tarihi, yazı ve yazım, yazım yanlışları ve eksiklikleri bölümlerinin yer aldığı "Giriş"ten sonra runik metin, yazıçevrimli metin, Türkçeye aktarımı, notlar, sözlük ve eserin sonunda da orijinal metin ve bu yazıtla ilgili fotoğraflara yer verilmiştir. Tekin, popüler yayın olarak yine Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarıyla ilgili küçük boy kitabını 2003 yılında yayımlamıştır (**Orhun Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul, 2003).

Muharrem Ergin'in 1970'teki *Orhun Abideleri* adlı çalışmasında üç büyük yazıtın metinleri, Türkçeye çevirileri ve sözlüğü ile orijinal metinleri yer almaktadır.

L. Bazin, 1974'te 12 hayvanlı Türk takvimi üzerine hazırladığı çalışmada yazıtların yazılış ve dikiliş tarihleri ile Köl Tigin ve Bilge Kağan'ın ölüm ve cenaze tören tarihlerini saptamıştır (**Les calendriers turcs ancients et médiévaux**, Université de Lille III, 1974).

A. N. Kononov, kendinden önce yapılan çalışmaları da gözden geçirerek 1980 yılında runik harfli tüm yazıtların gramerini yayımladı (**Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov VII-X v.**, Leningrad 1980).

1982 yılında da Özbekistan'da **G. Abdurahmanov** ve **A. Rustemov** tarafından Eski Türkçe ile ilgili bir araştırma daha yayımlanmıştır (**Kadimgi Türkiy Til**, Taşkent 1982).

Avrupa'daki Türk-runik harfli metinleri içeren korpusu **S. Ya. Bayçorov**, 1989 yılında yayımlamıştır (**Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki Yevropı, *Moskva 1989)***. Bu eser **Muvaffak Duranlı** tarafından Türkçeye 1996 yılında çevrilmiştir (**Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri, *TDK Yayınları, Ankara 1996)***.

Eski Türkçe terminoloji üzerine yaptığı çalışmalarla tanıdığımız **V. Rybatzki**, 1997 yılında Tonyukuk yazıtı ile ilgili yeni bir eser yayımlamıştır (**Die Tonyuquq-Inschrift**, Szeged 1997). Rybatzki, bu eserinde yeni okuma denemelerinde bulunmuştur.

1997 yılında Yenisey yazıtları ile ilgili önemli bir çalışma da **İ. G. Kormuşin** tarafından yayımlandı (**Tyurkskie yeniseyskie epitafii-teksti i issledovaniya**, Moskva 1997).

Dilbilimci **Doğan Aksan**, 2000 yılında Eski Türkçe yazıtları inceleyerek Eski Türkçenin sözvarlığı üzerine önemli bir araştırmayı yayımladı (**En Eski Türkçenin İzlerinde. Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler**, Simurg, Ankara 2000).

Köktürk yazıtlarını okuma denemeleri ile ilgili en son çalışma **Á. Berta** tarafından 2004 yılında yayımlandı (**Szavalmat jól halljátok,** Jatepress, Szeged 2004). Berta, bu çalışmasında Bilge Kağan, Köl Tigin, Tonyukuk gibi büyük yazıtların yanı sıra bazı küçük yazıtları da okumuştur. Kendinden önce yapılan bütün çalışmaları inceleyen Berta, farklı okumaları da dipnotlarda göstermiştir.

1941'de Gabain'in öncülük ettiği yazıtlar üzerine gramer çalışmaları, 2004'de **Marcel Erdal**'ın çalışması ile devam etmiştir (*A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston 2004). Gabain'in **Alttürkische Grammatik** adlı çalışması Köktürk ve Uygur Türkçelerini ele alırken Marcel Erdal'ın *A Grammar of Old Turkic* adlı çalışmasında, Eski Türkçe dönemine dahil ettiği diğer bir yazı dili olan Karahanlı Türkçesi ile yazılmış metinler de ele alınmıştır. Ayrıca Erdal'ın 1991 yılında Eski Türkçede sözcük yapımı ile ilgili iki ciltlik önemli bir araştırması da vardır (**Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to The Lexicon**, I, II, Wiesbaden, 1991).

Köktürk Yazıtları üzerine yapılmış "belli başlı" yayınları verdiğimiz Orhun Türkçesi çalışmaları bunlarla sınırlı değildir. Konunun kaynakçası bir kitap oluşturabilecek ölçüdedir. **Erhan Aydın**, 2008 yılında Türk-runik harfli Türkçe metinlerle ilgili yapılan çalışmaların kaynakçasını yayımlamıştır (*Türk Runik Kaynakçası*, KaraM Yayınları, Çorum 2008).

Talat Tekin'in Orhun yazıtları üzerine yaptığı belli başlı çalışmaları kronolojik olarak sıralamaya çalışınız.

SIRA SİZDE 4

Özet

AMAÇ 1 *Orhun harfli yazıtları sıralayıp açıklamak*

Orhun (Türk-runik, runik, Köktürk) harfleriyle yazılmış yazıtlar aşağıdaki altı grup içinde değerlendirilebilir.

1. Köktürk Yazıtları
2. Uygur Yazıtları
3. Yenisey Yazıtları
4. Hoytu-Tamir Yazıtları
5. Talas Yazıtları (Batı Türkistan Yazıtları)
6. Doğu Türkistan Yazıtları

Daha önce varlığı çeşitli kaynaklarda bildirilse de, Yenisey yazıtları, ilk olarak 1721 ve 1722 yıllarında Strahlenberg ve Messerschmidt tarafından Yenisey nehrinin yukarı mecrasında bulunur.

Spasskiy, 1818 yılında Sibirya ile ilgili bir bültende Sibirya'ya ait eski eserler hakkında bir yazı yazar. 1847'de Castrén, aynı bölgede runik harfli yeni taşlar bulur. Fin Arkeoloji Cemiyeti, 1887-1888 yıllarında Johan Aspelin başkanlığında Abakan ve Altay bölgelerine iki sefer düzenler. Heyet, eski ve yeni 32 taşın mükemmel kopyalarını 1889'da Helsinki'de yayımlar. Rus Coğrafya Cemiyeti, 1889'da Mihayloviç Yadrintsev başkanlığındaki bir heyeti Orhun ırmağı kıyılarına araştırma için gönderir. Bu heyet, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını bulur ve aynı yıl bu buluşu duyururlar. Bunun üzerine Fin Arkeoloji Cemiyeti ve Fin-Ugor Cemiyeti, bölgeye hemen Heikel başkanlığında yeni bir heyet gönderir. 1892'de heyet, Helsinki'de yeni anıtların mükemmel bir atlasını yayımlar. Bilim dünyasında Fin Atlası olarak bilinen bu yayın ile Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları ilk defa bilim dünyasına sunulur. 1891'de Ruslar da aynı bölgeye Radloff başkanlığında bir heyet gönderir. Heyet yazıtların resimlerini çekerek kopyalarını çıkarır. Bilim dünyasında Radloff Atlası olarak bilinen atlas da bu şekilde yayımlanmış olur. Böylece ilk yayımları yapılan eski Türk-runik harfli yazıtlardan Köl Tigin Yazıtı'nın Çince yüzünün okunmasıyla, yazıtların Türklere ait olduğu anlaşılmış olur.

AMAÇ 2 *Orhun alfabesini tanımak*

Orhun (Türk-runik, Köktürk) alfabesi, Türkçenin yazımı için Türkler tarafından kullanılmış, bugüne kadar bilinen, ilk alfabedir. Bugün özellikle Batıdaki Türkologlarca bu alfabeye "Türk-runik alfabesi" veya "runik" denmesinin nedeni, bu harflerin *runik* adı verilen eski İskandinav kitabelerinin yazımında kullanılan harflere benzemesidir.

İlk okunan Köktürk yazıtları olan Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında 38 harf vardır. Bu harflerin 4'ü ünlüdür. a-e, ı-i, o-u ve ö-ü ünlü çiftleri birer işaretle gösterilir. Ünlü işaretlerinin her biri iki farklı ünlüyü gösterir yani /a/ ile /e/, /ı/ ile /i/, /o/ ile /u/, /ö/ ile /ü/ ünlüleri yazıdan ayırt edilemez.

Ünlülerin yazımındaki bu noksanlık, ünsüzler konusunda giderilmeye çalışılmıştır. Alfabede 10 ünsüzün art (kalın) ve ön (ince) olmak üzere iki biçimi bulunmaktadır. Bu durum a/e ve ı/i ünlülerinin yazıda ayırt edilmesini sağlarsa da o/u ve ö/ü ünlülerini ayırt etme olanağı yoktur. Orhun alfabesinde 7 ünsüzde artlık-önlük (kalınlık-incelik) ayrımı yapılmamıştır, yani bu ünsüzler nötr durumdadır. Bu alfabede çift ünsüz işaretleri için 3 harf kullanılmıştır. Hece işareti olarak (yani ünlü+ünsüz/ünsüz+ünlü) da 3 harf bulunur. Tonyukuk Yazıtı ve diğer Orhun harfli metinlerde geçen harfler bunlarla sınırlı değildir. Tüm Orhun harfli metinlerde toplam harf sayısı 50'yi bulmaktadır.

Orhun alfabesinin kökeni konusunda ileri sürülmüş pek çok görüş vardır. Günümüz Türkoloji dünyasında en geçerli olanı, Thomsen'nin görüşüdür.

Thomsen, Orhun yazısını 25 Kasım 1893'te bütünüyle çözmüş ve bunu 15 Aralık 1893'te Bilimler Akademisinde "Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri" başlıklı makalesi ile dünya kamuoyuna duyurmuştur.

Orhun Türkçesinde belli başlı yazım kurallarından söz edilebilir.

AMAÇ 3 *Orhun Yazıtları: Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları'nı anlatmak*

II. Köktürk Kağanı Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tigin için dikilen yazıtlar ile İlteriş Kağan'dan itibaren devlet adamı olan Tonyukuk adına dikilen 2 yazıt, Türk-runik alfabesi ile yazılmış yazıtlar arasında en büyükleri ve en az tahribata uğramış olanlarıdır. Bu yazıtlar, I. Köktürk Kağanlığı'ndan başlayarak Köktürk devletinin öyküsünü aktarırlar. Bir başka deyişle o devletin siyasî ve kültür tarihini yansıtırlar.

Köl Tigin yazıtı, 27 Şubat 731'de ölen Köl Tigin adına kardeşi hükümdar Bilge Kağan tarafından 732'de diktirilmiştir.

Bilge Kağan yazıtı ise 25 Kasım 734'te ölen Bilge Kağan adına oğlu Tenri Tigin tarafından 735'te diktirilmiştir. Bilge Kağan yazıtının büyük bölümü Köl Tigin yazıtıyla aynıdır. Çok az bir kısım, Köl Tigin'in ölümünden sonraki olaylar için ayrılmıştır.

Tonyukuk yazıtı, F. Klementz tarafından 1897'de Moğolistan'da, Tola ırmağı kenarında bulunmuştur. Bu yazıtın dikildiği tarihin yazılı olduğu yer fazlasıyla tahrip olduğundan bu konuda çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. V. Thomsen, Tonyukuk yazıtının dikiliş yılı olarak 725 yılını kabul ederken bu konuda Türkiye'deki tek çalışmayı yapan Talat Tekin, 720-725 yılları arasını kabul eder. Ancak, en azından Köl Tigin yazıtının dikildiğini gören Tonyukuk'un buna bir tepki olarak kendi yazıtını diktirdiği olasılığı da gözden uzak tutulmamalıdır; yani yazıtın 732'de veya ondan birkaç yıl sonra dikilmiş olması da mümkündür. Tonyukuk yazıtında diğer iki büyük yazıtta yer almayan işaretler bulunduğu gibi yazının istikameti de farklıdır.

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtları, Türklerin tarihî, sosyal ve siyasî durumunu gelişmiş, güzel bir dille anlatan en önemli ve en uzun yazıtlardır. Ayrıca bu yazıtlar, Türk dilinin gramer unsurlarının tespit edilebileceği düzeyde olup Türk dilinin kendi bünyesi içinde, yabancı unsurlarla karışmadan ileri bir düzeye eriştiğini de açıkça göstermektedir.

Anlatım canlı ve samimî bir üslupladır. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında millî gurur ve heyecanı dile getiren pek çok cümle vardır.

AMAÇ 4 *Belli başlı Orhun Türkçesi çalışmalarını özetlemek*

Bugüne kadar yazıtlar üzerine çalışma yapmış yapılmış belli başlı kişiler ve çalışmaları şunlardır:

W. Radloff, **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Erste, Zweite, Dritte Lieferung, St. Petersburg 1894-1895.

W. Radloff, **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Neue Folge, St. Petersburg 1897.

W. Radloff, **Die alttürkischen Inschriften der Mongolei**, Zweite Folge, St. Petersburg 1899.

V. Thomsen, **Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées** (= MSFOu V), Helsingfors 1896.

P. M. Melioranskiy, **Pamyatnik v' çest' Kyul-Tegina**, S. Peterburg 1899.

Necip Asım (Yazıksız) Orhun Abideleri, İstanbul H. 1340-41/M. 1924-1925.

Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, I-IV, İstanbul 1936-1941.

A. von Gabain, **Alttürkische Grammatik**, Leipzig 1941.

S. Y. Malov, (P**amyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti**, Moskva-Leningrad 1951.

S. Y. Malov, **Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov**, Moskva 1952.

S. Y. Malov, **Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii**, Moskva-Leningrad 1959.

V. M. Nasilov, **Yazık orhono-yeniseyskih pamyatnikov**, Moskva 1960.

R. Giraud, **L'inscription de Baïn Tsokto**, Paris 1961.

G. Aydarov, **Yazık orhonskogo pamyatnika Bilge-kagana**, Alma-Ata 1966.

G. Aydarov, **Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka**, Alma-Ata 1971.

B. Rinçen, **Mongol nutag dah' hadnı biçees, gerelt höşöönii züil, Corpus scriptorum Mongolorum**, Ulaanbaatar 1968.

Talat Tekin, **A Grammar of Orkhon Turkic**, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968.

Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1988.

Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.

Talat Tekin, **Orhun Türkçesi Grameri**, ***Simurg, Ankara 2000.***

Talat Tekin, **Orhun Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul 2003.

Muharrem Ergin, 1970 *Orhun Abideleri*, Boğaziçi, İstanbul 1970.

L. Bazin, 1974'te **Les calendriers turcs ancients et médiévaux**, Université de Lille III, 1974.

A. N. Kononov, **Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov VII-X vv.**, Leningrad 1980.

G. Abdurahmanov ve **A. Rustemov Kadimgi Türkiy Til**, Taşkent 1982.

S. Ya. Bayçorov, **Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki Yevropı*, Moskva 1989.***

V. Rybatzki, **Die Tonyuquq-Inschrift**, Szeged 1997.

İ. G. Kormuşin, Tyurkskie yeniseyskie epitafii-teksti i issledovaniya, Moskva 1997.

Doğan Aksan, **En Eski Türkçenin İzlerinde. Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler**, Simurg, Ankara 2000.

Osman Fikri Sertkaya, **Tsendiin Battulga**, **Cengiz Alyılmaz Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, TİKA, Ankara 2001.***

Á. Berta, **Szavalmat jól halljátok,** Jatepress, Szeged 2004.

Marcel Erdal, **Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to The Lexicon**, I, II, Wiesbaden, 1991.

Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston 2004.

Köktürk Yazıtları üzerine yapılmış "belli başlı" yayınlar bunlarla sınırlı değildir. Konunun kaynakçası bir kitap oluşturabilecek ölçüdedir. **Erhan Aydın**, Türk-runik harfli Türkçe metinlerle ilgili yapılan çalışmaların kaynakçasını yayımlamıştır: *Türk Runik Kaynakçası*, KaraM Yayınları, Çorum 2008.

Kendimizi Sınayalım

1. Orhun (Köktürk) harfli yazıtlarla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Orhun yazıtları, I. Köktürk Kağanlığı (552-630) döneminde dikilmiştir.
b. Uygur yazıtları, 744'te Köktürk Kağanlığı'nı yıkıp yerine 840'a kadar devam eden I. Uygur Kağanlığı döneminden kalmıştır.
c. Yenisey yazıtları, Köktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra onun topraklarına hâkim olan bazı Köktürk liderleri tarafından dikilmiştir.
d. Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde kâğıda yazılı olarak bulunmuş Köktürk harfli yazmalar içinde en önemlisi *Irk Bitig*'dir.
e. Talas ırmağı kenarında bulunan yazıtlar, yazılış düzeni bakımından diğer Orhun harfli yazıtlardan ayrılırlar.

2. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları kaç yılında ve kim tarafından bulunmuştur?

a. 1897 - F. Klementz
b. 1893 - W. L. Thomsen
c. 1894 - W. Radloff
d. 1889 - J. Aspelin
e. 1889 - M. Yadrintsev

3. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının Batı yüzleri, hangi dilde yazılmıştır?

a. Türkçe
b. Sogdca
c. Çince
d. Toharca
e. Sanskritçe

4. Orhun alfabesi için ile ilgili ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Orhun alfabesi, Türkçenin yazımı için Türkler tarafından kullanılmış, bugüne kadar bilinen ilk alfabedir.
b. Orhun ırmağı kenarında bulunduğu için Orhun Yazıtları olarak bilinen, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında 38 harf kullanılmıştır.
c. Köktürk alfabesinde ünlüler için 4 harf vardır; a ile e, ı ile i, o ile u ve ö ile ü ünlüleri yazıdan ayırt edilemez.
d. Ünlülerin yazımındaki yetersizlik, alfabedeki 10 ünsüz çiftinin bulunması ve böylece kalın ve ince ünlülerle kullanılan ünsüz işaretlerinin farklı olmasıyla giderilmiştir.
e. V. L. Thomsen, alfabenin kökenini Sogd yazının *kurziv* denilen işlek el yazısı türüne bağlamıştır.

5. Tonyukuk Yazıtı kaç yılında, kim tarafından ve nerede bulunmuştur?

a. 1889 - M. Yadrintsev - Orhun ırmağı kenarında
b. 1897 - F. Klementz - Tola ırmağı kenarında
c. 1888 - J. Aspelin - Abakan bölgesinde
d. 1892 - Heikel - Orhun ırmağı kenarında
e. 1907 - A. von Le Coq - Doğu Türkistan

6. s^1 ünsüzü Köktürkçede kalın ünlülü, s^2 ünsüzü ise ince ünlülü hecelerde kullanılır. Transliterasyonu $s^2b^2n^2p^2$ olan sözcüğün transkripsiyonu aşağıdakilerden hangisidir?

a. sebinip
b. söbünüp
c. sevinip
d. sübünüp
e. sabınıp

7. Orhun alfabesini kim ne zaman çözmüştür?

a. J. Aspelin - 1892
b. V. L. Thomsen - 1893
c. W. Radloff - 1892
d. A. von Gabain - 1941
e. Talat Tekin - 1968

8. Orhun alfabesinin çözümünden sonra yazıtlarla ilgili **ilk** yayın aşağıdakilerden hangisine aittir?

a. W. Radloff
b. V. L. Thomsen
c. Necip Asım Yazıksız
d. P. M. Melioranskiy
e. E. H. Parker

9. Türkiye'de Orhun yazıtları ile ilgili ilk yayın aşağıdakilerden hangisine aittir?

a. Talat Tekin
b. Hüseyin Namık Orkun
c. Necip Asım Yazıksız
d. Muharrem Ergin
e. Reşit Rahmeti Arat

10. Türkiye'de Orhun yazıtları konusunda bugüne kadar **en fazla** çalışması olan bilim adamı, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Talat Tekin
b. Hüseyin Namık Orkun
c. Marcel Erdal
d. Muharrem Ergin
e. Necip Asım Yazıksız

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız doğru değilse, "Orhun Harfli Yazıtlar" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
2. e	Yanıtınız doğru değilse, "Orhun Yazıtları" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
3. c	Yanıtınız doğru değilse, "Orhun Yazıtları" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
4. e	Yanıtınız doğru değilse, "Orhun Alfabesi" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
5. b	Yanıtınız doğru değilse, "Orhun Yazıtları" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
6. a	Yanıtınız doğru değilse, "Orhun Yazıtlarındaki Belli Başlı Yazım Kuralları" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
7. b	Yanıtınız doğru değilse, "Orhun Alfabesinin Çözümü" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız doğru değilse, "Belli Başlı Orhun Türkçesi Çalışmaları" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
9. c	Yanıtınız doğru değilse, "Belli Başlı Orhun Türkçesi Çalışmaları" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız doğru değilse, "Belli Başlı Orhun Türkçesi Çalışmaları" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

İlk ünitede ayrıntılı olarak ele alınan Strahlenberg ve Messerschmidt'in çalışmalarını tekrar okuyup özetlemeye çalışınız.

Sıra Sizde 2

Köl Tigin 732
Bilge Kağan 735
Tonyukuk ?

Sıra Sizde 3

Heybet ve kuvvetinden dolayı, dağılıp parçalanmasının neredeyse göğün çökmesi ve yerin delinmesi gibi olağanüstü bir olayın gerçekleşmesi hâlinde mümkün olabileceği düşünülürken I. Türk Kağanlığının dağılıp gittiği hatırlatılıyor ve bu kez, iç ve dış tehlikelere karşı çok daha dikkatli olunması salık veriliyor.

Sıra Sizde 4

a. **A Grammar of Orkhon Turkic**, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968.
b. *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1988.
c. *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.
d. **Orhun Türkçesi Grameri*, Simurg, Ankara 2000.***
e. **Orhun Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul, 2003.

Yararlanılan Kaynaklar

Asım, Necip, *Orhun Abideleri*, Matba'a-i 'Âmire, İstanbul 1340 (1920-1921).

Aydın, Erhan, *Türk Runik Kaynakçası*, KaraM, Çorum 2008.

Çağatay, Saadet, "İslâmiyetten Önce Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 45, Ankara 1976, s. 390-404.

Divitçioğlu, Sencer, *Kök Türkler. Kut, Küç, Ülüg*, YKY, 2. baskı, İstanbul 1999.

Erimer, Kayahan, *Eski Türkçe Göktürkçe ve Uygur Yazı Dili*, TDK Yayınları, Ankara 1969.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, (22. Baskı), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

Giraud, R., *Göktürk İmparatorluğu: İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları 680-734*, Ötüken Yayınları, Ankara 1999.

Guzev, Viktor G.- Klyaştornıy, Sergey G., "Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi," *TDAY Belleten* 1993, Ankara 1995, s. 27-33.

_____ "Göktürk yazısının Kendiliğinden Doğma (otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller", *TDAY Belleten* 2000, Ankara 2001, s.211-220

Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1988.

_____ , *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.

_____ , "Göktürk Alfabesiyle Türkçe", *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara 1997.

Temir, Ahmet, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, TDK Yayınları, Ankara 1991.

Thomsen, Wilhelm, *Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri*, (Çeviren: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara 1993.

ORHUN TÜRKÇESİ

5

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Orhun Türkçesinin ses yapısını tanıyabilecek,
- Orhun Türkçesinde söz yapımını açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ses Yapısı
- Ünlüler
- Ünsüzler
- İsimden İsim Yapım Ekleri
- İsimden Fiil Yapım Ekleri
- Fiilden İsim Yapım Ekleri
- Fiilden Fiil Yapım Ekleri

İçindekiler

Orhun Türkçesi

Orhun Türkçesi Grameri-I
Ses Yapısı ve Söz Yapımı

- SES YAPISI
- SÖZ YAPIMI

Orhun Türkçesi Grameri-I
Ses Yapısı ve Söz Yapımı

SES YAPISI

Günümüzden yaklaşık 13 yüzyıl önce yazıya geçirilen Orhun Türkçesinin günümüz Türkiye Türkçesinden ayrılan bazı yönleri vardır. Şimdi Orhun Türkçesine has ses özelliklerinin belli başlılarını gözden geçireceğiz.

Açıklama:

1. Aşağıdaki örneklerde isim kök ve gövdelerinden sonra ulanan eklerde araya +, fiil kök ve gövdelerinden sonra ulanan eklerde – işareti konulmuştur.
2. < (=küçüktür) işareti, kendisinden sonra gelen şeklin orijinal şekil olduğunu belirtmek için konulur. *ileri* < *ilgerü* (Yani, *ileri* şekli daha eski olan *ilgerü* şeklinden gelmektedir.)
3. > (=büyüktür) işareti, kendisinden önce gelen şeklin orijinal şekil olduğunu belirtmek için konulur. *ilgerü* > *ileri* (Yani, eski şekil olan *ilgerü*, değişime uğrayarak *ileri* hâline gelmiştir.)
4. ~ değişken şekil.
5. Paranteze alınmış X işareti = (X) veya ünlünün majüskül (=büyük) puntoyla yazımı ilgili yerdeki bağlantı ünlüsünün, kalınlık-incelik veya düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre değişebileceğini gösterir.
6. * (= asteriks) işareti, tahminî biçimi gösterir.

Ünlüler

1. Orhun Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sekiz ünlü (vokal) bulunmaktadır.

a	e	ı	i	o	ö	u	ü

Günümüzde Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi Yenisey yazıtlarında ayrı bir işaretle (harf) gösterilen, e ve i sesleri arasında telaffuz edilen, kapalı e (é) ünlüsüyle bu sayı dokuza çıkmaktadır. Yenisey yazıtlarında /é/ harfi ile yazılan sözcükler şunlardır: *éki* '2', *él* 'halk', *éş* 'arkadaş', *ét-* 'düzenlemek', *bél* 'bel', *béş* '5', *yéti* '7', *yétmiş* '70', *kéş* 'sadak, okluk'. Bu ses, Türkiye Türkçesinde konuşma dilinde olsa da yazı dilinde gösterilmez.

2. Türk dilinin ve ait olduğu dil ailesinin en tipik özelliği ünlü uyumudur. Büyük ünlü uyumu dediğimiz artlık-önlük uyumu (kalınlık-incelik uyumu = dil benzeşmesi = *assimilation palatale*) Orhun Türkçesinde de vardır, ancak bugün Türkiye Türkçesinde yalnızca yazı dilimize göre varlığını kabul ettiğimiz küçük ünlü uyumu (= düzlük-yuvarlaklık uyumu = dudak benzeşmesi = *assimilation labiale*) bu dönemde çok az örnekte görülmektedir. Bugün *altın*, *kuru-* ve *yürü-* şeklinde küçük ünlü uyumuna uygun şekilde söylediğimiz sözler, Orhun Türkçesi ile yazılı metinlerde *altun*, *kurı-* ve *yorı-* şeklinde yer almaktadır.
3. Orhun Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen ekler pek çoktur. Bunların başlıcaları aşağıda gösterilmiştir.

Tamlayan durumu eki:
türük bodun+ıŋ ilin törüsin KT D1 "Türk halkının devletini ve töresini"
bayırku+nıŋ ak adgırıg KT D36 "Bayırku'ların ak aygırını"

3. tekil kişi iyelik eki:
eçüm apam törü+si+n+çe yaratmış boşgurmış KT D13 "atalarım dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış, eğitmiş"
beglik urı ogl+i+n kul boltı KT D7 "bey olmaya lâyık erkek evladı ile kul oldu"

Açıklama:
oglin: Sözün sonunda ince ünlülü seslerle kullanılan n^2 yer almaktadır.

Yön gösterme eki:
ol yer+gerü barsar türük bodun ölteçi sen KT G8 "o yere doğru gidersen Türk halkı öleceksin"
yer+i+ŋerü sub+ı+ŋaru kontı BK D40 "(kendi) toprağına suyuna kondu"

Belirsiz geçmiş zaman eki:
kişi oglı kop ölgeli törü-miş KT K10 "insanoğlu hep ölümlü yaratılmış"
tabgaç kaganka kör-miş KT D8 "Çin hakanına tâbi olmuşlar"

3. tekil ve çoğul belirli geçmiş zaman eki:
türük bodun öl-ti alkın-tı yok bol-tı T 3 "Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu"
bodunı kop kel-ti yükün-ti T 43 "halkı hep geldi, boyun eğdi"

3. tekil kişi emir eki:
türük bodun yok bolma-zun bodun bol-çun tiyin … KT D11 "Türk halkı yok olmasın, (yeniden) halk olsun diye …"

Yuvarlak ünlülü sıfat-fiil ekleri:
anta ay-guçı+sı yeme ben ök ertim T 49 "o sırada, (onun) sözcüsü de bizzat ben idim"
bitig taş it-güçi KT K13 "yazıt yapımcısı"
türük bodun ille-dük ilin ıçgınu ıdmış KT D6 "Türk halkı kurduğu devletini elinden çıkarıvermiş"
teŋri yarlıka-duk+ı+n üçün KT G9 "Tanrı buyurduğu için"

Yuvarlak ünlülü zarf-fiil ekleri:
keyik yi-yü tabışgan yi-yü olurur ertimiz T 8 "Yabani hayvan yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk"
köl tigin yadagın opla-yu tegdi KT D32 "Prens Köl Tigin yayan olarak atılıp saldırdı"

4. Orhun Türkçesindeki *e* ~ *i* nöbetleşmesi, daha sonraki dönem Türk yazı dillerinde bu seslerin yazımındaki karışıklığın habercisi gibidir.
ben 'ben' T 1 ~ *bini* 'beni' T 10
sen 'sen' KT G8 ~ *sini* 'seni' T 10
erser 'ise' KT G7 ~ *irser* KT G13

Ünsüzler

1. Orhun Türkçesinin ünsüzleri (konsonları) şunlardır:

b	ç	d	g	k	l	m	n	ŋ
ń	p	r	s	ş	t	y	z	

Bu ünsüzlerden *b, d, g, k, l, n, r, s, t* ve *y*'nin art (kalın) ünlülü ve ön (ince) ünlülü seslerle kullanılan ikili işaretlerinin olduğunu hatırlayınız.

Bugün Türkiye Türkçesinde bulunan *c, f, ğ, h, j, v* sesleri Orhun Türkçesinde yoktur. Yazı dilimizde yer almayan fakat ağız ve lehçelerde bulunan damak genizsili /ŋ/ (nazal n) sesi Orhun Türkçesinde mevcuttur. Ayrıca bugün sadece Yakutçada (Saha Türkçesi) yer alan ön damak genizsili /ń/ (palatal n) sesi de Orhun Türkçesinde bulunur.

Bu ünsüz fonemler boğumlanma yerlerine göre şu şekilde gruplandırılabilir:

Dudak ünsüzleri: *b, m, p*

Diş ve diş eti ünsüzleri: *ç, d, l, n, r, s, ş, t, z*

Ön damak ünsüzleri: g^2, k^2 *ń, y*

Art damak ünsüzleri: g^1, k^1, *ŋ*

2. Orhun Türkçesinde söz başı ünsüzleri şunlardır:

b-: *bar* 'var', *bol-* 'olmak', *biş* 'beş', *böri* 'kurt', *bilig* 'bilgi', *ben* 'ben'

ç-: *çıgań* 'yoksul', *çorak* 'çorak yer, çöl', *çıkan* 'kuzen, teyzezade'

k-: *kentü* 'kendi', *kişi* 'kişi', *kiçig* 'küçük', *kör-* 'görmek; tabi olmak', *katun* 'hatun'

s-: *sebin-* 'sevinmek', *sı-* 'kırmak', *sub* 'su, ırmak', *sü* 'asker, ordu'

t-: *taşra* 'dışarı, dışta', *takı* 'daha', *teŋri* 'tanrı', *tirig* 'diri'

y-: *yıl* 'yıl', *yegirmi* '20', *yaz* 'ilkbahar', *yitür-* 'yitirmek, kaybetmek'

3. Orhun Türkçesinde *d, g, m, n, ŋ, ń, r, z* ünsüzleri söz başında yer almasa da bu kuralın aşağıda göreceğiniz üzere istisnaları vardır. *l, p, ş* ünsüzleri yalnız alıntı sözcüklerde söz başında bulunur.
   g-: *gü* / *gu* 'soru edatı'
   l-: *lagzın* 'domuz' (<Çince)
   m-: *mag* 'övgü, alkış' (<Mogolca. *magta*)
   n-: *ne* 'ne', *nençe* 'nice, ne kadar çok', *neke* 'niye, niçin', *neŋ* 'şey; hiç'
   p-: *purum* 'Roma, Bizans'
   ş-: *şad* 'yüksek bir unvan'

Açıklama:
Bugün Türk lehçe ve yazı dillerinin pek çoğunda olduğu gibi Türkçe sözcüklerdeki söz başı /b/ ünsüzü, söz içinde kendisinden sonra gelen genizsil bir ünsüzün etkisiyle genizsileşerek /m/'ye dönüşür: *men* (KT, BK) 'ben' ~ *ben* (T), *maŋa* 'bana' (KT, BK) ~ *baŋa* (T).

4. Bugün Türkiye Türkçesinde söz başında /d/'li ve /g/'li söylediğimiz Türkçe kökenli tüm sözler, diğer pek çok Türk lehçesinde (Kazakça, Özbekçe, Tatarca, Başkurtça, Yeni Uygurca, Kırgızca …) olduğu gibi Orhun Türkçesinde de /t/'li ve /k/'lidir.
   teg- (> *değ-*), *tirig* (> *diri*), *tabışgan* (> *tavşan*), *tag* (> *dağ*), *kel-* (> *gel-*), *kök* (> *gök* 'mavi'), *köŋül* (> *gönül*)
5. Orhun Türkçesinde birden fazla heceli sözlerin sonunda bulunan /g/'ler korunur. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, Türkiye Türkçesinde bu ünsüz, söz sonunda düşmüştür.
   katıg (> *katı*), *ölüg* (> *ölü*), *sarıg* (> *sarı*), *yadag* (> *yaya*), *kullug* (> *kullu*), *elig* (> *elli*), *arıg* (> *arı* 'arı, temiz')
6. Orhun Türkçesinde ikinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan /g/'ler korunur. Bu durum bugün Özbekçede ve Yeni Uygurca olmak üzere pek çok Türk lehçesinde Orhun Türkçesinde olduğu gibi devam etmektedir. Türkiye Türkçesinde /g/ ünsüzü bu pozisyonda da düşmüştür.
   kazgan- (> *kazan-*), *kergeksiz* (> *gereksiz*), *edgü* (> *iyi*), *ilgerü* (> *ileri*), *ölgeli* (> *öleli*)

Açıklama:
Türkiye Türkçesinde /g/ damak sesinin korunduğu örneklerde anlatımca farklılık meydana gelmiştir. Örneğin *alıngan* sözcüğünde 'alışkanlık', *sürüngen*, *dövüşken* sözcüğünde 'berkitme' anlamı vurgulanır. Halbuki, Orhun Türkçesinde -gAn kılıcı anlamlı sıfat-fiiller yapardı. Krş.: *esne-gen bars men* "esneyen parsım" (Irk Bitig 10). Diğer yandan, Eski Türkçenin *-gAn* sıfat-fiil eki, dilimizde /g/ damak sesini düşürerek Eski Türkçe ile aynı anlamda *-An* sıfat-fiillerini üretmeye devam eder. Krş.: *esne-y-en parsım.*

7. Söz içi ve sonundaki /d/ sesi korunur. Bu ses, günümüzde Tuva, Karagas ve Halaç Türkçelerinde /d/, Çuvaşçada /r/, Yakutçada /t/, Hakas, Şor ve Sarı Uygur Türkçelerinde /z/, bunların dışındaki Türkiye Türkçesi dahil diğer Türkçelerde /y/'dir.
   adak (> *ayak*), *tod-* (> *doy-*), *yadag* (> *yaya*), *kudug* (> *kuyu*), *adgır* (> *aygır*), *kod-* (> *koy-*), *adrıl-* (> *ayrıl-*), *bod* (> *boy*), *edgü* (>> *iyi*), *bedizet-* (>> *bezet-*)
8. Türkiye Türkçesinde /v/ ile başlayan üç sözcük Orhun Türkçesinde /b/'lidir.
   bar (> var), *bar-* (> var-), *ber-* (> *ver-*)

Ayrıca Orh. Tü. bol- > T. Tü. ol-'tır. Günümüzde pek çok Türk lehçesinde bu fiil hâlâ *bol-* (veya *bul-, pol-* vs.) şeklinde geçer.

Türkiye Türkçesindeki *vur-* fiili de Orhun Türkçesinde /v/'siz söylenir: *ur-*

9. Orhun Türkçesindeki söz içi ve söz sonu /b/ sesi, Türkiye Türkçesinde /v/'dir.
   eb (> *ev*), *seb-* (> *sev-*), *sebin-* (> *sevin-*), *yabız* (> *yavuz*), *tabışgan* (> > *tavşan*), *sab* (> *sav* 'söz, haber' T. Tü. *savcı*), *kabış-* (> *kavuş-*), *ebir-* (> *evir-*)
10. /c/ sesi Orhun Türkçesi alfabesinde bulunmayan seslerdendir. Türkiye Türkçesinde /c/'li geçen Türkçe kökenli sözler ve ekler, /ç/'lidir.
   bunça (> *bunca*), *ança* (> *anca*), *uçuz* (> *ucuz*), *törüsinçe* (> *töresin-ce*), *oçuk* (> *ocak*)
11. Orhun Türkçesinde geniz ünsüzü /ŋ/ söz içinde ve sonunda /g/ ile nöbetleşir. Bu ses değişmesi, 2. kişi iyelik ekleri ile kişi eklerinde görülür:
   bardıgız 'vardınız, gittiniz' ~ *bardıŋız*
   süŋükü̈g 'kemiklerin' ~ *süŋükü̈ŋ*
   ölsikig 'öleceksin' ~ *ölsikiŋ*
   törügin '(senin) törelerini' ~ *törüŋin*

Ünsüzler konusunda Orhun Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki farkları sıralayınız.

SIRA SİZDE 1

SÖZ YAPIMI

İsimden İsim Yapım Ekleri

1. **+(X)ç**: Ulandığı söze küçültme ve sevgi anlamı katar.
   ata+ç+ım 'babacığım' (Ongin 12) < *ata* 'baba'
   kaŋ+ıç+ım 'babacığım' (Abakan 14) < *kaŋ* 'baba' (KT D11)
   beg+iç+im 'beyciğim' (Abakan 7) < *beg* 'bey' (KT D20)
   içi+ç+im 'ağabeyciğim' (Uybat III 6) < *eçi* ~ *içi* 'ağabey' (BK D20)
2. **+çI**: Meslek adları veya bir işi sürekli yapan anlamında adlar yapar.
   bediz+çi 'ressam, heykeltıraş' (KT G11) < *bediz* 'resim, heykel' (KT G12)
   tamga+çı 'mühürdar" (KT K13) < *tamga* 'damga, mühür'
   armak+çı 'aldatıcı, hilekâr' (KT D6) < *armak* 'aldatmak"
   yog+çı 'cenaze törenine katılan yasçı, yas tutucu' (BK D5) < *yog* 'cenaze töreni' (BK G10)

sıgıt+çı 'yasçı, ağlayıcı' (BK D5) < *sıgıt* 'yas, matem' (KT K11)

yagı+çı 'savaşçı, savaşı yöneten' (T 50) < *yagı* "düşman" (KT D9)

3. **+daş**: Kan bağı olan kişileri belirtmek için kullanılan sözcükler türetir.

   ka+daş 'kardeş, yakın akraba' (Uyuk-Turan 1) < **ka* 'akraba, aile'

4. **+dem**: Çok az örnekte yer alır.

   er+dem 'erdem, yiğitlik, cesaret' (Küli Çor B4) < *er* 'erkek' (BK D11)

5. **+dXn**: Yön zarfları yapan sözcükler türetir.

   kurı+dın 'batıda' (KT B1) < **kurı* 'arka, batı'; krş. *kurıgaru* 'batıya doğru, batıda' (KT D24)

   öŋ+dün 'önde, doğuda' (T 29) < *öŋ* 'ön, ileri'

   yır+dın+ta 'kuzeyden' sözcüğündeki *+ta* bulunma-çıkma durumu eki; *yır+dın* (T 11) < **yır* 'kuzey'; krş. *yırıya* (KT G1), *yırıgaru* (BK K3)

   ki+din 'batı, batıdan' (Moyun Çor D3) < **ki* 'arka, geri, batı'; krş. *kerü* (KT D2, Küli Çor 16)

6. **+gaç**: Küçültme eki.

   ı+gaç 'ağaç' (T 25) < *ı* 'orman' (T 4)

7. **+gU**: Nitelik adları yapar.

   negü+de 'nerede' (Irk Bitig B24) sözcüğünde *+de* bulunma durumu eki, *negü* < *ne* 'ne, hangi' (BK D9)

   ed+gü 'iyi, yarar, kazanç' (BK D19) < *ed* 'mal, değerli şey'; krş. *edsiz* 'faydasız', *edlig* 'değerli, kıymetli', *edger-* 'gelişmek'

   baş+gu 'alnı beyaz akıtmalı' (KT D37) < *baş* 'baş' (BK D25)

8. **+kIńA**: Küçültme isimleri yapar.

   az+kıńa 'azıcık, pek az' (KT D34, T9) < *az* 'az' (KT G10)

9. **+Il**: Renk adları yapar.

   yaş+ıl 'yeşil' (KT D17, BK D15) < *yaş* 'yaş, taze, yeşil ot' (Irk Bitig 18, 54)

   kız+ıl 'kızıl, kırmızı' (T 52) < *kız* 'sıcak'; krş. *kızar-* 'kızarmak, kızıla dönmek'

10. **+lXg**: 'sahip, sahip olan' anlamında sıfatlar yapar.

    el+lig 'devletli, devlet sahibi' (BK D24) < *el* 'devlet; memleket' (KT D4)

    baş+lıg 'başı olan, gururlu, mağrur' (BK D3) < *baş* 'baş' (KT D33)

    tiz+lig 'dizli, güçlü' (BK K10) < tiz 'diz'

    yol+lug '-kişi adı- talihli, mutlu' (KT G13) < *yol* 'mutluluk, talih'

    küŋ+lüg 'kadın kölesi olan, cariyeli' (BK D18) < *küŋ* 'cariye, kadın köle' (BK D18)

    kul+lug 'kul sahibi olan, kullu' (KT D21) < *kul* '-erkek için- kul, köle' (KT D21)

    kerekü+lüg 'çadırlı, göçebe' (BK D1) < *kerekü* 'çadır'

11. **+lXk**: Soyut adlar yapar.

    eşi+lik 'eş olmaya layık, hanım olası' (KT D24) < *eşi* 'hanım, soylu kadın'

    beg+lik 'bey olmaya layık, bey olası' (KT D24) < *beg* 'bey' (KT D20)

adgır+lık 'aygır olacak olan' (Irk Bitig 5) < *adgır* 'aygır' (KT D36)

öz+lük 'kişiye ait, şahsi' (Küli Çor D3) < *öz* 'kendi'

12. **+sXz**: Yokluk sıfatları türetir..

buŋ+suz 'bunsuz, dertsiz, tasasız' (BK K12) < *buŋ* 'dert, sıkıntı, sıkıntı' (KT G3)

san+sız 'sayısız' (BK G12) < *san* 'sayı'

ög+süz 'öksüz, annesiz' (KT K9) < *ög* 'anne, üvey anne' (KT K9)

aş+sız 'aşsız, yemeksiz, fakir' (KT D26) < *aş* 'yemek, yiyecek'

kergek+siz 'gereksiz, fazlasıyla' (KT K12) < *kergek* 'gerek, yok, bulunmayan' (KT D4)

kalı+sız 'tamamıyla, bütünüyle' (KT K1) < *kalı* 'kalıntı, artık'< kal-

13. **+(X)ş**:

öd+üş 'tam gün, 24 saat' (BK GD) < *öd* 'zaman' (KT G1)

bag+ış 'bağ, ip' (Irk Bitig 18) < *bag* 'bağ, ip' < *ba-* 'bağlamak'

agı+ş 'servet, hazine, mal mülk' (KT GB) < *agı* 'ipekli kumaş' (KT G5)

14. **+DI**: Zarflar türetir.

katıg+tı 'sıkıca' (Irk Bitig 33), *katıg+dı* (KT G2) < *katıg* 'katı, sıkı'

edgü+ti 'iyice' (KT G2) < *edgü* 'iyi'

ekin+ti 'ikinci olarak' (KT K5) < *eki*, *ekin* '2'

İsimden Fiil Yapım Ekleri

1. +A-*: Geçişsiz fiiller türetir.*

bediz+e-t- 'resim ve heykellerle süsletmek' (KT G11) < *bediz* 'resim, heykel' (KT G12)

buln+a- 'tutsak etmek' (Küli Çor D10) < *bulun* 'tutsak, esir'

sıgt+a- 'yas tutmak, ağlamak' (BK D5) < *sıgıt* 'yas, feryat' (KT K11)

yaş+a- 'yaşamak, … yaşında olmak' (KT K2) < *yaş* 'yaş, ömür yaşı' (BK D14)

2. **+Ad-**: Geçişsiz fiiller türetir.

buŋ+ad- 'bunalmak, sıkılmak' (T 26) < *buŋ* 'bun, sıkıntı, dert' (KT G3)

kul+ad- 'kul olmak' (KT D13) < *kul* 'kul, köle' (KT D21)

küŋ+ed- 'cariye olmak' (KT D13) < *küŋ* 'cariye' (BK D18)

yok+ad- 'yok olmak' (KT D10) < *yok* 'yok' (KT D11) < *yo-* 'yok olmak'

3. **+dI-**:

u+dı- 'uyumak' (KT D27) < *u* 'uyku' (KT D35)

4. **+gAr-**: Geçişli fiiller türetir.

iç+ger- 'bağımlı kılmak, tabi kılmak' (BK D25) < *iç* 'iç' (KT G14)

taş+gar- 'dışarı çıkarmak' (Moyun Çor D10) < *taş* 'dış' (KT G12)

5. **+I-**: Genelde geçişsiz fiiller türetir.

bit+i- 'yazmak' (KT G13) < Çince *pi* 'yazı fırçası' < *piet* 'fırça'

tok+ı- 'savaşta mağlup etmek, dövmek' (BK G8) < *tok* 'yansıma sözcük'

6. **+(I)k-**: Geçişsiz fiiller türetir.
   tag+ık- 'dağa çıkmak' (KT D12) < *tag* 'dağ' (BK G7)
   taş+ık- 'dışarı çıkmak; baş kaldırmak, isyan etmek' (KT K8) < *taş* 'dış' (BK K14)
   iç+ik- 'içeri girmek; tabi olmak, bağımlı olmak' (KT D10) < *iç* 'iç' (KT G12)
   kü+k- 'ünlü olmak' (Küli Çor B4) < *kü* 'ün, şöhret' (KT D12)
7. **+kA-**:
   yarlı(g)+ka- 'buyurmak, hükmetmek, (tanrı) lutfetmek' (KT G9) < *yarlıg* 'hüküm, buyruk' < *yarıl-* 'hüküm verilmek' < *yar-* 'hüküm vermek'
8. **+lA-**: Sık kullanılan isimden fiil türetme ekidir.
   sü+le- 'ordu sevk etmek' (BK D40) < *sü* 'ordu, asker' (KT K5)
   tap(ı)+la-ma- 'tasvip etmemek, beğenmemek' (BK D35) < *tapı* 'anlaşma'
   yog+la- 'yas tutmak' (BK D5) < *yog* 'cenaze töreni' (BK G10)
   tıŋ+la- 'dinlemek' (Irk Bitig 58) < *tıŋ* 'ses, nefes'
   kış+la- 'kışı geçirmek' (BK D31) < *kış* 'kış' (BK G2)
   il+le- 'devlet kurmak' (BK D7) < *il* 'devlet' (KT G10); krş. *el*
   kagan+la- 'hakan yapmak' (KT K7) < *kagan* 'kağan, hakan' (KT G3)
   kulun+la- '(kısrak) yavrulamak' (Irk Bitig 5) < *kulun* 'tay'
9. **+sIrA-**: Bir şeyden yoksun olmak anlamında fiiller türetir.
   kagan+sıra- 'hakansız kalmak' (KT D13) < *kagan* 'kağan' (KT G1)
   el+sire- 'devletsiz kalmak' (KT D13) < *el* 'devlet' (KT D4)
   urug+sıra-t- 'dölsüz bırakmak' (KT D10) < *urug* 'döl, nesil'

Fiilden İsim Yapım Ekleri

1. **-A**: Zarflar türetir:
   yan-a 'yine' (KT D10) < *yan-* 'dönmek' (KT D28)
   tap-a '-a doğru' (KT D35) < *tap-* 'bulmak'
   tegr-e 'çevre' (T 8) < *tegir-* 'kuşatmak, çevirmek' < *teg-* 'hücum etmek' (KT K2)
2. **-(X)g**: Fiilin sonucunu bildiren adlar türetir:
   bil-ig 'bilgi' (KT G7) < *bil-* 'bilmek' (KT G11)
   er-ig 'erişilen yer' (KT G13) < *er-* 'ermek, erişmek'
   küre-g 'kaçak' (T 8) < *küre-* 'kaçmak'
   kışla-g 'kış geçirilecek yer' (Irk Bitig 51) < *kışla-* 'kışı geçirmek'
   öl-üg 'ölü, ölmüş' (KT K9) < *öl-* 'ölmek' KT G6
   yayla-g 'yaz geçirilecek yer' (Irk Bitig 51) < *yayla-* 'yazı geçirmek'
   tu-g 'engel' (T 26) < *tu-* 'kapanmak'
   tir-ig 'diri, canlı' (KT K9) < *tir-* 'yaşamak'
3. **-gA**:
   bil-ge 'akıllı' (KT G6) < *bil-* 'bilmek' (KT G1)
   kıs-ga 'kısa' (Küli Çor D11) < *kıs-* 'kısmak, azaltmak'; krş.: *kısıl* 'kanyon, dağ geçidi' (BK D37)
   tam-ga+çı 'mühürdar' sözcüğündeki *tamga* 'damga, mühür' < *tam-* 'yanmak'

4. **-I**: Kalıplaşmış zarf-fiil ekidir:
   kal-ı 'artık, kalıntı' (T 33) < *kal-* 'kalmak' (BK D14)
   tak-ı 'daha' (KT G13) < *tak-* 'takmak, eklemek'
   yaz-ı 'ova, yazı' (BK K5) < *yaz-* 'açmak, yaymak'
   egr-i 'eğri, hörgüçlü' (T 48) < *egir-* 'çevirmek, kuşatmak, eğdirmek' (BK D31)
5. **-(U)k**:
   bulga-k 'isyankâr, kışkırtıcı' (BK D29) < *bulga-* 'karıştırmak, kışkırtmak'
   buyr-uk 'kumandan' (KT G1) < *buyur-* 'buyurmak, emretmek'
   emge-k 'sıkıntı, dert' (BK D16) < *emge-* 'eziyet çekmek, acı çekmek'; krş. *emgetme-* 'eziyet etmemek' (BK K13)
   kerge-k 'gerek, gerekli olan, yok olan' (KT D4) < **kerge-* 'gerekmek, gerekli olmak'
   közün-ük 'çadır penceresi' (Irk Bitig 27) < *közün-* 'görünmek'
   to-k 'tok' (T 8) < *to-* 'doymak' (KT G8)
   tor-uk 'zayıf' (KT D9) < *tor-* 'zayıflamak, bitap düşmek' (KT G9)
   yaz-uk 'günah' (BK D36) < *yaz-* 'yanılmak, hata etmek'; krş. *yazın-* 'yanılmak, hata etmek' (BK D17)
   yo-k 'yok' (KT D11) < **yo-* 'yok olmak'
6. **-(X)l**:
   kıs-ıl 'kanyon, dağ geçidi' (BK D37) < *kıs-* 'kısmak, sıkıştırmak'
   tüke-l 'tamam, bütün' (Irk Bitig 21) < *tüke-* 'bitmek, tükenmek'
7. **-(X)m**:
   barı-m 'mal mülk, servet' (KT K1) < **barı-* 'tutmak, elde etmek', krş. Mog. *bari-* 'elde etmek, tutmak'
   bat-ım 'batma, batım' (KT D35) < *bat-* 'batmak' (KT K12)
   ked-im 'giyim' (KT D33) < *ked-* 'giymek'
   öl-üm 'ölüm' (Irk Bitig 13) < *öl-* 'ölmek' (KT K10)
8. **-mA**:
   yel-me 'keşif müfrezesi' (T 34) < *yel-* 'dört nala gitmek'
9. **-mAk**:
   ar-mak+çı sözcüğündeki *armak* 'aldatmak' < *ar-* 'aldatmak' (KT G5)
10. **-(X)n**:
   bul-un 'tutsak, esir' (Küli Çor B5) < *bul-* 'elde etmek, ele geçirmek' (KT D31)
   sa-n 'sayı' (BK G12) < *sa-* 'saymak, hesap etmek'
   kıy-ın 'ceza' (T 32) < *kıd-* 'cezalandırmak, öldürmek' (BK K4)
11. **-(I)nç**:
   bulga-nç 'karışık, isyankâr' (T 22) < *bulga-* 'karıştırmak'
   er-inç 'muhakkak ki, olmalı' (BK D33) < *er-* 'olmak' (BK D11)
   kork-ınç 'korku' (Irk Bitig 36) < *kork-* 'korkmak'
   tark-ınç 'memnun olmayan, isyankâr' (T 22) < *tarık-* 'memnun olmamak'
   u-nç 'olabilir, mümkün' (T 24) < *u-* 'yapabilmek, muktedir olmak' (BK D19)

12. **-(X)ş**:
İl+ter-iş '(Kutlug'un unvanı) boyları derleyen, bir araya getiren' adında *te-riş* (T 7) < *ter-* 'dermek, toplamak' (BK K8)
teg-iş '(düşmanla) temas, çatışma' (KT K5) < *teg-* 'hücum etmek' (KT D37)
ur-uş 'savaş' (Ongin 10) < *ur-* 'vurmak, dövmek' (KT D36)
13. **-(X)z**:
ba-z 'tabi, bağımlı' (KT D15) < *ba-* 'bağlamak'
u-z 'mahir, usta' (KT GB) < *u-* 'yapabilmek' (BK D19)

Fiilden Fiil Yapım Ekleri

1. **-d-**: Pekiştirme eki.
ı-d- 'göndermek' (KT D6) < *ı-* 'göndermek'. (BK K6, KT G8)
ko-d- 'koymak, bırakmak' (T 2) < *ko-* 'koymak, bırakmak'.
to-d- 'doymak' (KT G8) < *to-* 'doymak'. (KT G8)
2. **-gUr-**: Ettirgen çatı eki.
od-gur- 'uyandırmak' (Irk Bitig 20) < **od-* 'uyanmak', krş. Uygurca *odug* 'uyanık'
tir-gür- 'diriltmek, canlandırmak' (KT D29) < *tir-* 'yaşamak'
3. **-(X)k-**: Ettirgen çatı eki.
bas-ık- 'sokmak, bastırmak' (KT K8) < *bas-* 'basmak, baskın yapmak' (BK D32)
4. **-(X)l-**: Edilgen-dönüşlü çatı eki.
ter-il- 'derilmek, toplanmak' (T 33) < *ter-* 'dermek, toplamak' (BK D11)
tir-il- 'canlanmak, dirilmek' (BK D31) < *tir-* 'yaşamak'
adr-ıl- 'ayrılmak' (T 2) < *adır-* 'ayırmak' < *ad-* ay. krş.: *adın* 'başka, diğer'
5. **-(X)n-**: Dönüşlü ve edilgen çatı eki.
alk-ın- 'bitmek, tükenmek' (KT G9) < *alk-* 'bitirmek' (KT KD)
boguzla-n- 'boğazlanmak' (T 26) < *boguzla-*'boğazlamak'
bas-ın- 'batmak' (Irk Bitig 46) < *bas-* 'basmak, baskın yapmak' (BK D32)
it-in- 'örgütlenmek, organize olmak' (BK D9) < *it-* 'organize etmek, örgütlemek' (KT D16)
kıl-ın- 'yaratılmak, doğmak' (KT D1) < *kıl-* 'yapmak, etmek'
ko-n- 'konmak, yerleşmek' (BK D40) < *ko-* 'koymak'
öt-ün- 'ricada bulunmak' (T 15) < **öt-* 'ricada bulunmak', krş.: *ötüg* 'rica, maruzat' (BK D39)
sakı-n- 'düşünmek' (BK D2) < *sakı-* 'hesap etmek, saymak'
seb-in- 'sevinmek' (BK D2) < *seb-* 'sevmek, hoşlanmak'
yaz-ın- 'yanılmak, hata etmek' (BK D16) < *yaz-* 'hata etmek'
6. **-(X)ş-**: İşteşlik çatı eki.
kı-ş- 'birlikte yapmak, birlikte kılmak' (KT D32) < **kı-* 'kılmak, yapmak'; krş. *kıl-* ay.

ögle-ş- 'akıl danışmak' (T 20) < *ögle-*; krş. Uyg. *öglen-* 'kendine gelmek' < *ög* 'akıl' < *ö-* 'düşünmek'

sözle-ş- 'konuşmak' (KT D24) < *sözle-* 'söylemek'

yoŋa-ş-ur- 'karşılıklı kışkırtmak' (KT D6) < *yoŋaş-* 'birbirini tahrik etmek, iftira etmek' < *yoŋa-* 'iftira etmek'

7. **-(X)t-**: Ettirgen çatı eki.

ag-ıt- '(dağa) çıkarmak, sürmek' (BK D31) < *ag-* 'ağmak, yükselmek' (BK D37)

ak-ıt- 'akın ettirmek' (KT K8) < *ak-*

arta-t- 'tahrip etmek, bozmak' (KT D22) < *arta-* 'bozulmak, tahrip olmak'

yügür-t- 'akıtmak' (T 52) < *yügür-* 'koşmak, akmak' (KT D24)

yüz-üt- 'yüzdürmek' (BK D30) < *yüz-* 'yüzmek'

Açıklama:
Bu ek getirildiği bazı örneklerde 'ettirgenlik' anlamı katmamış, 'pekiştirme' işleyişiyle kullanılmıştır:
ay-ıt- 'sormak' (BK D41) < *ay-* 'söylemek'
tök-üt- 'dökmek, akıtmak' (T 52) < *tök-* 'dökmek'

8. **-tUr-**: Ettirgen çatı eki.

bin-tür- 'bindirmek' (T 25) < *bin-* 'binmek' (KT K2)

ir-tür- 'erdirmek, eriştirmek' (KT D40) < *ir-* ~ *er-* 'erişmek, varmak'

kon-tur- 'kondurmak, yerleştirmek' (KT D11) < *kon-* 'konmak, yerleşmek' (KT G7) < *ko-* 'koymak'

yan-tur- 'döndürmek, geri çevirmek' (KT K11) < *yan-* 'dönmek' (KT D28)

9. **-tXz-**: Ettirgen çatı eki.

al-tız- 'aldırtmak, yakalatmak' (KT D38) < *al-* 'almak' (BK D32)

10. **-Ur-**: Ettirgen çatı eki.

kel-ür- 'getirmek' (T 53) < *kel-* 'gelmek' (BK D31)

öl-ür- 'öldürmek' (KT D40) < *öl-* 'ölmek' (KT K4)

teg-ür- 'eriştirmek, vardırmak' (T 47) < *teg-* 'değmek' (KT K2)

tüş-ür- 'indirmek' (T 27) < *tüş-* 'düşmek, inmek' (KT K4)

11. **-(X)z-**: Ettirgen çatı eki.

tut-uz- 'tutturmak, yakalatmak' (KT D38) < *tut-* 'tutmak, yakalamak' (KT G8)

ud-uz- 'yönlendirmek, önderlik etmek' (T 15) < *ud-* 'takip etmek'

Orhun Türkçesinde geçen yapım ekleri ile Türkiye Türkçesinde kullanılan yapım eklerini karşılaştırıp hangi eklerin kullanımdan düştüğünü görünüz.

SIRA SİZDE 2

Özet

AMAÇ 1 *Orhun Türkçesinin ses yapısını tanımak*

Ünlüler:

1. Orhun Türkçesinde 8 ünlü bulunmaktadır. Yenisey yazıtlarında yer alan /é/'yi gösteren işaretle bu sayı 9'a çıkmaktadır.
2. Ünlüler konusunda Türk dilinin en tipik özelliği olan artlık-önlük (kalınlık-incelik) uyumu Köktürkçede tamdır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise tam değildir. Bu uyuma girmeyen ekler vardır.

Ünsüzler:

1. Bugün Türkiye Türkçesinde söz başında /d/'li ve /g/'li söylediğimiz Türkçe kökenli sözler, /t/'li ve /k/'lidir.
2. Orhun Türkçesinde birden fazla heceli sözlerin sonunda ve sözcük içindeki hecelerin başında bulunan /g/ sesi bugünkü Türkiye Türkçesinde düşmüştür.
3. Tuva, Karagas ve Halaç Türkçelerinde /d/ olarak korunan, Çuvaşçada /r/, Yakutçada /t/, Hakas, Şor ve Sarı Uygur Türkçelerinde /z/'ye gelişen bunların dışındaki Türkiye Türkçesi dahil diğer Türk lehçelerinde /y/'ye gelişen, söz içi ve sonundaki /d/ sesi korunur.
4. Orhun Türkçesinde söz başında /b/'li sözlerden 3'ü, Türkçede /v/'lidir. Ayrıca Kök. *bol*-> T. Tü. *ol*- "olmak"tır.
5. Söz başındaki /b/ sesi, söz içinde genizsi /n, ŋ/ ünsüzünün etkisi ile genizsileşerek /m/'ye dönüşür. Ancak /b/ kaldığı örnekler de vardır. Böyle sözcükler günümüzde Türkiye Türkçesinde /b/ ile kullanılır.
6. Orhun Türkçesindeki söz içi ve söz sonu /b/ sesi, Türkiye Türkçesinde /v/'dir.
7. Orhun Türkçesinde geniz ünsüzü /ŋ/ söz içinde ve sonunda sık sık /g/ ile nöbetleşir. Bu ses değişmesi 2. kişi iyelik ekleri ile kişi eklerinde görülür.

AMAÇ 2 *Orhun Türkçesinde söz yapımını açıklamak*

İsimden İsim Yapım Ekleri

+(X)ç; +çI; +daş; +dem; +dXn; +GAç; +GU; +KIńA; +Il; +lIG; +lIK; +sIz; +(X)ş; +DI

İsimden Fiil Yapım Ekleri

+A-; +Ad-, +dI-, +gAr-; +I-; +(I)k-; +kA-; +lA-; +sIrA-

Fiilden İsim Yapım Ekleri

-A, -(X)g, -gA, -I, -Uk, -(X)l, -(X)m, -mA, -mAk, -(X)n, -(I)nç, -(X)ş, -(X)z

Fiilden Fiil Yapım Ekleri

-d-, -gUr-, -(X)k-, -(X)l-, -(X)n-, -(X)ş-, -(X)t-, -tUr-, -tXz-, -Ur-, -(X)z-

Kendimizi Sınayalım

1. Orhun Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki ünsüzlerle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Türkiye Türkçesinde söz başındaki /d/ ve /g/ Orhun Türkçesinde /t/ ve /k/'ye dönüşür.
b. Orhun Türkçesinde söz içi ve sonundaki /d/, Türkiye Türkçesinde /y/'dir.
c. Orhun Türkçesinde söz başındaki /b/, söz içinde genizsil /n, ŋ/ ünsüzünün bulunması durumunda /v/'ye dönüşür.
d. Orhun Türkçesindeki söz içi ve sonu /b/ sesi, Türkiye Türkçesinde /v/'dir.
e. Orhun Türkçesinde birden fazla heceli sözlerin sonunda ve söz içinde hecelerin başındaki /g/, Türkiye Türkçesinde düşmüştür.

2. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı sözcük **yoktur?**

a. türük bodun yok bolmazun bodun bolçun tiyin
b. türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış
c. bodunı kop kelti yükünti
d. beglik urı oglin kul
e. çıgań bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım

3. Orhun Türkçesinde hangi ünsüzler arasında nöbetleşme vardır?

a. k ~ g
b. ç ~ c
c. b ~ v
d. ŋ ~ g
e. ç ~ ş

4. Orhun Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki /g/ ünsüzü ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Orhun Türkçesinde birden fazla heceli sözlerin sonunda bulunan /g/'ler korunur.
b. Türkiye Türkçesinde birden fazla heceli sözlerin sonunda bulunan /g/'ler düşer.
c. Orhun Türkçesinde ikinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan /g/'ler korunur.
d. Türkiye Türkçesinde de ikinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan bütün /g/'ler korunur.
e. Türkiye Türkçesinde /g/ damak sesinin korunduğu *alıngan, sürüngen* gibi örneklerde anlatımca farklılık medyana gelmiştir.

5. Türkiye Türkçesindeki 'ölü' sözcüğünün Orhun Türkçesindeki karşılığı, aşağıdakilerden hangisidir?

a. öli
b. ölek
c. ölük
d. öleg
e. ölüg

6. Orhun Türkçesindeki *tod-* fiilinin Türkiye Türkçesinde yaşamakta olan biçimi, aşağıdakilerden hangisidir?

a. doy-
b. toz-
c. tut-
d. duy-
e. tok-

7. Aşağıdakilerden hangisi türemiş sözcüktür?

a. yıl "yıl, sene"
b. yagı "düşman"
c. yok "yok"
d. sıgıt "ağıt, ağlama"
e. bar "var"

8. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi **isimden isim** yapma ekiyle oluşturulmuştur?

a. ataç
b. tug
c. yaşa-
d. takı
e. tok

9. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi **isimden isim** yapma eki almamıştır?

a. ıgaç
b. erdem
c. yazuk
d. yaşıl
e. ekinti

10. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi **fiilden isim** yapma ekiyle oluşturulmuştur?

a. kadaş
b. yana
c. kızıl
d. beglik
e. ıgaç

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız doğru değilse, "Ünsüzler" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
2. e	Yanıtınız doğru değilse, "Ünsüzler" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
3. d	Yanıtınız doğru değilse "Ünsüzler" konusunu yeniden okuyunuz
4. d	Yanıtınız doğru değilse "Ünsüzler" konusunu yeniden okuyunuz
5. e	Yanıtınız doğru değilse "Fiilden İsim Yapım Ekleri" başlıklı bölümü yeniden okuyunuz
6. a	Yanıtınız doğru değilse, "Ses Yapısı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
7. c	Yanıtınız doğru değilse, "Söz Yapımı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız doğru değilse, "İsimden İsim Yapım Ekleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
9. c	Yanıtınız doğru değilse, "İsimden İsim Yapım Ekleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
10. b	Yanıtınız doğru değilse, "Fiilden İsim Yapım Ekleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

a) Türkiye Türkçesindeki *g-* ve *d-*'li sözler *k-* ve *t-*'lidir.
b) Türkiye Türkçesinde ilk hecenin sonunda yer alan /ğ/ ünsüzü /g/'dir.
c) Orhun Türkçesinde hece başında ve birden fazla heceli sözlerin sonunda bulunan /g/ sesi, günümüzde Türkiye Türkçesinde düşmüştür.
d) Orhun Türkçesinde söz içi ve söz sonunda yer alan /d/ ünsüzü Türkiye Türkçesinde /y/'ye gelişmiştir.
e) Günümüz Türkiye Türkçesinde bulunan /c, f, ğ, h, j/ sesleri Orhun Türkçesinde yoktur.
f) Türkiye Türkçesinde yer almayan /ŋ, ń/ seslerini gösteren işaretler Orhun alfabesinde vardır.

Sıra Sizde 2

Orhun Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde ortak olan yapım ekleri ve ekin Türkiye Türkçesinde hangi türden sözlere ulandığına dair örnekler aşağıdaki gibidir:

İsimden İsim Yapım Ekleri

1. *+(X)ç*: anaç, ataç, topaç
2. *+çI*: aşçı, camcı, tiyatrocu, hukukçu
3. *+daş*: adaş (< ad+daş), anlamdaş, sırdaş, soydaş, yurttaş
4. *+dem*: gündem, saydam, yöntem
5. *+Il*: kızıl, yeşil (< yaş+ıl), ardıl
6. *+lIg*: (Türkiye Türkçesinde bu ekin sonundaki ses düşmüştür.) canlı, anlamlı
7. *+lIk*: gündelik, hediyelik, kumluk, yüklük
8. *+sIz*: bacaksız, öksüz, bilgisiz

İsimden Fiil Yapım Ekleri

1. *+A-*: ada-, benze- (< beŋiz-e), kana-, tüne-, oyna-
2. *+I-*: bayı- 'zenginleşmek', berki- 'sağlamlaşmak'
3. *+(I)k-*: acık-, yelik- 'koşmak', gözük-, birik-
4. *+lA-*: ağırla-, avla-, başla-, kutla-

Fiilden İsim Yapım Ekleri

1. *-A*: çevre (< çevir-e), öte, göre
2. *-(X)g*: (Türkiye Türkçesinde ekin sonundaki ünsüz düşmüştür) ölü, sürü, ağrı, dürtü, koşu, kuru, katı, dolu
3. *-gA*: bölge, dalga, kavurga, gösterge, sömürge, kısa (< kısga)
4. *-(U)k*: açık, artık, uyanık, konuk
5. *-(X)m*: alım, üretim, akım, doğum, sürüm
6. *-mA*: anma, bakışma, asma, buğulama
7. *-mAk*: çakmak, bulmak
8. *-(X)n*: akın, ekin, tütün, yığın
9. *-(X)nç*: korkunç, sevinç, utanç, bilinç
10. *-(X)ş*: anlayış, okuyuş, direniş, alış
11. -(X)z: uz

Fiilden Fiil Yapım Ekleri

1. *-(X)k-*: ayık-, kanık-, görük-, kırk-, tezik- 'acele acele koşmak'
2. *-(X)l-*: açılmak, vurul-, durul-, yakıl-
3. *-(X)n-*: bakın-, gezin-, sevin-, yürün-
4. *-(X)ş*: buluş-, döğüş-, çekiş-
5. *-tUr-*: açtır-, böldür-, doldur-, tuttur-
6. *-Ur-*: doyur-, kaçır-, yatır-, düşür-

Yararlanılan Kaynaklar

Erdal, M., *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston 2004.

Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik,* Leipzig 1941 (Türkçeye Çeviren: Mehmet Akalın, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1988).

Tekin, T., *A Grammar of Orkhon Turkic,* Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968.

_____, **Orhun Türkçesi Grameri, *Simurg Yayınları, Ankara 2000.***

6

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- İsim çekim eklerini
- Sayıları
- Zamirleri
- Zarfları
- Sontakıları
- Bağlaçları
- Edatları yapı ve işleyiş bakımından tanıyacak ve açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Çokluk Ekleri
- İyelik Ekleri
- Birliktelik Eki
- İsim Durum Ekleri
- Asıl Sayılar
- Sıra Sayıları
- Topluluk Sayıları
- Katlama Sayıları
- Kişi Zamirleri
- İşaret Zamirleri
- Zarf
- Sontakı
- Bağlaç
- Edat

İçindekiler

Orhun Türkçesi

Orhun Türkçesi Grameri-II
İsim-Zamir-Zarf
Sontakı-Bağlaç-Edat

- İSİM
- SAYI
- ZAMİR
- ZARF
- SONTAKI
- BAĞLAÇ
- EDAT

Orhun Türkçesi Grameri-II
İsim-Zamir-Zarf
Sontakı-Bağlaç-Edat

İSİM

İsim Çekim Ekleri

Çokluk (Topluluk) Ekleri

Orhun Türkçesinde yalın durumda bir isim hem tekil hem çoğul anlamda kullanılır:

külüg er O Ek 6 "ünlü adam" ~ *öŋreki er* T 25 "öncü askerler"

ol at anta ölti KT D33 "o at orada öldü" ~ *at yete* T 25 "atları yederek"

Bununla birlikte Orhun Türkçesinde çokluk (topluluk) ekleri de vardır:

+lAr, +gUn, +An, +(X)t

a. **+lAr**: Orhun Türkçesinde kişi ve akrabalık isimlerinde görülür.

ög+ler+im KT K9 '(üvey) annelerim'

kunçuy+lar+ım KT K9 'prenseslerim, kadınlarım'

beg+ler KT G10 'beyler, beyler sınıfı'

b. **+gUn**: Topluluk isimleri yapar.

iniy+gün+üm KT G1 'erkek kardeşlerim'

keliŋünüm KT K9 'gelinlerim' < *kelin+gün*

tay+gun+uŋuz+da KT GD 'tay (gibi oğul)larınızdan'

c. **+An**: Moğolca çokluk eki *+n* ile karşılaştırılmalıdır.

er+en BK G1 'adamlar'

ogl+an+ım BK K1 'oğullarım' < ogul+an

d. **+(X)t**: Moğolca çokluk eki *+d* ile karşılaştırılmalıdır.

ogl+ıt+ı KT D5 'oğulları'

yılpagu+t BK D31 'alpler, yiğitler' < * *yılpagu* ~ *alpagu*

Bu ek /n/ ile sonlanan isimler üzerine ulandığında /n/ sesi düşer:

tigit Tar. K2 'prensler' < *Tigin*

tarkat KT G1 'tarkanlar' < *Tarkan*

İyelik Ekleri

Tablo 6.1
İyelik Ekleri

1. tekil	**+(X)m** *apa+m* 'atalarım' *beg+ler+im* 'beylerim' *kunçuy+um* 'prensesim'	1. çoğul	**+(X)mXz** *apa+mız* 'atalarımız' *sü+müz* 'askerimiz' *el+imiz* 'ülkemiz'
2. tekil	**+(X)ŋ ~ +(X)g** *ogl+uŋ* 'oğlun' *il+iŋ+in* 'ülkeni' *edgü+g* 'kazancın'	2. çoğul	**+(X)ŋXz** *ini+ŋiz+ke* 'erkek kardeşinize' *kaŋ+ıŋız* 'babanız', *kunçuy+uŋuz* 'prensesiniz'
3. tekil ve çoğul	**+(s)I** *yagı+sı* 'düşmanı' *agı+sı* 'ipekli kumaşları', *altun+ı+n* 'altınlarını', *at+ı+n* 'adını' *oglıt+ı* 'oğulları' *kız+ı+n koduz+ı+n* 'kızlarını, kadınlarını'		

SIRA SİZDE 1

Orhun Türkçesinde *eb* 'ev' sözcüğü üzerine iyelik eklerini getiriniz.

Birliktelik (Bağlama) Eki

Orhun Türkçesinde aynı yapı ve görevde iki sözcük *+lI* eki ile bağlanır. Bu ek, her iki isme ulanır, ancak durum ekleri ikinci isim üzerine eklenir.

toruk buka+lı semiz buka+lı T 5 "zayıf boğalar ve semiz boğalar"
beg+li bodun+lı+g KT D6 "beyleri ve boyları"
tün+li kün+li BK GD "gece ve gündüz"

İsim Durum Ekleri

1. **Yalın Durum:** Eksizdir, gövde ile bir ve aynıdır.
2. **Tamlayan Durumu (İlgi, Genitif): +Iŋ / +nIŋ**

Bu ek kalınlık-incelik uyumuna uysa da düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez. Ünsüzle biten kelimelere +Iŋ, ünlüyle biten kelimelere +nIŋ biçiminde gelir. Bu özelliği bakımından Oğuzca ile paralellik göstermektedir. Çünkü diğer Türk lehçelerinde ünsüzle biten kelimelere de +nIŋ olarak eklenmektedir.

bayırku+nıŋ *ak adgırıg* KT D36 "Bayırkuların ak aygırını"
bodun+ıŋ *ilin törüsin* KT D1 "halkın devletini ve yasalarını"
köl tigin+iŋ *altunın kümüşin* KT GB "Köl Tigin'in altınını gümüşünü"

3. Belirtme Durumu (Yükleme, Akuzatif): +(X)g, +(I)n, +nI

a. **+(X)g**: Yalın hâldeki isimler üzerine gelir.

kagan ***at+ıg*** *bunta birtimiz* BK D17 "kağan adını burada verdik"

at+ıg *ıka bayu ertimiz* T 27 "atları ağaçlara bağlıyorduk"

ol ***yılkı+g*** *alıp igittim* BK D38 "o at sürülerini alıp besledim"

elig yıl ***iş+ig küç+üg*** *birmiş* KTD8 "elli yıl hizmet etmiş"

b. **+(I)n**: İyelik ekli gövdeler üzerine ulanır.

1. tekil kişi iyelik ekinden sonra:

sab+ım+ın *edgüti eşid* KT G2 "sözümü iyice işit"

seb-dük+üm+in *yiyür men* IB 4 "sevdiğimi yiyorum"

2. tekil kişi iyelik ekinden sonra:

türük bodun ***il+iŋ+in törü+g+in*** *kem artatı udaçı erti* BK D19 "Türk halkı (senin) devletini ve yasalarını kim bozabilir idi"

il ***tut-sık+ıŋ+ın*** *bunta urtum* KT G10 "(senin) devlet tutacağını buraya kazıdım"

Açıklama:
törü+g+in örneğinde *ŋ ~ g* nöbetleşmesi ile *+g* ikinci teklik kişi iyelik ekidir. Bk. Tablo 6.1

3. tekil kişi iyelik ekinden sonra:

kan+ı+n *öltürdümüz* T 28 "kağanlarını öldürdük"

ogl+ı+n yutuz+ı+n yılkı+sı+n barım+ı+n *anta altım* BK D24 "çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini (ve) mallarını orada aldım"

c. **+nı**: Çok seyrek kullanılan bir ektir. Yalın durumdaki isimlere ulanan bu ek ile belirli nesne durumu yapılır.

tabgaçgaru ***ku+nı*** *seŋün+üg ıdmış* T 9 " Çin'e General Ku'yu göndermiş"

4. Yönelme Durumu (Verme-bulunma, Datif): +kA, +ŋA, +A

a. **+kA***:* Yönelme durumu çoğunlukla bu ek ile yapılır:

kırkızıg ***u+ka*** *basdımız* T 27 "Kırgızları uykuda bastık"

tabgaç ***bodun+ka*** KT D7 "Çin halkına"

temir ***kapıg+ka*** *tegi süledim* KT G4 "Demir Kapı'ya kadar asker sevk ettim"

b. **+ŋA**: Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra gelen ektir:

süçig ***sab+ı+ŋa*** *yımşak* ***agı+sı+ŋa*** *arturup* KT G6 "tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp"

yaz+ı+ŋa *oguzgaru sü taşıkdımız* KT K8 "(o yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru ordu sevk ettik"

bişük+i+ŋe *tegi kıdmaz ermiş KT G6 "hısım akrabasına kadar kıymaz imiş"*

c. **+A**: Teklik 1. ve 2. kişi iyelik eklerinden sonra geldiği örnekler vardır. Fakat söz konusu iyelik eki almış isimlerden sonra aynı ek *+kA* şeklinde de gelebilmektedir.

1. Teklik 1. kişi iyelik ekinden sonra:
sekiz yegirmi ***yaş+ım+a*** BK D24 "onsekiz yaşıma"
türük+üm+e ***bodun+um+a*** BK G10 "Türklerime (ve) halkıma"
tört yegirmi ***yaşım+ka*** BK D15 "on dört yaşıma"
2. Teklik 2. kişi iyelik ekinden sonra:
igidmiş ***kagan+ıŋ+a*** KT D23 "(seni) beslemiş kağanına"
eb+iŋ+e *kirteçi sen* BK K14 "evine gireceksin"

5. **Bulunma-Çıkma Durumu (Kalma-Ayrılma, Lokatif-Ablatif): +dA (r, l, n harflerinden sonra +tA)**
köz+de *yaş kelser tıda* ***köŋül+te*** *sıgıt kelser yanturu* KT K11 "gözden yaş kelirse engel olarak, gönülden feryat kelirse geri çevirerek"
ekin sü ***eb+de*** *erti* BK D32 "ikinci ordu yurtta idi"
tabgaç ***kagan+ta*** bedizçi kelürtüm KT G11 "Çin hakanından ressam getirttim"
türk sir bodun ***yer+i+n+te*** T 3 "Türk Sir halkının ülkesinde"
il+te *buŋ yok* KT G3 "ilde sıkıntı yok"

6. **Eşitlik Durumu (Ekvatif): +çA**
süsi bolçuda ***ot+ça bor+ça*** *kelti* KT D37 "ordusu Bolçu'da ateş gibi kasırga gibi geldi"
köŋl+üŋ+çe *uduz* T 15 "(orduyu) gönlünce sevk et"
yüz+çe *erin ilgerü tezip* BK D37 "yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp"

7. **Yön Gösterme (Direktif): +gArU, +ŋArU, +ArU, +rA**

a. **+gArU**: Yalın durumdaki isim gövdelerine ulanır:
oguz+garu *sü taşıkdımız* KT K8 "Oğuzlara doğru sefere çıktık"
ben ***eb+gerü*** *tüşeyin* T 30 "ben karargâha ineyim"
ol ***yer+gerü*** *barsar* KT G8 "o yere giderse"

b. **+ŋArU** (< +n + +garu): Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra kullanılmıştır:
birgerü kün ***ortu+sı+ŋaru*** BK K2 "güneyde gün ortasına"
yer+i+ŋerü sub+ı+ŋaru *kontı* BK D40 "kendi topraklarına (ve) sularına kondu"

c. **+ArU**: Tekil birinci kişi iyelik ekinden sonra kullanılmıştır:
basmıl yagıdıp ***eb+im+erü*** *bardı* MÇ 4 "Basmıllar düşman hâle gelerek yurduma doğru gittiler."

d. **+rA**: Yalın durumdaki isim gövdelerine ulanır:
taş+ra *yorıyur tiyin kü eşidip* KT D11 "dışarıya gidiyor diye haber alıp"
tarduş ***şad+ra*** *udı yańdımız* T 41 "Tarduş Şad'a doğru kovalayarak bozguna uğrattık"

8. **Araç Durumu (Instrumental): +(X)n**
ok+un *urdı* KT D36 "okla vurdu"
usın ***süŋüg+ün*** *açdımız* T 28 "uykularını mızrakla açtık"
elig+in *tutdı* KT D38 "elle tuttu"

Orhun Türkçesinde isim durum eklerini hatırlamaya çalışınız. Hatırladığınız ekleri *taş* 'dış; taş' sözcüğüne ekleyiniz.

SIRA SİZDE 2

Sayılar

1. Asıl Sayılar

a. *sekiz on* '80' Küli Çor 3, *tokuz on* '90' Irk Bitig 29, *biş yüz* '500' BK G11, *yeti yüz* '700' T 4, *eki bıŋ* '2000' T 16, *yeti biŋ* '7000' BK G1, *bir tümen* '10000' KT K1, *üç tümen* '30000' BK G8, *sekiz tümen* '80000' BK D26, *on tümen* '100000' T 36

b. BK G1'de ayrıca şöyle bir kullanım da vardır:
bir tümen artukı yeti biŋ '17000'

c. *bir yegirmi* '11' Mayan Çor G8, *eki yegirmi* '12' KT D28, *üç yegirmi* '13' KT D28, *tört yegirmi* '14' BK D15, *biş yigirmi* '15' MÇ D6, *altı yegirmi* '16' KT D31, *yeti yegirmi* '17' T 49, *sekiz yegirmi* '18' KT D32, *tokuz yegirmi* '19' BK G9, *bir otuz* '21' KT D32, *eki otuz* '22' BK D25, *üç otuz* '23' T 19, *biş otuz* '25' KT D18, *altı otuz* '26' BK D26, *yiti otuz* '27' KT K1, *bir kırk* '31' KT K2 vb.

Açıklama:
Yukarıda sıralanan iki haneli sayılar şu kalıba göre ifade edilirdi: {*Sayı Sözü + Onluk Hane*}. Örneğin, '28' sayısını söylemek için önce *sayı sözü* yerine 8'i koyarız. Sonra da sayı ifadesi 20'yi aştığı için 3. onluk haneye geçilmiş olduğunu anlarız ve kalıptaki *onluk hane* yerine 30'u koyarız. Böylece, T. Tü. *yirmi sekiz* = Orh. Tü. *sekiz otuz* denkliğini kolayca bulabiliriz.

d. Orhun yazıtlarında 30'dan sonraki sayılar *artukı* 'fazlası, artı' sözcüğü getirilerek de yapılmıştır:
otuz artukı bir '31' BK G9 (Bu sayı KT K2'de *bir kırk* olarak geçmektedir)
otuz artukı sekiz '38' BK G2
kırk artukı yeti '47' KT D 15

2. Sıra Sayıları

Orhun Türkçesinde sıra sayıları şu şekillerde geçer:

a. 'birinci, ilk önce' için ***ilki***, ***eŋ ilk*** ~ ***eŋ ilki*** sözcükleri kullanılmıştır.
bir tümen artukı yeti biŋ sü ***ilki*** kün ölürtüm BK G1 "on yedi bin askeri birinci gün öldürdüm"
ilki sü taşıkmış erti BK D32 "ilk kez ordu dışarı çıkmış (sefere çıkmış) idi"
eŋ ilk togu balıkda sünüşdümüz KT K4 "ilk önce Togu Balık'ta savaştık"
eŋ ilki togu balıkda sünüşdüm BK D30 "ilk önce Togu Balık'ta savaştım"
eŋ ilki tadıkıŋ çorıŋ boz atıg binip KT D32 "ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip"

b. ***+n, +nti***: Bu ekler, "iki" sayısı üzerine gelerek "ikinci" anlamında sıra sayı adı yapmışlardır.

eki+n sü ebde erti BK D32 "ikinci ordu yurtta idi"

eki+nti kün örtçe kızıp kelti T 39 "ikinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldi"

yadag süsin ***eki+nti*** kün kop ölürtüm BK G1 "yaya (piyade) askerini ikinci gün hep öldürdüm"

c. **+nç**: Orhun Türkçesinde "birinci" ve "ikinci" dışındaki sıra sayıları bu ekle yapılmıştır.

üçünç *bolçuda oguz birle süŋüşdümüz* KT K6 "üçüncü (olarak) Bolçu'da Oğuz ile savaştık"

törtünç ezgenti kadızda süŋüşdüm BK D31 "dördüncü (olarak) Ezgenti Kadız'da savaştım"

lagzın yıl ***biş+inç*** ay yiti otuzka yog ertürdüm BK G10 "domuz yılı beşinci ayının yirmi yedinci gününde cenaze töreni yaptırdım"

koń yılka ***yeti+nç*** ay küçlüg alp kaganımda adrılu bardıŋız Ongin 12 "koyun yılının yedinci ayı güçlü (ve) cesur hakanımdan ayrılıp gittiniz"

ıt yıl ***onunç*** ay altı otuzka uça bardı KT KD "köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında uçup gitti (vefat etti)"

bir yegirminç ay yegirmike Mayan Çor G11 "on birinci ayın yirmisine"

3. Topluluk Sayıları

Orhun Türkçesinde topluluk sayıları **+AgU(n)** eki ile yapılır.

bodun ilig ***ikegü*** (< iki+egü) boltukınta KT K3 "halk ve hükümdar iki parça olduğunda"

üçegün (< üç+egün) kabışıp sülelim T 21 "(biz) üçümüz birleşip ordu sevk edelim"

tabgaç oguz kıtań ***buçegü*** (< bu üç+egü) kabışsar kaltaçı biz T 12 "(eğer) Çinliler, Oğuzlar (ve) Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse biz (çaresiz) kalırız"

4. Katlama Sayıları

a. **Asıl sayı + *yolı*** (< *yol* "yol, sefer" + 3. kişi iyelik eki):

bir yılka ***tört yolı*** süŋüşdüm BK D30 "bir yılda dört kez savaştım"

bir yılka ***biş yolı*** süŋüşdümüz KT K4 "bir yılda beş kez savaştık"

kırk artukı yeti yolı sülemiş KT D15 "kırk yedi kez ordu sevk etmiş"

b. **Asıl sayı + *kata*** (< *kat-* "katmak, ilave etmek" + *-a* zarf-fiil eki):

üç kata tegzinti Uybat II 4 "üç kez dolandı"

ikinti kata Toyok IV 2-3 "ikinci kez"

c. Asıl sayılar da tek başlarına katlama sayısı olarak kullanılırlar.

ilteriş kagan bilgesin üçün alpin üçün tabgaçka ***yeti yegirmi*** süŋüşdi kıtańka ***yeti*** süŋüşdi, oguzka ***beş*** süŋüşdi T 48-49 "İlteriş Hakan akıllı olduğu için, cesur olduğu için Çinlilerle on yedi (kez), Kıtaylarla yedi (kez), Oguzlarla (da) beş (kez) savaştı"

11 sayısını Orhun Türkçesine göre ifade ediniz.

SIRA SİZDE 3

ZAMİR

1. Kişi Zamirleri

Tablo 6.2
Kişi Zamirleri

	1. tekil *ben* T 30 ~ *men* BK G 9	2. tekil *sen*	1. çoğul *biz* BK D32, T 16	2. çoğul *siz*
Tamlayan Durumu	*beniŋ* T 21, *meniŋ* KT G11, BK D29		*biziŋ* KT D39	
Nesne Durumu	*bini* T 10	*sini* T 10	*bizni* T 20	
Yönelme Durumu	*baŋa* T 31, *maŋa* KT D30, BK D36	*saŋa* T 32	*biziŋe* KT D19, 40; BK D16	
Bulunma-Çıkma Durumu			*bizinte* T 40	*sizde* Tar. G5
Yön Gösterme Durumu	*baŋaru* T 3			

Yukarıdaki tabloda en dikkat çekici özellik 1. tekil kişi zamirindedir. *b-* ile başlayan sözcüklerde genizsi bir ses olan /n/ ve /ŋ/ var ise söz başındaki *b-* > *m-* olur: *ben* ~ *men* gibi. T yazıtı bu sözcüğün asıl şeklini korurken BK ve KT yazıtlarında *men* şekli kullanılmıştır. T'ta *ben* zamiri üzerine nesne durumu ile yönelme durumu ekleri geldiğinde de *b-*'li yapı tercih edilmiştir: *bini, baŋa*.

Fakat b- ile başlayan başka sözcüklerde *b-* > *m-* değişikliği bakımından sadece T yazıtının bu eskicil özelliği koruduğu söylenemez. "sıkıntı" anlamındaki sözcük, KT G3'te *buŋ* şeklinde, aynı sözcüğün ek almış şekilleri BK K14'te *buŋsız* 'dertsiz', T 26' da *buŋad-* 'bunalmak' olarak geçmektedir. Bu sözcükler, Köktürk harfleriyle yazılmış Irk Bitig'de ise m'li olarak yer almaktadır. Yine "binmek", "bin (1000)" ve "ebedi" anlamlarındaki sözcükler üç büyük yazıtta da Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *b-*'lidir: *bin-* KT D33; *bintür-* T 25; *biŋ* BK G1, T 14; *beŋgü* KT G8, BK K6. Bu kelimeler başka Türk lehçelerinde m-'lidir (*miŋ, min-*, vs.).

Ayrıca 1. çoğul şahıs zamiri üzerine gelen yönelme ve çıkma durumu eklerinden önceki genişleme dikkat çekicidir: *biziŋe, bizinte*. Bu örneklerde olduğu gibi ek yığılması olayı, daha çok Eski Uygur Türkçesi eserlerinde ve Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerde görülür.

2. İşaret Zamirleri

Tablo 6.3
İşaret Zamirleri

	bu (i. z.) T 61 / (i. s.) T 32	*ol* (i. z.) KT D2 / (i. s.) KT D32, KT G8 / (y. b.) T 34	**a(n)+*
Tamlayan Durumu			
Nesne Durumu	*bunı* KT G10, BK K15		*anı* KT G13, T 31
Yönelme Durumu			*aŋar* KT G11, BK K8
Bulunma-Çıkma Durumu	*bunta* KT D20		*anta* KT G7, T 21, BK D31
Yön Gösterme Durumu			*aŋaru* T 20
Eşitlik Durumu			
Araç Durumu			*anın* T2

Orhun Türkçesinde iki işaret zamiri vardır: *bu*, *ol*. Bunlar, cümle içinde yer alışlarına göre işaret zamiri, işaret sıfatı ve yüklem bağlayıcı olurlar. Örneğin; Türkiye Türkçesinde *bu* zamiri, *En sevdiğim çiçek bu* cümlesinde zamir, *Bu çiçeği çok severim* cümlesinde ise sıfat olarak kullanılmıştır.

Bugün kullanımda olan "o" işaret zamiri, Orhun ve Uygur Türkçelerinde *ol* şeklinde geçer. *ol*'un; ek eylemin yalın durumunda bugün için bize yabancı gelen bir kullanımı daha vardır. Aşağıdaki örnek ifadeler dikkatle incelenecek olursa *ol*'un; ek eylemin geniş zaman çekiminde 3. tekil kişi eki işleyişinde olduğu görülecektir:

ańıg yablak <u>*ol*</u> "kötü felaket<u>tir</u>" IB 5
bilge tonyukuk ańıg <u>*ol*</u> "bilge tonyukuk aksi mizaçlı<u>dır</u>" T 3
yeme tarkınç <u>*ol*</u> "yine daralmış<u>tır</u> (huzursuzdur)" T 22

DİKKAT

Tablo 6.3.'te görüldüğü gibi *ol* işaret zamirinin yönelme durumundaki çekimi *aŋar*, yön gösterme durumundaki çekimi ise *aŋaru* biçimindedir. Buradan yola çıkarak, *aŋar* şeklinin sonundaki /*r*/'nin, *direktif* eklerinin sonunda bulunan +*ra* ve +*ru*'nun bir varyantı olduğunu varsaymak ihtimal dışında tutulmamalıdır.

ZARF

Yer Zarfları

Orhun Türkçesinde *+A, +DXn, +gArU, +rA, +rU, +DA* eklerini almış sözcükler yer zarfı olarak kullanılır.

a. ***+A*** eki ile türetilmiş yer zarfları: *üze* 'yukarıda, üstte', *bir(i)ye* 'güneyde', *yır(ı)ya* 'kuzeyde', *kur(ı)ya* 'geride, batıda'.
üze *kök teŋri asra yagız yer kılındukta* "yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında …" KT D1
birye *tabgaç bodun yagı ermiş* "güneyde Çin halkı düşman imiş" BK D12
yırya *baz kagan tokuz oguz bodun yagı ermiş* "kuzeyde (bize) bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı düşman imiş" KT D14
kurya *kün batsıkdakı sogud berçik er bukarak uluş bodunta* "geride gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından …" KT K12

b. ***+DIn*** eki ile türetilmiş yer zarfları: *öŋdün* 'doğuya', *kurıdın* 'batıda, batıdan', *birdin* 'güneyde, güneyden'.
öŋdün *kagangaru sü yorılım* "(biz) doğuya, Hakan'a doğru orduyla yürüyelim" T 29
kurıdın *sogud örti* "batıda Soğdlar ayaklandı" KT B1
tabgaç ***birdin*** *yen teg kıtań öŋdün yen teg ben yırdınta yan tegeyin* "Çinliler güney tarafından saldırın, Kıtaylılar doğu tarafından saldırın, ben (de) kuzey tarafından saldırayım." T 11

c. ***+gArU*** yön gösterme eki ile türetilmiş yer zarfları: *ilgerü* 'ileri, öne doğru, doğuya doğru', *kurıgaru* 'geriye doğru, batıya doğru', *birgerü* 'güneye doğru, güneyde', *yırgaru* 'kuzeye doğru, kuzeyde', *yok(k)aru* 'yukarı doğru', *yüg(g)erü* 'yukarı doğru'.
ilgerü *şantuŋ yazıka tegi süledim* "doğuda Şantung ovasına kadar sefer ettim." KT G3
kurıgaru *… temir kapıgka tegi süledim* "batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettim" BK K3
birgerü *kün ortusıŋaru* "güneyde gün ortasına doğru" KT G2
yırgaru *tün ortusıŋaru* "kuzeyde gece ortasına doğru" BK K2
yok(k)aru *at yete yadagın ıgaç tutunu agturtum* "yukarı doğru atları yedekleyerek, yayan ve ağaçlara tutuna tutuna ağdırdım" T 25
teŋri töpüsinte tutup ***yüg(g)erü*** *kötürmiş erinç* "göğün tepesinden tutup yukarı doğru kaldırmış, şüphesiz" KT D11

d. ***+rA*** eki ile türetilmiş yer zarfları: *asra* 'aşağıda, altta', *içre* 'içerde, içinde', *taşra* 'dışarı, dışarıda', *öŋre* 'ön tarafta, ileride, doğuda', *kisre* 'geride, batıda'.
üze teŋri basmasar ***asra*** *yir telinmeser* "yukarıda gök çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe" KT D22
içre *aşsız taşra tonsuz* "içeride aşı (yiyeceği) olmayan, dışarıda elbisesi bulunmayan" KT D26
taşra *yorıyur teyin kü eşidip* "dışarıya yürüyor (baş kaldırıyor) diye haber işitip" KT D11
öŋre *kün tugsıkda* "doğuda gün doğacak tarafta" KT D4
kisre *kün batsıkıŋa tegi* "geride gün batısına kadar" (Ongin 2)

e. ***+rü*** eki ile türetilmiş yer zarfları: *kirü* 'geri, geriye doğru, batıya doğru', *berü* 'beri, bu yana'.
kirü *barıgma bardı* "geri giden gitti" (Ongin 11)
anta ***berüki*** *aşok başlıg sogdak bodun* "ondan berideki Aşok başkanlığındaki Soğd halkı" T 46

f. ***+da*** eki ile türetilmiş yer zarfları: *bunta* 'burada, bu yerde', *anta* 'orada, o yerde'.
ol süg ***anta*** *yok kışdımız* "o orduyu orada yok ettik" KT D32
kagan at ***bunta*** *biz birtimiz* "hakan adını burada biz verdik" KT D20

Zaman Zarfları

Orhun Türkçesinde *kün* 'gün', *tün* 'gece', *küntüz* 'gündüz', *amtı* 'şimdi' ve araç durumu ekini almış *kışın, yazın* 'ilkbaharda', *yayın* 'yazın', *küzün* 'güzün' gibi sözcükler zaman zarfı olarak kullanılır.

tün *udısıkım kelmedi* ***küntüz*** *olursıkım kelmedi* "gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi" T 12
kışın *kıtań tapa süledim* "kışın Hıtay'a doğru sefer ettim" BK G2
yazın *tatabı tapa süledim* "ilkbaharda Tatabılara doğru sefer ettim" BK G2
yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin ***yayın*** *süledim* "elçisi, iyi haberi, ricası gelmiyor diye yazın sefer ettim" BK D39
ol yıl ***küzün*** *ilgerü yorıdım* "o yıl güzün doğuya doğru yürüdüm" Moyın Çor 8
illig bodun ertim ilim ***amtı*** *kanı* "devleti olan halk idim, devletim şimdi nerede?" KT D9

Tarz Zarfları

Orhun Türkçesinde *+çA* eşitlik durumu ekini almış *ança* 'öyle, öylece', *+DI* ekini almış *edgüti* 'iyice', *katıgdı* 'iyice, sıkıca', *yegdi* 'daha iyi' ve *+(X)n* araç durum ekini almış *yadagın* 'yayan, yaya olarak' gibi sözcükler tarz zarfı olarak kullanılmıştır.

ança *yagutır ermiş* "öylece yaklaştırırmış" KT G5
edgüti *eşid* ***katıgdı*** *tıŋla* "iyice işit, sıkıca dinle" KT G2
ilig törüg **yegdi** *kazgantım* "devleti ve töreyi daha iyi kazandım" BK D36
bodun ölü yitü ***yadagın yalaŋın*** *yana kelti* "halk öle yite yayan çıplak yine geldi" KT D28

Miktar Zarfları

Orhun Türkçesinde miktar zarfı olarak şu sözcükler kullanılır: *ança* 'o kadar, onca', *kop* 'hep, tümüyle', *bunça* 'bu kadar, bunca', *sansız* 'sayısız', *üküş* 'çok', *antag* 'o kadar', *neŋ* 'hiç', *idi* 'hiç', *kalısız* 'eksiksiz, pek çok', *kergeksiz* 'gereğinden çok', *nençe* 'nice, ne çok'.

ança *kazganmış* ***ança*** *etmiş ilimiz törümiz erti* "onca zengin ve onca gelişmiş devletimiz ve törelerimiz vardı" KT D22
bunça *kazganıp* "bu kadar kazanıp" BK G10

tört buluŋ ***kop*** *yagı ermiş* "dört taraf hep düşman imiş" KT D2
on ok süsi bodunı ***kalısız*** *taşıkmış* "On Ok ordusu (ve) halkı geride hiç kimse kalmamasıya sefere çıkmış" T 30
altun kümüş ***kergeksiz*** *kelürti* "altın (ve) gümüş, gereğinden çok getirdi" BK G11
tört buluŋdakı bodunug ***nençe*** *itmiş* ***nençe*** *yaratmış* "dört taraftaki halkı ne çok düzenlemiş, ne çok örgütlemişler" BK K9
begler ***kopın*** *yanalım tedi* "beyler hep birlikte dönelim, dediler" T 36

SONTAKI

İsim, isim soylu sözler ve sıfat-fiilerden sonra gelerek bağlı olduğu bu türden sözler ile cümlenin öteki öğeleri arasında zaman, mekân, yön, tarz, benzerlik, başkalık vb. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran sözcüklere **sontakı** denir. Dilbilgisi kitaplarında sontakı yerine **son çekim edatı** veya **ilgeç** terimi de kullanılır.

Orhun Türkçesinde *ara* 'arasında', *birle* 'ile, ile birlikte', *sayu* 'her', (<*sa-* 'saymak), *kisre* 'sonra', *kudı* 'aşağı, (bir ırmağın aşağı mecrası) boyunca', *teg* 'gibi', *ötrü* 'sonra' (<*öt-* 'geçmek'), *tapa* '-a doğru, yönünde' (<*tap-* 'bulmak, arayıp bulmak'), *üçün* 'için', *üze* 'üzerine, üzerinde', *tegi* 'kadar', *adın* 'başka' (<**ad-* 'ayırmak), *öŋi* 'ayrı, başka' (<**öŋ-* 'farklı olmak') gibi sontakılar kullanılır. Bu sontakılar yalın durum, yönelme durumu, bulunma-çıkma durumu gibi çeşitli durum ekleriyle kullanılır.

Yalın Durumla Kullanılan Sontakılar

(ara, birle, kudı, sayu, tapa, teg, üçün, üze)

ara: *üze kök teŋri asra yagız yer kılındukta ekin* ***ara*** *kişi oglı kılınmış* "yukarıda mavi gök aşağıda yagız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış" KT D1
bu türük bodun ***ara*** *yarıklıg yagıg yeltürmedim* "bu Türk halkı içinde zırhlı düşmanların akınına hiç imkan vermedim" T 54

birle: *inim köl tegin* ***birle*** *sözleşdimiz* "erkek kardeşim Prens Köl ile konuştuk" BK D6
eçim kagan ***birle*** *ilgerü yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tegi süledimiz* "amcam kağan ile birlikte doğuda Sarı ırmağa ve Şantung ovasına kadar sefer ettik" KT D17

Açıklama:
Bu sontakı, aynı zamanda 3. kişi iyelik eki almış adların nesne durumu (belirtme durumu eki) ile kullanılır:

kagan+ı+n birle soŋa yışda süŋüşdüm "kağanları ile Songa dağında savaştım" BK D27

kudı: *ol sub* ***kudı*** *bardımız* "o ırmak boyunca aşağı gittik" T 27

sayu: *yir* ***sayu*** *bardıg* "her yere gittin" KT G9
yir ***sayu*** *barmış bodun* "her yere gitmiş halk" BK D22

tapa: *eki otuz yaşıma tabgaç* ***tapa*** *süledim* "yirmi iki yaşımda Çin'e doğru sefer ettim" BK D25-26
yazıŋa oguz ***tapa*** *süledim* "(o yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru sefer ettim" BK D31-32

teg: *körür közüm körmez* ***teg*** *bilir biligim bilmez teg boltı* "gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu" KT K10
öz içi taşın tutmış ***teg*** *biz* "kendi içi dışını tutmuş gibiyiz" T 13

Açıklama:
Bu sontakı, zamirler ve 3. kişi iyelik ekli isimlerin nesne durumu ekinden sonra da gelir:

anta kisre inisi eçi+si+n ***teg*** *kılınmaduk erinç* "andan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz" KT D4; ***antag*** *külüg kagan ermiş* 'onca ünlü hükümdar imiş' KT D4

üçün: *türük bodun* ***üçün*** *tün udımadım küntüz olurmadım* "Türk halkı için geceleri uyumadım, gündüzleri oturmadım" KT D27
üze teŋri asra yagız yer yarlıkaduk ***üçün*** "yukarıda gök aşağıda kara toprak buyurduğu için" BK K10

Açıklama:
Bu sontakı, kişi zamirleri ile iyelik gövdelerinin nesne durumunu yönetir:

a+nı ***üçün*** *ilig ança tutmış erinç* "onun için devleti öylece ellerinde tutmuşlar şüphesiz" KT D3
antag+ıŋ+(ı)n ***üçün*** "(sen) öyle olduğun için" KT G8-9
teŋri yir bulgak+ı+n ***üçün*** "gök (ve) yer karıştığı için" BK D29

üze: *at* ***üze*** *bintüre karıg sökdüm* "at üzerine bindirerek karları söktüm" T 25
tarduş bodun ***üze*** *şad ertim* "Tarduş halkı üzerine şad idim" BK D15

Açıklama:
Bu sontakı, bulunma-çıkma durumu ekiyle de kullanılır.

kişi ogl+ı+n+ta ***üze*** *eçüm apam bumın kagan iştemi kagan* "insanoğlunun üstüne atalarım dedelerim Bumın Kağan, İştemi Kağan" KT D1
ol törü+de ***üze*** *eçim kagan olurtı* "o töreye göre amcam hükümdar olarak tahta oturdu" KT D 16

Yönelme Durumuyla Kullanılan Sontakılar

(tegi)

tegi: *ilgerü şantuŋ yazı+ka* ***tegi*** *süledim* "doğuda Şantung ovasına kadar sefer ettim" KT G3
bunça yir+ke ***tegi*** *yorıtdım* "bunca yere kadar (orduyu) yürüttüm" KT G4

Bulunma-Çıkma Durumuyla Kullanılan Sontakılar

(kisre, üze, ötrü)

kisre: *yagru kontuk+da* ***kisre*** *ańıg bilig anta öyür ermiş* "yaklaşıp yerleştikten sonra kötülükleri o zaman düşünürmüş" KT G5
an+ta ***kisre*** *teŋri bilig bertük üçün* "ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için" T 6

üze: *içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodun+ta* ***üze*** *olurtum* "karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum" KT D 26

ötrü: *an+ta* ***ötrü*** *kaganıma ötüntüm* "ondan sonra hakanıma ricada bulundum" T 12

BAĞLAÇ

Orhun Türkçesinde bağlaç olarak *azu* 'veya, yoksa, yahut', *takı* 've, dahi', *ulayu* 've', *yeme* 've, dahi, … da', yan cümle bağlacı olarak *tiyin* 'diye, için' ve *tip* 'diye' sözleri kullanılır.

azu: *çıgań bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım* ***azu*** *bu sabımda igid bar gu* "yoksul halkı zengin kıldım, az halkı çoğalttım. Yoksa bu sözümde yalan var mı!" KT G10

takı: *yaguk el erser, ança* ***takı*** *erig yirde irser, ança erig yerte beŋgü taş tokıtdım* "yakın memleket olduğundan, ve de erişilir yer olduğundan, böyle erişilir yerde ebedi taş yazdırdım" KT G13

ulayu: *ataman tarkan … tonyukuk buyla baga tarkan* ***ulayu*** *buyruk …* "Ataman Tarkan … Tonyukuk Buyla Baga Tarkan ve kumandanlar …" BK G14

yeme: *kaganı ölti, buyrukı begleri* ***yeme*** *ölti* "Hakanları öldü, kumandanları, beyleri de öldü" BK D16
begleri yeme bodunı ***yeme*** *tüz ermiş* "beyleri de halkı da uyum içinde imiş" KT D3

Yan Cümle Bağlaçları

(tiyin, tip)

tiyin: *arkış ıdmaz* ***tiyin*** *süledim* "kervan göndermiyor diye sefer ettim" BK D25
bodunug igideyin ***tiyin*** *… ulug sü eki yegirmi süledim* "halkı doyurayım diye … büyük ordularla on iki kez sefer ettim" KT D28

tip: *anı ayıtayın* ***tip*** *süledim* "onu sorayım diye sefer ettim" BK D41

EDAT

Pekiştirme Edatı

(ok/ök)

Orhun Türkçesinde pekiştirme edatı *ok/ök* ile yapılır. *ok/ök* edatı ile bir zamir, bir zarf ya da bir eylem pekiştirilir.

bilgesi çabışı ***ben ök*** *ertim* "onun danışmanı ve kumandanı bizzat ben idim" T 7
özüm ök *kagan kışdım* "(onu) ben kendim kağan yaptım" T 6
birye tabgaçıg öŋre kıtańıg yırya oguzug ***üküş ök*** *ölürti* "güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü" T 7
otuz yaşımda esizim e, ***kittim ök*** "otuz yaşımda, ne yazık, gittim (işte)!" Çaa-Höl III 1-2

Ünlü ile biten bir sözcüğe ulandığında *ok/ök* edatının başındaki ünlü düşer.

bini oguzug ***ölürteçi-k*** *tir men* "Beni, Oğuz'u mutlak öldürecektir diyorum" T 10-11

Yukarıda görülen pekiştirmeli yapılar üzerine bir daha *ok/ök* edatı gelebilir.

yańduk yolta yeme ***ölti-k ök*** "bozguna uğrayıp dağılanlar yollarda yine ölüp kaldılar" T16

Olasılık Edatı

(erinç)

Türkçeye "herhalde, muhakkak, şüphesiz ki" olarak çevrilen ve kuvvetli bir olasılık bildiren edattır. Çoğunlukla *-mIş* ekli geçmiş zamanla kullanılır.

anta kisre inisi kagan ***bolmış erinç*** *oglıtı kagan* ***bolmış erinç*** "ondan sonra erkek kardeşleri kağan olmuşlar şüphesiz, oğlanları kağan olmuşlar şüphesiz" KT D4-5

üze teŋri ıduk yer sub eçim kağan kutı ***taplamadı erinç*** "yukarıda Tanrı, (aşağıda) kutsal yer-su (ruhları) (ve) amcam hakanın ruhu beğenmedi şüphesiz" BK D35

kaŋım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug teŋri töpüsinte tutup yüg(g)erü ***kötürdi erinç*** "babam İlteriş Kağanı annem İlbilge Hatunu gökyüzünün tepesinde tutup yukarı kaldırdılar şüphesiz" BK D10

anta kisre inisi eçisin teg ***kılınmaduk erinç*** *oglı kaŋın teg* ***kılınmaduk erinç*** "ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamışlar şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamışlar şüphesiz" KT D5

barduk yirde edgüg ***ol erinç*** "Gittiğin yerde kazancın o şüphesiz" KT D24

Özet

AMAÇ 1 *Orhun Türkçesinde isim çekim eklerini yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

İsim Çekim Ekleri

Çokluk (Topluluk) Ekleri:

+lAr, +gUn, +An, +(X)t

İyelik Ekleri:

1. tekil: *+(X)m*; 1. çoğul: *+(X)mXz*
2. tekil: *+(X)ŋ* ~ *+(X)g*; 2. çoğul: *+(X)ŋXz*
3. tekil - çoğul: *+(s)I*

Birliktelik (Bağlama) Eki:

+lI …. +lI

İsim Durum Ekleri:

1. Yalın Durum: Eksizdir, gövde ile bir ve aynıdır.
2. Tamlayan Durumu (İlgi, Genetif): *+Iŋ / +nIŋ*
3. Belirtme durumu (Yükleme, Akuzatif): *+(X)g, +(I)n, +nI*
4. Yönelme durumu (Verme-bulunma, datif): *+kA, +ŋA, +A*
5. Bulunma-Çıkma Durumu (Kalma-Ayrılma, Lokatif-Ablatif): *+dA (/*r, l, n/ harflerinden sonra *+tA)*
6. Eşitlik Durumu (Ekvatif): *+çA*
7. Yön Gösterme (Direktif): *+gArU, +ŋArU, +ArU, +rA*
8. Araç Durumu (Instrumental): *+(X)n*

Sayılar

1. Asıl Sayılar:

a. *sekiz on* '80' gibi.
b. *üç yegirmi* '13' gibi.
c. 30'dan sonraki sayılar *artukı* "fazlası, artı" sözcüğü getirilerek de yapılmıştır: *otuz artukı bir* "31" gibi.

2. Sıra Sayıları:

a. "birinci" için *ilki* ve *eŋ ilk* ~ *eŋ ilki* sözcükleri kullanılmıştır.
b. *+n, +nti*: Bu ekler, "iki" sayısı üzerine gelerek "ikinci" anlamında sıra sayı adı yapmışlardır.
c. *+nç*: Orhun Türkçesinde "birinci" ve "ikinci" isimleri dışındaki sıra sayıları bu eki almıştır.

3. Topluluk Sayıları:

Orhun Türkçesinde topluluk sayıları *+AgU(n)* eki ile yapılır.

4. Katlama Sayıları:

a. Asıl sayı + *yolı* (< *yol* "yol, sefer" + 3. kişi iyelik eki):
b. Asıl sayı + *kata* (< *kat-* "katmak, ilave etmek" + *-a* zarf-fiil eki):

AMAÇ 2 *Orhun Türkçesinde zamirleri yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

Zamirler

1. Kişi Zamirleri:

1. tekil: *ben/men*; 2. tekil: *sen* ; 1. çoğul: *biz*; 2. çoğul: *siz*

2. İşaret Zamirleri:

bu, ol, *a(n)+

AMAÇ 3 *Orhun Türkçesinde zarfları yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

Yer Zarfları:

+A, +DXn, +gArU, +rA, +rU, +DA eklerini almış sözcükler yer zarfı olarak kullanılır.

Zaman Zarfları:

Orhun Türkçesinde *kün* 'gün', *tün* 'gece', *küntüz* 'gündüz', *amtı* 'şimdi' ve araç durumu ekini almış *kışın, yazın* 'ilkbaharda', *yayın* 'yazın', *küzün* 'güzün' gibi sözcükler zaman zarfı olarak kullanılır.

Tarz Zarfları:

Orhun Türkçesinde *+çA* eşitlik durumu ekini almış *ança* 'öyle, öylece', *+DI* ekini almış *edgüti* 'iyice', *katıgdı* 'iyice, sıkıca', *yegdi* 'daha iyi' ve *+(X)n* araç durum ekini almış *yadagın* 'yayan, yaya olarak' gibi sözcükler tarz zarfı olarak kullanılmıştır.

Miktar Zarfları:

Orhun Türkçesinde miktar zarfı olarak şu sözcükler kullanılır: *ança* 'o kadar, onca', *kop* 'hep, tümüyle', *bunça* 'bu kadar, bunca', *sansız* 'sayısız', *üküş* 'çok', *antag* 'o kadar', *neŋ* 'hiç', *idi* 'hiç', *kalısız* 'eksiksiz, pek çok', *kergeksiz* 'gereğinden çok', *nençe* 'nice, ne çok'.

AMAÇ 4 *Orhun Türkçesinde sontakıları yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

İsim, isim soylu sözler ve sıfat-fiillerden sonra gelerek bağlı olduğu bu türden sözler ile cümlenin öteki öğeleri arasında çeşitli bakımlardan anlam ilgileri kuran sözcüklere **sontakı** denir. Sontakılar Orhun Türkçesinde yalın durum, yönelme durumu, bulunma-çıkma durumu gibi çeşitli durum ekleriyle kullanılır.

Yalın Durumla Kullanılan Sontakılar:
ara, birle, kudı, sayu, tapa, teg, üçün, üze

Yönelme Durumuyla Kullanılan Sontakılar:
tegi

Bulunma-Çıkma Durumuyla Kullanılan Sontakılar:
kisre, üze, ötrü

AMAÇ 5 *Orhun Türkçesinde bağlaçları yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

Orhun Türkçesinde bağlaç olarak:
azu 'veya, yoksa, yahut', *takı* 've, dahi', *ulayu* 've', *yeme* 've, dahi, … da'
Yan cümle bağlacı olarak: *tiyin* 'diye, için' ve *tip* 'diye' sözleri kullanılır.

AMAÇ 6 *Orhun Türkçesinde edatları yapı ve işletim bakımından tanımak ve açıklamak*

Pekiştirme Edatı:
ok/ök
Orhun Türkçesinde pekiştirme edatı *ok/ök* ile yapılır. *ok/ök* edatı ile bir zamir, bir zarf ya da bir eylem pekiştirilir.

Olasılık Edatı:
erinç
Türkçeye "herhalde, muhakkak, şüphesiz ki" olarak çevrilen ve kuvvetli bir olasılık bildiren edattır. Genelde *-mIş* ekli geçmiş zamanla kullanılır.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi Köktürkçe çokluk eki almamıştır?

a. yılpağut
b. eren
c. taygun
d. ögler
e. yılkı

2. *begli bodunlı* ifadesinde *+lı … +lı* ekinin işlevi aşağıdakilerden hangisidir?

a. İsimden sıfat yapma
b. Fiilden isim yapma
c. İsimden fiil yapma
d. Aynı yapı ve görevde iki sözcüğü bağlama
e. Aynı yapıda iki fiilin art arda kullanımını sağlama

3. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde belirtme durumu eki kullanılmamıştır?

a. süçig sabıŋa yımşak agısıŋa
b. sabımın edgüti eşid
c. tabgaçgaru kunı seŋügüg ıdmış
d. ol yılkıg alıp igittim
e. kanın öltürdümüz

4. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde yönelme durumu eki kullanılmamıştır?

a. atıg ıka bayur ertimiz
b. temir kapıgka tegi süledim
c. yazıŋa oguzgaru sü taşıkdımız
d. sekiz yegirmi yaşıma tegi
e. azkıńa türk bodun yorıyur ermiş

5. Köktürkçede 1. tekil kişi zamirinin bazen *ben* bazen *men* şeklinde söz başında /b/ ve /m/'li gelişinin sebebi aşağıdakilerden hangisidir?

a. Köktürkçede /b/ ile başlayan tek heceli kelimelerde /b/ > /m/ nöbetleşmesinin olması
b. Köktürkçede söz içindeki genizsil ünsüzlerin etkisiyle söz başındaki /b/ ünsüzünün bazen genizsileşerek /m/'ye dönüşmesi
c. Köktürkçede söz içindeki sert ünsüzlerin bulunması, söz başındaki /b/'nin /m/ olmasına neden olması
d. *ben* sözündeki /e/'nin etkisiyle /b/, /m/ olmuştur.
e. Köktürkçenin kelime başında m- ünsüzünü çok kullanıyor olması

6. Köktürkçede aşağıdaki sayıların hangisi *altı yegirmi* şeklinde ifade edilir?

a. 16
b. 26
c. 36
d. 120
e. 620

7. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde katlama sayısı kullanılmamıştır?

a. bir yılka biş yolı sünüşdümüz
b. üç kata tegzinti
c. tabgaçka yeti yegirmi sünüşdi
d. üçegün kabışıp sülelim
e. oguzka beş sünüşdi

8. Aşağıdakilerden hangisinde işaret zamirinin yönelme durumuyla çekimi vardır?

a. aŋar
b. anta
c. aŋaru
d. anı
e. anıŋ

9. *bunça yirke … yorıttım* 'Bunca yere ... ordularımı yürüttüm.' cümlesinde boş bırakılan yere aşağıdaki sontakılardan hangisi getirilmelidir?

a. üze
b. kisre
c. teg
d. tapa
e. tegi

10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde *pekiştirme edatı* kullanılmıştır?

a. atıg ıka bayur ertimiz
b. sekiz yegirmi yaşıma tegi
c. barduk yirde edgüg ol erinç
d. bini oguzug ölürteçik tir men
e. begleri yeme ölti

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız doğru değilse, "İsim" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
2. d	Yanıtınız doğru değilse, "İsim" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
3. a	Yanıtınız doğru değilse, "İsim" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
4. e	Yanıtınız doğru değilse, "İsim" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
5. b	Yanıtınız doğru değilse, "Zamir" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
6. a	Yanıtınız doğru değilse, "Sayılar" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
7. d	Yanıtınız doğru değilse, "Sayılar" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız doğru değilse, "Zamir" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
9. e	Yanıtınız doğru değilse, "Sontakı" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
10. d	Yanıtınız doğru değilse, "Edat" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1. tekil kişi: *eb+im* 1. çoğul kişi: *eb+imiz*
2. tekil kişi: *eb+iŋ* 2. çoğul kişi: *eb+iŋiz*

(Ekteki /ŋ/ yerine /g/'de gelebilir: *ebig* ve *ebigiz* şeklinde.)

3. tekil ve çoğul kişi: *eb+i* / *eb+leri*

Sıra Sizde 2

1. Yalın Durum: Eksizdir, gövde ile bir ve aynıdır.

taş

2. Tamlayan Durumu (İlgi, Genitif): **+Iŋ / +nIŋ**

Bu ek kalınlık-incelik uyumuna uysa da düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez.

taş+ıŋ

3. Belirtme durumu (Yükleme, Akuzatif): **+(X)g, +(I)n, +nI**

Doğrudan isimler üzerine *+(X)g* gelirdi.

taş+ıg

İyelik ekli gövdeler üzerine *+(I)n* ulanırdı.

1. tekil kişi iyelik ekinden sonra:

taş+ım+ın

2. tekil kişi iyelik ekinden sonra:

taş+ıŋ+ın

ŋ ~ g nöbetleşmesi ile ikinci teklik kişi iyelik eki *+g* olarak gelebilirdi.

taş+ıg+ın

3. tekil kişi iyelik ekinden sonra:

taş+ı+n

Çok seyrek kullanılsa da isimlere doğrudan ulanan bir ek *+nı* vardı.

taş+nı

4. Yönelme durumu (Verme-Bulunma, Datif): **+kA, +ŋA, +A**

Yönelme durumu çoğunlukla *+kA* ile yapılırdı.

taş+ka

Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra *+ŋA* gelirdi:

taş+ı+ŋa

Tekil 1. ve 2. kişi iyelik eklerinden sonra *+A* olarak geldiği örnekler vardı. Fakat söz konusu iyelik eki almış isimlerden sonra aynı ek *+KA* şeklinde de gelebilmekteydi.

1. Teklik 1. kişi iyelik ekinden sonra:

taş+ım+a

taşım+ka

2. Teklik 2. kişi iyelik ekinden sonra:

taş+ıŋ+a

5. Bulunma-Çıkma Durumu (Kalma-Ayrılma, Lokatif-Ablatif): **+dA** (*r, l, n* harflerinden sonra **+tA**)

taş+da

6. Eşitlik Durumu (Ekvatif): **+çA**

taş+ça

7. Yön Gösterme (Direktif): **+GArU, +ŋArU, +ArU, +rA**

Yalın durumdaki isim gövdelerine *+GArU* ekiyle ulanırdı.

taş+garu

Yalın durumdaki isim gövdelerine *+rA* olarak da ulanırdı.

taş+ra

8. Araç Durumu (Instrumental): **+(X)n**

taş+ın

Sıra Sizde 3

Hatırlayacak olursak, formülümüz *Sayı Sözü + Onluk Hane* şeklinde idi. 11 sayısını Orhun Türkçesiyle ifade etmek için önce *sayı sözü* yerine 1'i koyarız. Sonra da sayı ifadesi 10'u aştığından 2. onluk haneye geçilmiş olduğunu görürüz ve kalıptaki *onluk hane* yerine 20'yi koyup 1+20'yi buluruz. Bunun da Orhun Türkçesi karşılığı *bir yegirmi* olur. Bu arada 30'dan sonraki sayıları ifade ederken onluk haneden sonra daha çok *artukı* sözünün getirildiğini de unutmayalım. Örneğin; 38 = *otuz artukı sekiz* gibi.

Yararlanılan Kaynaklar

Erdal, M., *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston 2004.

Gabain, A. von, **Alttürkische Grammatik**, Leipzig 1941 (Türkçeye Çeviren: Mehmet Akalın, *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 1988).

Tekin, T., *A Grammar of Orkhon Turkic,* Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968.

_____, *Orhun Türkçesi Grameri,* **Simurg Yayınları, Ankara 2000.**

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra Orhun Türkçesinde;

- Fiil çekim eklerini,
- Sıfat-Fiil eklerini,
- Zarf-Fiil eklerini,
- Bileşik fiilleri yapı ve işleyiş bakımından tanıyacak ve açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Fiil Çekim Ekleri
- Zamanlar
- Birleşik Fiil Çekimleri
- Sıfat-Fiiller
- Zarf-Fiiller
- Birleşik Fiiller

İçindekiler

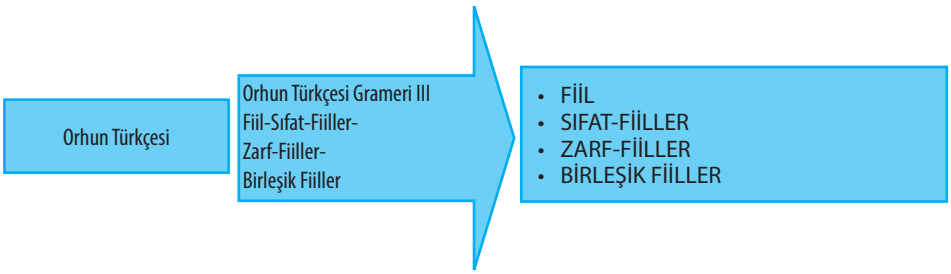

Orhun Türkçesi Grameri III
Fiil-Sıfat-Fiiller-Zarf-Fiiller-Birleşik Fiiller

FİİL

Fiil Çekim Ekleri

Orhun Türkçesi döneminde zaman ve kiplerin bütün kişilerle çekimi olsa da, yazıtlarda bunların bazıları kullanılmamış olduğundan hepsini burada örneklendiremeyeceğiz.

1. Zaman ve Kip Çekimlerinde Kullanılan Kişi Ekleri:

Türk dilinde fiil zaman ve kip çekimleri kişi eklerinin geliş şekillerine göre üç kategoride toplanır.

Kişi Ekleri Olarak Kişi Zamirlerinin Kullnıldığı Fiil Çekimleri		
	Tekil	Çoğul
1. kişi	**men**	**biz**
2. kişi	**sen**	**siz**
3. kişi	**Ø / Ø+ol**	**Ø**

Tablo 7.1
Kişi Ekleri Olarak Kişi Zamirlerinin Kullanıldığı Fiil Çekimleri

NOT: Ø = eksiz

Kişi zamirleri kullanılarak çekimlenen fiil zaman ve kipleri şunlardır:

1.1.1. Geniş ve şimdiki zaman

1.1.2. -mIş ekli geçmiş zaman

1.1.3. -DAçI ekli gelecek zaman

1.1.4. -çI ekli gelecek zaman

Tablo 7.2
İyelik Eklerine Benzer Kişi Eklerinin Geldiği Fiil Çekimleri

İyelik Eklerine Benzer Kişi Eklerinin Geldiği Fiil Çekimleri		
	Tekil	Çoğul
1. kişi	**+m**	**+mIz**
2. kişi	**+ŋ / +G**	**+ŋIz / +GIz**
3. kişi	**+Ø**	**+Ø**

Bu yapıyla kullanılan zaman ve kip ekleri şunlardır:

1.2.1. –DI ekli geçmiş zaman

1.2.2. –sIK ekli gelecek zaman

1.3. Her Kişi İçin Farklı Eklerin Kullanıldığı Fiil Çekimi

Bu çekim sadece emir kipinde görülmektedir.

1.3.1. Emir Kipi

Tablo 7.3
Emir Kipi

	Tekil	Çoğul
1. kişi	**-(A)yIn**	**-(A)lIm**
2. kişi	**-Ø / -gIl**	**-(I)ŋ / -Ø / -gIl**
3. kişi	**-zU(n) / -çUn**	**-zU(n) / -çUn**

2. Zaman ve Kip Çekimleri:

2.1. Geniş Zaman ve Şimdiki Zaman: ***-(X)r***

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir. Hem geniş zamanı hem de şimdiki zamanı ifade edebilir.

Tablo 7.4
Geniş-Şimdiki Zamanda Çekim

1. tekil kişi	**-(X)r men**	bar-ır men 'gidiyorum' Irk Bitig 42, *işig küçük bir-ür men* 'işi gücü veriyorum' KT D9, *Kazgan-ur men* 'kazanırım' KT D9, *ti-r men* 'derim' T 10
2. tekil kişi	**-(X)r sen**	
3. tekil kişi	**-(X)r /**	*sebin-ür* 'sevinir' Irk Bitig 15, *olur-ur* 'tahta oturur' T 62, *anta er-ür* 'orada olur' T 21
1. çoğul kişi	**-(X)r biz**	*tez-er biz* 'kaçıyoruz' T 38, *kork-ur biz* 'korkuyoruz' T 38
2. çoğul kişi	**-(X)r siz**	*bil-ir siz* 'bilirsiniz' KT D34
3. çoğul kişi	**-(X)r**	

Geniş zamanın olumsuzu *-mAz* eki ile yapılır.
2. tekil kişi için:

açsar tosık ***ö-mez sen*** bir todsar açsık ***ö-mez sen*** "acıkırsan doyacağını **düşünmezsin**, bir (de) doyarsan acıkacağını **düşünmezsin**" BK K6

Geniş zamanın olumsuzu dışında diğer zaman çekimlerinin olumsuzu fiil kök ve gövdelerine *-mA* eki getirilerek yapılır.
2.2. Geçmiş Zaman: ***-DI / -mIş***
2.2.1. ***-DI*** Ekli Geçmiş Zaman
İyelik kökenli eklerle çekimlenir. Bu çekimde /l/, /n/, /r/ ünsüzleri ile sonlanan fiillerde ek başı ünsüzü /t/ olur:

Tablo 7.5
-DI ekli Geçmiş Zaman Çekimi

1. tekil kişi	**-DXm**	*süle-dim* 'asker sevk ettim' BK D28, *ötün-düm* 'arz ettim' T 12, *bul-tum* 'buldum' T 23
2. tekil kişi	**-DXŋ / -DXg**	*içik-diŋ* 'bağımlı oldun' T 2, *kigür-tüg* 'soktun' KT D23, *öltüg* 'öldün' KT G9
3. tekil kişi	**-DI**	*yok bol-tı* "yok oldu" T 3, *birme-di 'vermedi'* KT K9, *kılıçla-dı* 'kılıç çaldı' KT K5
1.çoğul kişi	**-DXmXz**	*aç-dımız* 'açtık' T 28, *al-tımız* 'aldık' KT D36, *yüküntür-tümüz* 'baş eğdirdik' KT D18, *ölür-tümüz* 'öldürdük' KT D36
2. çoğul kişi	**-DXŋXz / -DXgXz**	*ölteçi er-tigiz* 'ölecek idiniz' KT K10, *bardıŋız* 'gittiniz' İhe Ashete b2
3. çoğul kişi	**-DI**	*türk bodun öl-ti* 'Türk milleti öldü' TI B3

2.2.2. ***-mIş*** Ekli Geçmiş Zaman
Bu geçmiş zaman, anlatanın görmediği eylemler için kullanılır. Orhun Türkçesinde öznenin 3. kişi olduğu örnekler vardır.

üze kök teŋri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı ***kılın-mış*** "yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu **yaratılmış**" KT D1

terilip yetmiş er ***bol-mış*** "toplanıp yetmiş er (kişi) **olmuş**" BK D11

kişi oglı kop ölgeli ***törü-miş*** "insanoğlu hep ölümlü **yaratılmış**" KT K10

bunça bodun kelipen ***yogla-mış sıgta-mış*** "bunca halk gelerek **yas tutmuşlar, ağlamışlar**" KT D4

Bu zamanın olumsuzu **-mA-mIş** şeklinde değil de **–mAdUk** şeklinde çekimlenmektedir.

anta kisre inisi kagan bolmış erinç oglıtı kagan bolmış erinç anta kisre inisi eçisin teg ***kılınmaduk*** *erinç oglı kaŋin teg* ***kılınmaduk*** *erinç biligsiz kagan olurmış erinç* "Ondan sonra erkek kardeşleri kağan olmuş şüphesiz, oğulları kağan olmuş şüphesiz. Ondan sonra erkek kardeşleri ağabeyleri gibi **yaratılmamış** şüphesiz, oğulları babaları gibi **yaratılmamış** şüphesiz. Bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar şüphesiz." KT D 4-5

2.3. Gelecek Zaman Çekimleri

2.3.1. ***-DAçI*** Ekli Gelecek Zaman

Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir.

Tablo 7.6
-DAçI Ekli Gelecek Zaman Çekimi

1. tekil kişi	**-DAçI men**	
2. tekil kişi	**-DAçI sen**	*öl-teçi sen* 'öleceksin' KT G8, *bol-taçı sen* 'olacaksın' BK K14
3. tekil kişi	**-DAçI**	*te-deçi* 'diyecek' T 35, *ölür-teçi* 'öldürecek' T 10
1.çoğul kişi	**-DAçI biz**	*kal-taçı biz* 'kalacağız' T 13
2.çoğul kişi	**-DAçI siz**	*yanıl-taçı* siz 'yanılacaksınız' KT G11
3.çoğul kişi	**-DAçI**	

2.3.2. ***-sIk*** Ekli Gelecek Zaman

Gelecekte mutlak olarak yapılacak veya olacak eylemlerle kullanılır. İyelik kökenli kişi ekleri ile çekimlenir. 2. tekil kişi çekimine örnekler vardır:

*türük bodun **öl-sik-iŋ*** "Türk halkı **ölecek**sin!" BK K5

*türük bodun **öl-sik-ig*** "Türk halkı **ölecek**sin" KT G6

*birye çogay yış tögültün yazı konayın tiser türük bodun **öl-sik-ig*** "güneyde Çogay dağları ve Tögültün ovasına yerleşeyim der isen, (ey) Türk halkı, **mutlak ölecek**sin! BK K5

2.3.3. ***-çI*** Ekli Gelecek Zaman

Daha çok olumsuz eylem gövdelerine ulanan bu eke Köktürk harfli metinlerde seyrek rastlanır. Zamir kökenli kişi ekleri ile çekimlenir:

teg-me-çi men "**hücum etmeyeceğim**" Ongin sağ 2

*bu yolun yorısar **yara-ma-çı*** "bu yol ile gidildiğinde **yaramayacak (iyi olmayacak)"** T 23

2.4. Emir Kipi Çekimi

Tablo 7.7
Emir Kipi Çekimi

1. tekil kişi	**-(A)yIn**	*tüş-eyin* 'ineyim' T 30, *yoglat-ayın* 'cenaze töreni yaptırayım' T 31
2. tekil kişi	**-Ø / -gIl**	*eşid* '(sen) işit' BK K1, *teg* 'saldır' T 11, *eşid-gil* KT G1, *ur-gıl* 'vur, savaş' T 34
3. tekil kişi	**-zU(n) / -çUn**	*bar-zun* 'gitsin' T 31, *yarlıka-zu* 'bağışlasın' T 53, *yorıma-zun* 'yürümesin, ilerlemesin' T 11, *bol-çun* 'olsun' KT D11 (BK D10)
1. çoğul kişi	**-(A)lIm**	*yorı-lım* 'yürüyelim' T 29, *yok kış-alım* 'yok edelim' T 11, *yan-alım* 'dönelim' T 37
2. çoğul kişi	**-(I)ŋ / -Ø**	*bil-iŋ* 'bilin, öğrenin' BK D33, *olur-uŋ* 'oturun' T 31, *unama-ŋ* 'onaylamayın' T 35
3. çoğul kişi	**-zU(n) / -çUn**	

Orhun Türkçesinde fiil çekimi konusunu daha iyi kavramak için Türkiye Türkçesinde fiil çekim kategorilerinin kaça ayrıldığını örneklerle tekrar ediniz.

SIRA SİZDE 1

Fiillerin Birleşik Çekimleri

Sürekli Geçmiş Zaman

1. ***-(X)r / -Ar er-ti*** (*geniş zamanın hikâyesi*)

Geniş-şimdiki zaman ekleri ve *er-* yardımcı fiili üzerine belirli geçmiş zaman eki *-DI* getirilerek yapılır:

yanıgma yagıg ***kelür-ür er-tim*** "dönen (kaçan) düşmanı **getirir idim**" T 53

anta kalmışı yir sayu kop toru ölü ***yorı-yur er-tig*** "orada kalanlar (olarak siz) her yere bitkin mecalsiz **yürüyordunuz**" KT G9

atı ıka ***ba-yur er-timiz*** "atı ağaça **bağlıyorduk**" T 27

köl tigin bir kırk ***yaşa-yur er-ti*** "prens Köl, otuz bir **yaşında idi**" KT K3

Sürekli geçmiş zamanın olumsuzu *–mAz* sıfat-fiili ve *er-* yardımcı fiili üzerine belirli geçmiş zaman eki *–DI* getirilerek yapılır:

tün yeme udısıkım ***kel-mez er-ti*** *kün yeme olursıkım* ***kel-mez er-ti*** "geceleri uyuyacağım **gelmez idi**, gündüzleri oturacağım **gelmez idi**" T 22

inisi eçisin ***bil-mez er-ti*** *oglı kaŋın* ***bil-mez er-ti*** "Erkek kardeşler ağabeylerini **bilmez idi**, oğullar babalarını **bilmezdi**" BK D18

2. ***-(X)r / -Ar ermiş*** (*geniş zamanın rivayeti*)

Geniş-şimdiki zaman eylem sıfatları ve *er-* yardımcı fiili üzerine, belirsiz geçmiş zaman eki *–mIş* getirilerek yapılır:

azkıńa türük bodun ***yorı-yur er-miş*** "azıcık Türk halkı **ilerliyormuş**" T 9-10

türük bodun ölüreyin urugsıratayın ***ti-r er-miş*** "(Çinliler) Türk halkını öldüreyim, dölsüz bırakayım **der imiş**" KT D10

ańıg bilig anta ***ö-yür er-miş*** "(Çinliler) kötülüğü o zaman **düşünürler imiş**" KT G7

ırak bodunug ança ***yagut-ır er-miş*** "(Çinliler) uzak(ta yaşayan) halkları öylece **yaklaştırırlarmış**"

Bu çekimin olumsuzu da *-mAz* eki ile yapılır:

edgü bilge kişig edgü alp kişig ***yorıt-maz er-miş*** "iyi akıllı kişiyi, iyi alp kişiyi **ilerletmez imiş**" BK K4

bir kişi yaŋılsar uguşı bodunı bişükiŋe tegi ***kıd-maz ermiş*** "bir kişi yanıldığında (suç işlediğinde) (onun) soyuna sopuna (ve) akrabalarına kadar (herkese) **kıymaz imiş**" KT G6

edgü bilge kişig edgü alp kişig ***yorıt-maz ermiş*** "(Çinliler) iyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) yiğit kişileri **ilerletmez imiş**" KT G6

Uzak Geçmiş Zaman

mIş ekli anlatılan geçmiş zaman eki üzerine *er-* yardımcı fiili getirilerek yapılır:

1. ***-mIş erti*** (*belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi*)
   ol ödke kul kullug küŋ küŋlüg ***bol-mış er-ti*** "O zamanda köleler köle sahibi, cariyeler hizmetçi sahibi **olmuş idi**" BK D18
   katun yok ***bol-mış er-ti*** *anı yoglatayın tedi* "Hatun vefat **etmişti**, onun cenaze törenini yaptırayım, dedi" BK D18
   türük bodun atı yok bolu ***bar-mış er-ti*** "Türk halkının adı yok olup **gitmiş idi**" Ongin ön 3
2. ***-mış ermiş*** (*belirsiz geçmiş zamanın rivayeti*)
   adıglı toŋuzlı art üze ***sokuş-mış er-miş*** "ayı ile domuz dağ geçidinde (sırtta) **karşılaşmış imiş**" IB 6

Gerçekleşmeyen Gelecek Zaman

-tAçI ekli gelecek zaman eylem sıfatı üzerine *er-* yardımcı fiilinin belirli geçmiş zaman eki getirilerek (gelecek zamanın hikâyesi) yapılır:

türük bodun adak kamşattı yablak ***bol-taçı er-ti*** "Türk halkının ayakları titredi, (neredeyse) kötü **olacak idi**" BK D30-31

yok ***bol-taçı er-ti*** "yok **olacaktı**" BK D28

SIFAT-FİİLLER

Sıfat-fiiller, fiilin sıfat şekilleridir, isim gibi çekime girerler. Ayrıca fiilin belirttiği eylemi yapanı da ifade ederler.

1. ***-(X)r / -Ar*** geniş zaman sıfat-fiil eki "yapar, eder" anlamı katar:
   kör-ür *közüm körmez teg* ***bil-ir*** *biligim bilmez teg boldı* "**gören** gözüm görmez gibi, **bilen** aklım bilmez gibi oldu" KT K10
   üze teŋri köbürgesi ***et-er+çe*** "yukarıda gök davulu **gümbürder gibi**" BK B4
2. ***-mAz*** sıfat-fiil eki, geniş zaman sıfat-fiili ekinin olumsuzudur:
   körür közüm ***kör-mez*** *teg* "gören gözüm **görmez** gibi" KT K10
   bilig ***bil-mez*** *kişi* "bilgi **bilmeyen** (cahil) kişi" KT G7
3. ***-(X)gmA*** sıfat-fiil eki, ulandığı eyleme "yapan, eden" anlamı verir:
   il ***ber-igme*** *teŋri* "devlet **veren** Tanrı" KT D25

bödke ***kör-ügme*** *begler gü yaŋıltaçı siz* "Bu dönemde **tabi olan** beyler, (siz) yanılacak mısınız" KT G11
yeti yüz kişig ***uduz-ugma*** *ulugı şad erti* "yedi yüz kişiyi **sevk eden** büyükleri Şad idi" T 4-5
bu bitig ***biti-gme*** *atısı yollug tigin* "bu yazıları **yazan**, yeğeni Yolluğ Tigin" KT G13
bediz ***yarat-ıgma*** "süsleme **yaratanlar** (ressam ve heykeltıraşlar)" KT K13

4. ***-(I)glI*** sıfat-fiil eki eylemi yapanı ifade eder. Üç büyük yazıtta geçmeyen bu ek, Irk Bitig'de şu örnek cümlede geçmektedir:
udıgmag odguru ***yat-ıglı+g*** *turguru yorır men* "uyuyanları uyandırıp **yatanı** ayağa kaldırıp yürürüm" IB 20
5. ***-DUk*** sıfat-fiil eki, geçmiş zaman eylem sıfatı yapar. Ayrıca ulandığı sözcük, cümle içerisinde eylem adı olarak görev görür:
ol ***bil-me-dük+üg+in*** *üçün* "o (senin) **bilgisizliğin** yüzünden" BK D20 (+*üg* 2. tekil kişi iyelik eki ve +*in* belirtme durumu eki)
kaŋım kagan ***uç-duk+da*** "babam kağan **vefat ettiğinde**" BK D13-14
bar-duk *yirde edgüg ol erinç* "**vardığın** yerde (senin) kazancın o şüphesiz" KT D24
közün ***körme-dük*** *kulkakın* ***eşidme-dük*** *bodunumın* "gözle **görmedik** kulakla **işitmedik** (kadar çok) halkımı" BK K11
6. ***-mIş*** sıfat-fiil eki, geçmiş zaman eylem sıfatı ve aynı zamanda eylem adı yapar:
ıda taşda ***kal-mış+ı*** *kubranıp yeti yüz boltı* "(ağaçta dışarıda) dağda bayırda **kalmış olanları** toplanıp yedi yüz (kişi) oldu" T 4
elsire-miş kagansıra-mış *bodun* "**devletsiz kalmış** (ve) **kağansız kalmış** halk" KT D13
yir sayu ***bar-mış*** *bodun* "her yere **gitmiş** halk" BK D22
er-miş bar-mış *edgü eliŋe kentü yaŋıltıg* "**gelişmiş ilerlemiş** (senin) iyi devletine kendin yanlış yaptın" KT D23
eçümüz apamız ***tut-mış*** *yir sub* "atalarımızın dedelerimizin **elde ettiği** topraklar" KT D19
7. ***-tAçI*** gelecek zaman sıfat-fiil eki, eylem sıfatı yapar ve eylemi yapanı gösterir:
öl-teçi *bodunug tirgürü igittim* "**ölecek** (olan) halkı diriltip doyurdum" KT D29
üküş ***öl-teçi*** *anta tirildi* "pek çok **ölecek** (kişi) orada hayatta kaldı" BK D31
öl-teçi+çe *sakınıgma türük begler bodun* "**ölecekmiş gibi** kaygılanan Türk beyleri ve halkı" BK D2
8. ***-sIk*** gelecek zaman sıfat-fiil ekidir:
açsar ***to-sık*** *ömez sen* "aç kaldığında **doyacağını** düşünmezsin" BK K6
ol sabıg eşidip tün ***udı-sık+ım*** *kel-medi küntüz* ***olur-sık+ım*** *kelmedi* "o sözü işitip gece **uyuyacağım** gelmedi, gündüz **oturacağım** (dinlenesim) gelmedi" T 12
il ***tut-sık+ıŋ+ın*** *bunta urtum* "(senin) devlet **sahibi olacağını** buraya kazıdım" KT G10

9. ***-gU*** sıfat-fiil eki, eylem adları yapar:
küre-gü+ŋ+ün *üçün igidmiş bilge kaganıŋın ermiş barmış edgü iliŋe kentü yaŋıldıg* "**disiplinsiz olduğun** için (seni) beslemiş olan bilge kağanınla hür ve müstakil iyi iline kendin hata ettin" KT D23 (+*ŋ* 2. tekil kişi iyelik eki ve +*(ü)n* belirtme durumu eki)
korı-gu *iki üç kişiligü tezip bardı* "**muhafız** iki-üç kişi ile birlikte kaçıp gitti" BK D41
yuyka kalın bolsar ***topul-gu+luk*** *alp ermiş yinçge yogan bolsar* ***üz-gü+lük*** *alp ermiş* "yufka kalın olursa (onu) **delmek** zor imiş, ince yoğun olursa (onu) **kırmak** zor imiş" T 13-14
10. ***-gUçI*** sıfat-fiil eki, *-gU* eylem adı yapan ek ile +*çI* ekinden türetilmiştir:
kaganı alp ermiş ***ay-guçı+sı*** *bilge ermiş* "kağanları cesur imiş, (onun) **sözcüsü** akıllı imiş" T 29
bark ***it-güçi*** *bediz yaratıgma bitig taş* ***it-güçi*** "türbe yapıcı, süsleme sanatçısı (ve) kitabe taşı ustası" KT K13

SIRA SİZDE 2 **Hem Orhun Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde geçen sıfat-fiil ekleri nelerdir?**

ZARF-FİİLLER

Zarf-fiiller, zarf olarak kullanılan fiil biçimleridir.

1. ***-A, -I*** ve ***-(y)U*** ekli fiil zarfları, asıl fiil ile aynı zamanda meydana gelen bir eylemi anlatır. Bu zarf-fiil eki, birleşik fiillerde tasvirî fiili asıl fiile bağlayan ektir. Bugün olduğu gibi Orhun Türkçesinde de en işlek zarf-fiil ekidir:
inim köl tigin birle eki şad birle ***öl-ü yit-ü*** *kazgantım* "kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile (birlikte) **öle (ölesiye) yite (yitesiye)** kazandım (çabaladım)" KT D27
kızıl kanım ***töküt-i*** *kara terim* ***yügürt-i*** *işig küçüg berdim* "kızıl kanımı **dökerek**, kara terimi **akıtarak** hizmet ettim" T 52
at ***yet-e*** *yadagın ıgaç* ***tutun-u*** *agturtum* "atları **yedeklerine alarak** yayan olarak ağaçlara **tutunup** yukarı tırmandım" T 25
ol tegdükde bayırkunıŋ ak adgırıg udlukın ***sı-yu*** *urtı* "o hücumda (düşman) Bayırkuların kır aygırının kalçasını **kırıp** vurdu" BK D36
2. ***-(X)p*** fiil zarfı, asıl eylemden önce işlenmiş bir eylemi gösterir. Bugünkü Türkçede de sıkça kullanılan *–p* ekinin ünlü ile sonlanan fiillere ulanışında fark vardır: Orhun Türkçesinde fiil kök veya gövdesi üzerine doğrudan –p olarak gelirken, Türkiye Türkçesinde araya /y/ kaynaştırma ünsüzü girer: Orh. Tü. *yorı-p* > T. Tü. *yürü-y-üp*
bilig bilmez kişi ol sabıg ***al-ıp*** *yagru* ***bar-ıp*** *üküş kişi öltüg* "cahil kişiler o sözü **alıp**, (Çin'e) yakın **gidip**, pek çok kişi öldünüz" KT G7
kaŋ ***yorı-p*** *ilteriş kaganka adrılmaduk yaŋılmaduk* "babam (ardı sıra) **yürüyüp** İlteriş Kağan'dan ayrılmamış, (ona karşı) yanlış iş yapmamış" Ongin sağ 3

3. ***-(X)pAn*** zarf-fiil eki, *–(X)p* ekinin genişletilmiş şeklidir:
tabgaçgı begler tabgaç atın ***tut-upan*** *tabgaç kaganka körmiş* "Çin'deki (Türk) beyleri, Çin adını (unvanını) **alarak** Çin Kağanı'na tabi olmuşlar" KT D7-8
sü ***süle-pen*** *tört buluŋdakı bodunug kop almış kop baz kılmış* "asker **sevk ederek** dört taraftaki halkı hep almış, hep bağımlı kılmış" KT D2
4. ***-(X)yIn*** zarf-fiil eki, diğer fiil zarflarına göre daha az geçer. Bu zarf-fiil eki, asıl eylem ile aynı zamanda meydana gelen eylemi gösterir:
ötüken yerig konmış ***te-yin*** *eşidip* "(Türk kağanı) Ötüken ülkesine yerleşmiş **diye** işitip" T 17
türk bodun kanın ***bulma-yın*** *tabgaçda adrıltı kanlantı* "Türk halkı hanını **bulmayınca** Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu" T 2
5. ***-gAlI*** zarf-fiil eki, asıl eylemin başlangıcını ve eylemin amacını ifade eder. Günümüz Türkçesindeki *–AlI* eki, bu ekten gelişmiştir:
öd teŋri aysar kişi oglı kop ***ölgeli*** *törimiş* " Zaman Tanrısı buyurduğunda insan oğlu hep **ölümlü/ölmek üzere** yaratılmış" KT K 10
türk bodun ***kılın-galı*** *türk kagan* ***olur-galı*** *şantuŋ balıkka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş* "Türk halkı **yaratılalı**, Türk kağanı tahta **oturalı** Şantung şehrine (ve) büyük denize kadar gittiği hiç olmamış" T 18
sıŋar süsi ebig barkıg ***yul-galı*** *bardı sıŋar süsi* ***süŋüş-geli*** *kelti* "yarı ordusu evi barkı **yağmalamak için** gitti, (diğer) yarı ordusu (da bizimle) **savaşmak için** geldi" BK D32
yadag yabız boltı tip ***al-galı*** *kelti* "(Türklerin) piyadesi kötü oldu (bozuldu) diye (Oğuzlar bizi) **tutsak almak için** geldi" BK D32
6. ***-sAr*** zarf-fiil eki, asıl fiilin hangi şartlar altında gerçekleştiğini ve eylemin hangi durum ve zamanda işlendiğini gösterir. Aynı zamanda şart kipinin ekidir. Köktürk harfli metinlerde kişi ekli biçimleri kullanılmaz.
aç-sar *tosık ömez sen bir* ***tod-sar*** *açsık ömez sen* "(ey Türk halkı) **acıktığında** doyacağını düşünmezsin, bir (de) **doyarsan** acıkacağını düşünmezsin" BK K6
tabgaç oguz kıtań buçegü ***kabış-sar*** *kaltaçı biz* "Çinliler, Oğuzlar (ve) Kıtaylar, bu üçü **kavuşurlarsa** (birleşirler ise) biz (naçar) kalacağız" T 12-13
ırak ***er-ser*** *yablak agı birür yaguk* ***er-ser*** *edgü agı birür* "uzak **ise** (Çinliler onlara) kötü ipekli kumaş verir, yakın **ise** iyi ipekli kumaş verir" KT G7
közde yaş ***kel-ser*** *tıda, köŋülte sıgıt* ***kel-ser*** *yanturu sakıntım* "göz(lerim)den yaş **geldiğinde** (onlara) engel olarak, gönl(üm)den feryat **gelince** (onu) geri çevirerek düşündüm" KT K11
7. ***-gInçA*** zarf-fiil eki, bugünkü Türkçede *–(y)IncAyA kadar* ekinin görevini üstlenmiştir yani asıl eylemin gerçekleşmesi için geçecek zaman sınırını belirtir. Orhun Türkçesinde bir yerde tespit edilmiştir:
tokuz kat üçürgüŋ ***topul-gınça*** *teritzün* "Dokuz kat keçen **delininceye kadar** terlesin" IB 50
8. ***-çA*** zarf-fiil eki tek örnektedir. Asıl eylemden önce işlenen bir eylemi belirtir:
ulug oglum agrıp yok ***bol-ça*** *kug seŋünüg balbal tike birtim* "büyük oğlum hastalanıp **yok olunca** (ölünce) General Ku'yu (öldürüp onun kabrine) taş heykelini diktim" BK G9

9. ***-mAtI(n)*** zarf-fiil eki, bugünkü *–mAdAn* yapılı olumsuz eylem zarfları yapar:
*tün **udı-matı** küntüz **olur-matı*** "geceleri **uyumadan** gündüzleri **oturmadan** (dinlenmeden)" T 51-52
*antagıŋın üçün igidmiş kaganıŋın sabın **al-matın** yir sayu bardıg* "(sen) öyle olduğun için (seni) doyurmuş (beslemiş) kağanının sözünü **almadan** (dinlemeden) her yere gittin" KT G8-9
10. ***erkli*** "iken" zarfı, *-(X)r / -Ar* ekli geniş-şimdiki zaman eylem adlarından sonra gelerek zarf grubu öylece oluşturur:
*ança olurur **erkli** oguzduntan küreg kelti* "oturur **iken** Oğuzlardan kaçak geldi" T 8

SIRA SİZDE 3

Hem Orhun Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde geçen zarf-fiil ekleri nelerdir?

BİRLEŞİK FİİLLER

1. **İsim ya da Sıfat + Yardımcı Fiil**
Bu tür birleşik fiiller, isim ya da sıfattan sonra *bol-* ya da *kıl- / kış-* yardımcı fiillerinden oluşur:
yok bol- "yok olmak" BK D36
yagı bol- "düşman olmak" KT K2
karı bol- "yaşlanmak, ihtiyarlamak" T 56
kergek bol- "vefat etmek, ölmek" KT D4
baz kıl- "bağımlı kılmak" KT D15
yok kış- "birlikte yok etmek" KT D32
küŋ kıl- "cariye yapmak" KT D7
bulun kıl- "tutsak etmek" Küli Çor B5
2. **Asıl Fiil + Zarf-Fiil Eki + Tasvirî Fiil**
Asıl fiil üzerine ulanan *-A / -U /-I* zarf-fiil ekinden sonra *ber-, bar-, kel-, kal-, elt-, ıd-, kör-* ve *u-* tasvirî fiilleri getirilerek yapılır. Tasvirî eylemlerin her birinin ayrı işlevi vardır.
Not: Tasvirî fiilli birleşik fiil yapılarını lise öğreniminiz sırasında 'özel kurallı birleşik fiiller' adı altında görmüştünüz.
ber- ~ ***bir-*** tasvirî fiili, bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tezlik değil, kesinlik anlamı katar:
*türük bodunıŋ ilin törüsin **tut-a bir-miş it-i bir-miş*** "Türk halkının devletini (ve) törelerini **tutmuş, düzenlemiş**" BK D3, KT D1
*kün tugsıkda bükli kaganka tegi **süle-yü bir-miş*** "doğuda (gün doğusunda) Bükli Kağanına kadar **asker sevk etmiş**" KT D8
*alp erin ölürüp balbal **kıl-u ber-tim*** "yiğit erlerini öldürüp balbal **yaptım**" BK G7
bar- tasvirî fiili ile kurulan birleşik fiiller, asıl eylemin tamamlandığını gösterir:
*kaŋım kagan ança ilig törüg kazganıp **uç-a bar-mış*** "babam kağan, öylece devleti (ve) yasaları kazanıp **vefat etmiş**" KT D16
*on tünke yantakı tug **ebir-ü bar-dımız*** "on gecede yandaki engeli dolanarak **gittik** (dolandık)" T 26

kel- ve ***kal-*** tasvirî fiilleri, asıl eylemin sürüp gittiğini anlatır:

bunça yeme tirigi kün boltaçı erti ölügi yurtda yolta ***yat-u kal-taçı ertigiz*** "bunca hayatta kalanları cariye olacak idi, ölenleri yazıda yabanda **yatıp kalacak idiniz**" KT K9

elt- ve ***ıd-*** tasvirî fiilleri, asıl eylemin kolayca gerçekleştiğini anlatır:

yaraklıg kantan kelip ***yañ-a elt-di*** *süŋüglüg kantan kelipen* ***sür-e elt-di*** "silahlı (düşman) nereden gelip (seni) etrafa **dağıtıverdi**, mızraklı (düşman) nereden gelip (seni) **(kolayca) sürdü**" KT D23

begli bodunlıg yoŋaşurtukın üçün türük bodun illedük ilin ***ıçgın-u ıd-mış*** *kaganladuk kaganın* ***yitür-ü ıd-mış*** "beylerle halkı birbirine düşürdüğü için Türk halkı il yaptığı ilini **elden çıkarıvermiş**, kağan yaptığı kağanını **kaybedivermiş**" KT D6-7

kör- tasvirî fiili, tek örnekte, emir kipinde kullanılmıştır. Asıl fiilin gerçekleştirilmesine çaba göstermeyi anlatır:

buŋadıp kagan ***yel-ü kör*** *temiş* "sıkılıp kağan "(atları) **sürmeye bakın**" demiş" T 26

u- tasvirî fiili ise bir işi yapabilme, bir işe gücü yetme, muktedir olmayı anlatır:

yagı bolmış yagı bolup ***itin-ü yaratın-u u-maduk*** *yana içikmiş* "düşman olmuş, düşman olup **kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş** yine (Çinlilere) bağımlı olmuş" BK D9

türük bodun iliŋin törügin kem ***artat-ı u-daçı erti*** "Türk halkı, senin devletini ve yasalarını kim **bozabilecek idi**?" BK D19

Açıklama:
Bu u- yeterlik fiili bugün sadece Batı Oğuzcasındaki olumsuz çekimlerde yaşamaktadır (kel-ü u-madı > gel-eme-di).

Özet

AMAÇ 1 *Orhun Türkçesinde fiil çekim eklerini yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

1. *Kişi ekleri olarak kişi zamirlerinin kullanıldığı fiil çekimleri*
   a) Geniş Zaman ve Şimdiki Zaman
   b) *-mIş* Ekli Geçmiş Zaman
   c) *-DAçI* Ekli Gelecek Zaman
   d) *-çI* Ekli Gelecek Zaman

2. *İyelik eklerine benzer kişi eklerinin geldiği fiil çekimleri*
   a) *-DI* Ekli Geçmiş Zaman
   b) *-sIk* Ekli Gelecek Zaman
   3) *Her kişi için farklı eklerin kullanıldığı emir kipi*

Birleşik Fiil Çekimleri:

Sürekli Geçmiş Zaman

1) ***-(X)r / -Ar er-ti-*** (*Geniş zamanın hikâyesi*) Olumsuzu ***-mAz*** ekli eylem sıfatı ile yapılır.
2) ***-(X)r / -Ar ermiş*** (*Geniş zamanın rivayeti*) Olumsuzu da ***-mAz*** ekli eylem sıfatı ile yapılır.

Uzak Geçmiş Zaman

1) ***-mIş erti*** (*Belirsiz geçmiş zamanın hikâyesi*)
2) ***-mIş ermiş*** (*Belirsiz geçmiş zamanın rivayeti*)

Gerçekleşmeyen Gelecek Zaman

-tAçI er-ti *(gelecek zamanın hikâyesi)*

AMAÇ 2 *Orhun Türkçesinde sıfat-fiil eklerini yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

Sıfat-Fiil Ekleri:

-(X)r / -Ar; -mAz; -gAn; -(X)gmA; -(I)glI; -DUk; -mIş; -tAçI; -sIk; -gU; -gUçI

AMAÇ 3 *Orhun Türkçesinde zarf-fiil eklerini yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

Zarf-Fiil Ekleri:

-A, -I ve *-(y)U; -(X)p; -(X)pAn; -(X)yIn; -gAlI; -sAr; -gInçA; -çA; -mAtIn; erkli*

AMAÇ 4 *Orhun Türkçesinde birleşik fiilleri yapı ve işleyiş bakımından tanımak ve açıklamak*

Birleşik Fiiller

1. *İsim ya da Sıfat + Yardımcı Fiil*

Bu tür birleşik fiiller, isim ya da sıfattan sonra *bol-* ya da *kıl- / kış-* yardımcı fiillerinden oluşur.

2. Asıl Fiil + Zarf-Fiil Eki + Tasvirî Fiil

Asıl fiil üzerine ulanan *-A / -U /-I* zarf-fiil ekinden sonra *ber-, bar-, kel-, kal-, elt-, ıd-, kör-* ve *u-* tasvirî fiilleri getirilerek yapılır.

Kendimizi Sınayalım

1. Köktürkçede fiil çekimi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. Köktürkçede tüm Türk yazı dillerinde olduğu gibi üç tür fiil çekimi vardır.
b. Kişi zamirleri kişi eki görevini üstlenir ve her şahısta ayrı bir eki kullanır.
c. *–DI* ekli geçmiş zaman ekinde kişi ekleri, kişi zamirleridir.
d. Emir kipi, her kişi için farklı eklerin kullanıldığı çekim grubuna girer.
e. Gelecek zaman çekimlerinde, kişi ekleri olarak kişi zamirleri ve iyelik ekleri kullanılır.

2. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde gelecek zaman eki **kullanılmamıştır?**

a. türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin
b. oguzug ölürteçik tir men
c. bu yolun yorısar yaramaçı
d. türük bodun ölsikig
e. beŋgü il tuta olurtaçı sen

3. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde 2. tekil kişi çekimi **yoktur?**

a. türük bodun öltüg
b. bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıŋla
c. kan bertim kanıŋın kodup içikdiŋ
d. türük bodun ölsikig
e. kagan mu kışayın tedim sakıntım

4. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde geniş zaman ve şimdiki zamanın hikâyesi **vardır?**

a. köl tigin bir kırk yaşayur erti
b. ańıg bilig anta öyür ermiş
c. katun yok bolmış erti
d. yok boltaçı erti
e. işig küçüg bertim

5. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde zarf-fiil eki **kullanılmamıştır?**

a. sü sülepen tört buluŋdakı bodunug kop almış
b. igidmiş kaganıŋın sabın almatın yir sayu bardıg
c. bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yagru barıp üküş kişi öltüg
d. yeti yüz kişig uduzugma ulugı şad erti
e. yadag yabız boltı tip algalı kelti

6. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde 1. tekil kişi çekimi **kullanılmıştır?**

a. türk bodun kanın bulmayın tabgaçda adrıltı
b. tabışgan yeyü olurur ertimiz
c. türk sir bodun yerinte idi yorımazun
d. tögültün yazı konayın
e. sabımın tüketi eşidgil

7. Aşağıdaki sözcüklerin hangisinde sıfat-fiil eki **kullanılmıştır?**

a. yitü
b. barıp
c. teyin
d. bolça
e. korıgu

8. Aşağıdaki ifadelerin hangisinde sıfat-fiil eki **kullanılmamıştır?**

a. bilir biligim bilmez teg boldı
b. ırak erser yablak agı birür yaguk erser edgü agı birür
c. bödke körügme begler gü yaŋıltaçı siz
d. udıgmag odguru yatıglıg turguru yorır men
e. ıda taşda kalmışı kubranıp yeti yüz boltı

9. Aşağıdaki fiillerden hangisi Orhun Türkçesinde kullanılan bir tasvir fiilidir?

a. ut-
b. u-
c. it-
d. aç-
e. al-

10. Tasvirî fiilli birleşik fiil yapılarında, asıl fiil üzerine gelen eklerden hangisi fiili, tasvirî fiile bağlar?

a. Zarf-fiil eki
b. Sıfat-fiil eki
c. Emir kipi ekleri
d. Fiilden fiil yapım eki
e. Fiilden isim yapım eki

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız doğru değilse, "Fiil Çekim Ekleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
2. a	Yanıtınız doğru değilse, "Fiil Çekim Ekleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
3. e	Yanıtınız doğru değilse, "Fiil Çekim Ekleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
4. a	Yanıtınız doğru değilse, "Fiillerin Birleşik Çekimleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız doğru değilse, "Zarf-Fiiller" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
6. d	Yanıtınız doğru değilse, "Fiil Çekim ekleri" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
7. e	Yanıtınız doğru değilse, "Sıfat-Fiiller" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
8. b	Yanıtınız doğru değilse, "Sıfat-Fiiller" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
9. b	Yanıtınız doğru değilse, "Birleşik Fiiller" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız doğru değilse, "Birleşik Fiiller" başlıklı konuyu yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Türkiye Türkçesinde şahıs ekleri köken bakımından Orhun Türkçesinde olduğu gibi üç türlüdür.

1. Zamir kökenli kişi ekleri

Belirsiz (duyulan) geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, gereklilik ve istek kiplerinin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

	Tekil	Çoğul
1. kişi	-Im/-Um	-Iz/-Uz
2. kişi	-sIn/-sUn	-sInIz/-sUnUz
3. kişi	(eksiz)	-lAr

Örnek:

almış-ım	almalı-(y)ım	alacağ-ım
almış-sın	almalı-sın	alacak-sın
almış	almalı	alacak
almış- ız	almalı-(y)ız	alacak-ız
almış-sınız	almalı-sınız	alacak-sınız
almış-lar	almalı-lar	alacak-lar

2. İyelik kökenli kişi ekleri

Bu çekimin yazı dilimizin başlangıcından itibaren en tipik örneği belirli (görülen) geçmiş zaman ekidir.

	Tekil	Çoğul
1. kişi	-m	-k
2. kişi	-n	-nIz/-nUz
3. kişi	(eksiz)	-lar

Örnek:

aldı-m	aldı-k
aldı-n	aldı-nız
aldı	aldı-lar

Her kişi için farklı eklerin kullanıldığı emir kipi.

Sıra Sizde 2

1. -(X)r/-Ar
2. -mAz
3. -GAn (> T. Tü. -An)
4. -DUK (> T. Tü. -DIk / -DUk)
5. -mIş
6. -GUçI (> T. Tü. -(y)IcI / -(y)UcU)

Sıra Sizde 3

1. -A, -U, (y)I
2. -p (> T. Tü. -Ip /-(y)Ip;Up/-(y)Up)
3. -GalI (> T. Tü. –(y)AlI)
4. -GInçA (T. Tü. –(y)IncA / -(y)UncA)

Yararlanılan Kaynaklar

Erdal, M., *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston 2004.

Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941 (Türkçeye Çeviren: Mehmet Akalın, Eski Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara 1988).

Tekin, T., *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968.

_____, *Orhun Türkçesi Grameri*, **Simurg Yayınları, Ankara 2000.**

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Köl Tigin Yazıtı Güney yüzü 1-10. satırları okuyup çevirebilecek ve metinde geçen sözcüklerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- Köl Tigin Yazıtı Doğu yüzü 10-12. satırları okuyup çevirebilecek ve metinde geçen sözcüklerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Köl Tigin Yazıtı (Güney Yüzü 1-10)
- Köl Tigin Yazıtı (Doğu Yüzü 10-12)

İçindekiler

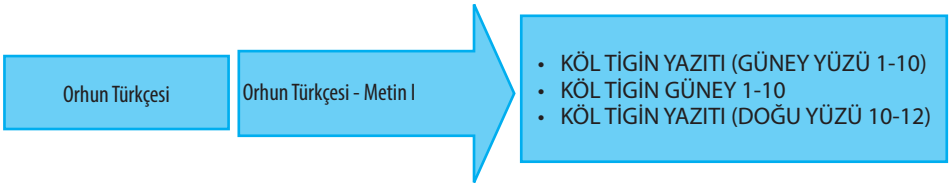

Orhun Türkçesi - Metin I

KÖL TİGİN YAZITI (GÜNEY YÜZÜ 1-10)

Açıklama
Orijinal metinde yazılmamış olan sesler yazıçeviri¬minde (trankripsiyon) parantez içinde gösterilmiştir.

Açıklama
[ ] içindeki bölümler orijinal metinde okunamayan yerleri gösterir. BK ve KT yazıtlarının bazı bölümleri aynı olduğu için KT yazıtındaki noksanlıklar BK'ye bakılarak; BK yazıtındaki noksanlık KT'ye bakılarak, tamamlanmıştır.

TRANSKRİPSİYONLU METİN	TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA
G1 *t(e)ŋri t(e)g t(e)ŋride bolm(ı)ş türük bilge k(a) g(a)n bu ödke ol(u)rt(u)m sab(ı)m(ı)n tük(e)ti (e)şidg(i)l ul(a)yu in(i)ygün(ü)m ogl(a)n(ı)m bir(i)ki ug(u)ş(u)m bod(u)n(u)m bir(i)ye ş(a) d(a)pıt b(e)gl(e)r yır(ı)ya t(a)rk(a)t buyruk b(e)gl(e)r ot(u)z.....*	*Tanrı gibi gökte olmuş (yaratılmış) Türk Bilge Kağan, bu zamanda oturdum (tahta çıktım). Sözlerimi tamamıyla işit. Ve erkek kardeşim, oğullarım, birleşik boyum (soyum-sopum), halkım güneyde Şadapıt beyler, kuzeyde Tarkanlar, kumandan beyler, Otuz (Tatar ……*
G2 *t͡okuz og(u)z b(e)gl(e)ri bod(u)nı bu s(a)b(ı) m(i)n (e)dgüti (e)şid k(a)t(ı)gdı tıŋla ilg(e)rü kün tugs(ı)k(k)a bir(i)g(e)rü kün ortusıŋ(a)ru k̂uurıg(a)ru kün b(a)ts͡ikıŋa yır(ı)g(a)ru tün ortusıŋ(a)ru (a)n̂ta içr(e)ki bod(u)n k̂oo[p] m[aŋ]a kör[ür (a)n̂ç]a bod(u)n*	*Dokuz Oğuz beyleri ve halkı, bu sözlerimi iyice işit (ve) sağlamca dinle. Doğuda (ileride) güneşin doğacağı yere, güneyde gündüz ortasına, batıda güneşin battığı yere, kuzeyde gece ortasına kadar orada (bu sınırlar) içindeki halk hep bana tâbidir.*

G3	
k̂oop itd(i)m ol (a)mtı (a)ń(ı)g yôk türûk k(a)g(a)n ötûk(e)n yış ol(u)rs(a)r ilte buŋ yôk ilg(e)rü ş(a)n̂tuŋ y(a)zıka t(e)gi sül(e)d(i)m t(a)luyka kiç(i)g t(e)gm(e)d(i)m bir(i)g(e)rü tôkuz (e)rs(i)nke t(e)gi sül(e)d(i)m tüpütke kiç(i)g [t(e)g]m(e)d(i)m k̂uurıg(a)ru y(e)nçü üg[(ü)z]	*Onca halkı hep düzene soktum. O şimdi kötü (durumda) değil. Türk Kağanı Ötüken yaylasında oturursa ülkede sıkıntı olmaz. Doğuda Şantun ovasına kadar asker sevk ettim, denize pek az kala durdum. Güney yönünde Dokuz Ersin'e kadar asker sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci (Sır Derya) ırmağını*
G4	
k(e)çe t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi sül(e)d(i)m yır(ı)g(a)ru y(i)r b(a)y(ı)rk̂uu yiriŋe t(e)gi sül(e)d(i)m bun̂ça yirke t(e)gi yor(ı)td(ı)m ötûk(e)n yışda yig idi yôk (e)rm(i)ş il tuts(ı)k yir ötûk(e)n yış ermiş bu yirde ol(u)r(u)p t(a)bg(a)ç bod(u)n birle	*geçerek Demir Kapı'ya kadar asker sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine (ülkesine) kadar asker sevk ettim. Bunca yere kadar sefer ettim (ordu yürüttüm), Ötüken yaylasından daha iyisi hiç yok imiş. Memleket edinilecek yer Ötüken yaylası imiş. Bu yerde oturup Çin halkı ile*
G5	
tüz(ü)lt(ü)m (a)ltun küm(ü)ş işg(i)ti k̂uut(a)y buŋs(u)z (a)nça birür t(a)bg(a)ç bod(u)n s(a)bı süçig (a)gısi yimşak (e)rm(i)ş süçig s(a)b(ı)n y(i)mş(ak) (a)gın (a)r(ı)p ır(a)k bod(u)n(u)g an̂ça y(a)gutir (e)rm(i)ş y(a)gru k̂oontukda kisre (a)ń(ı)g bil(i)g (a)n̂ta öyür (e)rm(i)ş	*barış yaptım (ilişkileri düzelttim). Altın, gümüş, ipekli kumaşı sıkıntısız öylece verir. Çin halkının sözü tatlı, ipekli kumaşları yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipekli kumaşla aldatıp uzak(ta bulunan) halkı öylece yaklaştırır imiş. Yaklaşıp yerleştikten sonra kötülüğü o zaman düşünürmüş.*
G6	
(e)dgü bilge kişig (e)dgü (a)lp kişig yor(ı)tm(a)z (e)rm(i)ş bir kişi y(a)ŋ(ı)ls(a)r ug(u)şı bod(u)nı bişûkiŋe t(e)gi k̂ıdm(a)z (e)rm(i)ş süçig s(a)bıŋa y(i)mş(a)k (a)gısıŋa (a)rtur(u)p ûküş türûk bod(u) ölt(ü)g türûk bod(u)n öls(i)k(i)g bir(i)ye çug(a)y yış tög(ü)lt(ü)n	*İyi bilge insanı, iyi yigit insanı yürütmez (ilerletmez) imiş. Bir kişi yanıldığında soyu-sopu halkının beşikteki çocuğuna kadar acımazmış. Tatlı sözüne yumuşak ipekli kumaşına aldanıp çok sayıda Türk halkı öldün, Türk halkı öleceksin. Güneyde Çugay yaylası, Tögültün*
G7	
y(a)zı k̂oon(a)yin tis(e)r türûk bod(u)n öls(i)k(i)g (a)n̂ta (a)ń(ı)g kişi (a)n̂ça boşgurur (e)rm(i)ş ır(a)k (e)rs(e)r y(a)bl(a)k (a)gı birür y(a)gûk (e)rs(e)r (e)dgü (a)gı birür tip (a)nça boşgurur (e)rmiş bil(i)g bilm(e)z kişi ol s(a)b(ı)g (a)l(ı)p y(a)gru b(a)r(ı)p ük(ü)ş kişi ölt(ü)g	*Ovasına konayım der isen Türk halkı öleceksin. Orada kötü kişi öylece öğretirmiş. "(Çinliler, bir halk) uzak ise kötü armağan verir, yakın ise iyi armağan verir" diyerek öylece akıl verirmiş. Cahil (bilgi bilmeyen) kişi o sözü alıp yakınlarına gidip, çok insan öldün.*

G8	
ol y(e)rg(e)rü b(a)rs(a)r türûk bod(u)n ölt(e) çi s(e)n ötük(e)n yir ol(u)r(u)p (a)rk(ı)ş tirk(i) ş ıs(a)r n(e)ŋ buŋ(u)g yȏk ötûk(e)n yış ol(u) rs(a)r b(e)ŋgü il tuta ol(u)rt(a)çı s(e)n türûk bod(u)n tȏk (a)rk(u)k s(e)n açs(ı)k tos(ı)k öm(e)z s(e)n bir tods(a)r açs(ı)k öm(e)z s(e)n (a)nt(a)g(ı)ŋ(ı)n	*O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin. Ötüken yaylasında oturup kervan kafile gönderirsen asla sıkıntın olmaz. Ötüken yaylasında oturursan ebedî ülke tutarak oturacaksın. Türk milleti tok (ve) aksisin, acıkacağını doyacağını düşünmezsin. Bir defa doyarsan acıkacağını düşünmezsin Öyle olduğun*
G9	
üçün ig(i)dm(i)ş k(a)g(a)n(ı)ŋ(ı)n s(a)bin (a) lm(a)tin yir s(a)yu b(a)rd(ı)g ȟoop (a)nta (a) lk(ı)ñt(ı)g (a)r(ı)lt(ı)g (a)ñta k(a)lm(ı)şı yir s(a)yu ȟoop toru ölü yor(ı)yur (e)rt(i)g t(e)ŋri y(a)rl(ı)kadûkin üçün [ö]z(ü)m ȟuutum b(a) r üçün k(a)g(a)n ol(u)rt(u)m k(a)g(a)n ol(u) r(u)p	*için (seni) beslemiş kağanının sözünü almadan (dinlemeden) her yere gittin, hep oralarda tükendin, zayıfladın. Orada (sağ) kalmış olanları(nız) her yönde hep mahvolarak ölerek yürür idin(niz). Tanrı buyurduğu için kendim bahtım olduğu için kağan (olarak tahta) oturdum. Kağan (olarak tahta) oturup*
G10	
ȳok çıg(a)ń bod(u)n(u)g ȟoop ȟuubr(a)td(ı) m çıg(a)ń bod(u)n(u)g b(a)y kîłtım az bod(u) n(u)g üküş kîłt(ı)m (a)zu bu s(a)b(ı)mda ig(i) d b(a)rgu türûk b(e)gl(e)r bod(u)n bunı (e) şid(i)ŋ türük [bodun ti]r(i)p il tuts(ı)k(ı)ŋ(ı) n buñta urt(u)m y(a)ŋ(ı)l(ı)p öls(i)k(i)ŋ(i)n y(e)me	*yoksul fakir halkı hep derleyip topladım. Yoksul halkı zengin yaptım, az halkı çoğalttım. Acaba bu sözümde yalan var mı? Türk beyleri, Türk ulusu bunu işitin! Türk halkı (senin) yaşayıp vatan tutacağını buraya kazıdım, yanılıp öleceğini de*

KÖL TİGİN GÜNEY 1-10

(Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2000'den)

Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri:

teŋri “1. gök, gökyüzü; 2. tanrı”

teŋri teg “tanrı gibi”

teŋride bol- “gökyüzünde yaratılmak” +*de* [bulunma-çıkma durumu eki] –mış [geçmiş zaman sıfat-fiil eki]

türük “Türk” (“Türk” adının Orhun Türkçesinde iki heceli olduğu yazımından anlaşılmaktadır.)

öd “zaman” + *ke* [yönelme durumu eki]

olur- “oturmak” *-tum* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman] (Türkçenin tarihî metinlerinde “oturmak” anlamında kullanılan “*olur-*” fiilinin yanı sıra “*oltur-*” şekline de rastlanır. Bu “*oltur-*“ fiili daha sonra Türkiye Türkçesinde kullanılan “*otur-*” şeklinin eski hâlidir. Bütün bu varyantlara bakılınca kelimenin kökünün “*ol-*” şeklinde kabul edilmesi gerektiği anlaşılır.)

sab “söz” +*ım* [1. tekil kişi iyelik eki] +*(ı)n* [belirtme durumu eki]

tüketi “tamamıyla” < *tü-* “tükenmek” [krş. *tü-m, tü-men*] –*k* [fiilden isim yapım eki] +*e* [isimden fiil yapım eki] –*t* “tüketmek” [fiilden fiil yapım eki, ettirgenlik eki] –*i* [kalıplaşmış zarf-fiil eki]

eşid- “işitmek” –*gil* [2. tekil kişi emir eki]

ulayu “ve” < *ul* “temel, esas” +*a* “ulamak, eklemek” [isimden fiil yapım eki] *-(y)u* [kalıplaşmış zarf-fiil eki]

ini(y) “erkek kardeş” +*gün* [çokluk eki] +*üm* [1. tekil kişi iyelik eki]

og(u)l “evlat, çocuk” +*an* [çokluk eki: *ogul* sözcüğü ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman ikinci hecedeki ünlü düşer, orta hece düşmesine uğrar. Günümüzde “oğlan” kelimesi artık çokluk anlamıyla kullanılmamaktadır.] +*(ı)m* [1. tekil kişi iyelik eki]

biriki “birleşik” < *bir* “bir (1)” +*ik* “birikmek” [isimden fiil yapım eki] –*i* [kalıplaşmış –yapım eki görevini üstlenmiş- zarf-fiil eki]

Açıklama

Bu dönemde zarf-fiil ekleri kalıplaşarak ulandıkları sözcüğü isimleştirebiliyorlardı.

uguş "soy-sop" +*(u)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
bodun "ulus, halk" +*(u)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
bir(i) "güney" +*(y)e* [yönelme durumu eki]
beg "bey" +*ler* [çokluk eki]
yır(ı) "kuzey" +*(y)a* [yönelme durumu eki]
tarkan "yüksek bir unvan" +*t* [çokluk eki] (/n/ ile sonlanan adlara bu ek ulanırken /n/ düşer ve onun yerine ek ünsüzü /t/ gelir).
buyruk "kumandan, vezir" < *buy(u)r-* "buyurmak, emir vermek" –*uk* [isimden fiil yapım eki]
tokuz oguz begleri bodunı "Dokuz Oğuz beyleri ve halkı" +*ler* [çoğul eki] +*i* [3. tekil/çoğul kişi iyelik eki]

Açıklama
Bu dönemde, özel adlarla kurulan tamlamalarda genellikle iyelik ekleri kullanılmaz. *türük bodun* "Türk halkı" KT G6, *türük begler* "Türk beyleri" KT G10, *tabgaç kaganta* "Çin hakanından" KT G11, *yinçü ügüz keçe* "İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek" gibi. *tokuz oguz begleri bodunı* ifadesinde olduğu gibi iyelik eklerinin kullanımı ise nadirdir.

edgüti "iyice" < *ed* "mal, mülk" +*gü* "iyi" [isimden isim -sıfat yapım eki] +*ti* [isimden isim -zarf- yapım ek]
eşid- "işitmek" – Ø [2. tekil/çoğul kişi emir eki]
katıgdı "sağlamca" < *kat-* "katmak, katılaştırmak" –*(ı)g* "katı" [fiilden isim yapım eki] +*tı* [isimden isim -zarf- yapım eki]
tıŋla- "dinlemek" – Ø [2. tekil/çoğul kişi emir eki]
**il* "ileri, doğu" +*gerü* [yön gösterme eki]

Açıklama
" * " işareti, verilen sözcüğün verildiği şekliyle hiçbir kaynakta geçmediğini gösterir.

tug- "doğmak" –*sık* [gelecek zaman sıfat-fiil eki] +*ka* [yönelme durumu eki]
bir(i) "güney" +*gerü* [yön gösterme eki]
ortu "orta" (> orta) +*sı* [3. tekil kişi iyelik eki] +*ŋaru* [yön gösterme eki: 3. kişi iyelik eklerinden sonra ad durum ekleri gelirse araya zamir /n/'si girer. Burada da üçüncü tekil kişi iyelik ekinden sonra ad durum eklerinden olan +*garu* yön gösterme eki gelmiştir. Bu ekin ilk sesi /g/ ile zamir /n/'sinin kaynaşması sonucu yön gösterme ekinin ilk sesi /ŋ/'ye dönüşmüş ve ek +*ŋArU* olmuştur]
kurı "batı" +*garu* [yön gösterme eki]
bat- "batmak" –*sık* [gelecek zaman sıfat-fiil eki] +*ıŋa* < +*ınga* < +*ınka* +*ı* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n*+ [zamir n'si] +*ka* [yönelme durumu eki]
yırı "kuzey" +*garu* [yön gösterme eki]
a "3. tekil kişi zamiri *ol* "o"nun çekime girmiş hâli" +*n* [zamir n'si] +*ta* [bulunmaçıkma durumu eki: "orada, o zaman"]

iç "iç" +*re* [yön gösterme eki] +*ki* [aidiyet eki]
ben "1. tekil şahıs zamiri Köktürk yazıtlarında *ben* ~ *men* şeklinde geçer. Bunun yönelme durum eki almış hâli *baŋa* ~ *maŋa*'dır."
kör- "tâbi olmak, itaat etmek" –*ür* [3. tekil kişi geniş zaman eki]
a "3. tekil kişi zamiri *ol*'un çekime girmiş hâli" +*n* [zamir n'si] +*ça* [eşitlik durumu eki: "öylece"]
it- "düzene sokmak, toplamak" –*dim* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
yok "yok" < *yo-* "yok olmak" –*k* [fiilden isim yapım eki]
olur- "oturmak" –*sar* [zarf-fiil eki veya 3. tekil şahıs şart eki]
il "memleket, ülke" +*te* [bulunma-çıkma durumu eki]
yazı "ova" < *yaz-* "açmak, yaymak" –*ı* [kalıplaşmış zarf-fiil] +*ka* [yönelme durumu eki]
tegi "kadar" < *teg-* "değmek, ulaşmak" –*i* [kalıplaşmış zarf-fiil eki, fiilden zarf türeten ek]
taluy "deniz" +*ka* [yönelme durumu eki]
tegme- "ulaşmamak" < *teg-*"ulaşmak" –*me* [olumsuzluk eki] –*dim* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
Tokuz Ersin "yer adı" +*ke* [yönelme durumu eki]
Tüpüt "yer adı" +*ke* [yönelme durumu eki
süle- "asker sevk etmek, sefer etmek" < sü "asker" +*le* [isimden fiil yapım eki] –*dim* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
keç- "geçmek" –*e* [zarf-fiil eki]
kapıg "kapı" (*temir kapıg* "Demir Kapı") < *kapa-* "kapamak, örtmek" –*g* [fiilden isim yapım eki- ikinci hecede ünlü daralması ile > *kapıg*] +*ka* [yönelme durum eki]
yir "yer, memleket" +*i* [3. tekil kişi iyelik eki] +*ŋe* [yönelme durumu eki]
bu "işaret zamiri, *bu*" +*n* [zamir n'si] +*ça* [eşitlik durumu eki]
yir "yer" +*ke* [yönelme durumu eki]
yorıt- "yürütmek, sefer etmek" < *yorı-* "yürümek" –*t* [ettirgenlik eki] –*dım* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
yış "yayla" +*da* [bulunma-çıkma durumu eki]
er- "i- fiili" –*miş* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman: "imiş"]
tut- "tutmak, edinmek" –*sık* [gelecek zaman sıfat-fiil eki]
olur- "oturmak" –*(u)p* [zarf-fiil eki]
tüzül- "ilişkileri düzeltmek, barış yapmak" < *tüz* "düz, düzgün" +*ü* "düzgün hâle sokmak" [isimden fiil yapım eki] –*l* [fiilden fiil yapım eki, edilgenlik – dönüşlülük fonksiyonunda- eki] –*tüm* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
buŋsuz "bunsuz, sıkıntısız" < *buŋ* "sıkıntı" +*suz* [isimden isim yapım eki, yokluk eki]
bir- "vermek" –*ür* [3. tekil kişi geniş zaman eki]
sab "söz" +*ı* [3. tekil kişi iyelik eki]
agı "ipekli kumaş, armağan" +*sı* [3. tekil kişi iyelik eki]
sab "söz" +*(ı)n* [araç durumu eki]
süçig "tatlı" < *süt* "süt" +*sig* [isimden isim –sıfat- yapım eki. Sözcük kökünün son sesi /t/ ile ek başı /s/ seslerinin kaynaşmasından dolayı hece başı ünsüzü /ç/'dir]

agı "ipekli kumaş" +*n* [araç durumu eki]
ar- "aldatmak" –*(ı)p* [zarf-fiil eki]
ırak "uzak" < *ır-* "uzaklaşmak" –*ak* [fiilden isim yapım eki]
bodun "halk" +*(u)g* [belirtme durumu eki]
yagut- "yaklaştırmak" < *ya-* "yaklaşmak, yakın olmak" –*k* "yakın, hısım akraba" [fiilden isim yapım eki] +*u* "yaklaşmak" [isimden fiil yapım eki: > *yagu-*] –*t* [fiilden fiil yapım eki, ettirgenlik] –*ır er-miş* [3. tekil kişi geniş zamanın rivayeti]
yag(u)r- (< yakur-) "yaklaşmak" < *ya-* "yaklaşmak" –*k* "yakın" [fiilden isim yapım eki] +*u* "yaklaşmak" [isimden fiil yapım eki: > *yagu-*] –*r* [ettirgenlik eki] –*u* [zarf-fiil eki]
kon- "konmak, yerleşmek" < *ko-* "komak, koymak" –*n* [dönüşlülük eki] –*tuk* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki] +*da* [bulunma-çıkma durumu eki]
bilig "bilgi" < *bil-* "bilmek" –*(i)g* [fiilden isim yapım eki]
ö- "düşünmek" –*(y)ür er-miş* "düşünür imiş" [3. tekil kişi geniş zamanın rivayeti]
bilge "bilen, bilgili" < *bil-* "bilmek" –*ge* [fiilden isim –sıfat- yapım eki]
kişi "kişi, insan" +*g* [belirtme durumu eki]
yorıt- "yürütmek" < *yorı-* "yürümek" –*t* [ettirgenlik eki] –*maz er-miş* [3. tekil kişi olumsuz geniş zamanın rivayeti]
yaŋıl- "yanılmak" < *yaŋ-* "yanılmak" –*(ı)l* [edilgenlik eki] –*sar* [zarf-fiil eki]
bişük "beşik" +*i* [3. tekil kişi iyelik eki] +*ŋe* [yönelme durumu eki]
kıd- "kıymak, acımak" –*maz er-miş* [3. tekil kişi olumsuz geniş zamanın rivayeti]
sab "söz" +*ı* [3. tekil kişi iyelik eki] +*ŋa* [yönelme durumu eki]
agı "ipekli kumaş" +*sı* [3. tekil kişi iyelik eki] +*ŋa* [yönelme durumu eki]
artur- "aldanmak, kanmak" < *ar-* "aldatmak" –*tur* [ettirgenlik eki] *(u)p* [zarf-fiil eki]
öl- "ölmek" –*tüg* [2. tekil kişi belirli geçmiş zaman, *ŋ* ~ *g* nöbetleşmesi ile]
öl- "ölmek" –*sikig* [2. tekil kişi gelecek zaman eki, *ŋ* ~ *g* nöbetleşmesi ile]
kon- "konmak, yerleşmek" < *ko-* "koymak" –*n* "konmak, yerleşmek" [dönüşlülük eki] –*ayın* [1. tekil kişi emir eki]
ti- "demek" –*ser* [zarf-fiil eki]
boşgur- "öğretmek" <**boşgu-* "öğrenmek" –*r* [ettirgenlik eki] –*ur er-miş* [geniş zamanın rivayeti]
yaguk "yakın" < *ya-* "yakın olmak" –*k* "yakın, hısım akraba" [fiilden isim yapım eki] +*u* "yaklaşmak" [isimden fiil yapım eki: > *yagu-*] –*k* [fiilden isim yapım eki]
er- "i- yardımcı fiili" –*ser* [zarf-fiil eki]
ti- "demek" –*p* [zarf-fiil eki]
bil- "bilmek" –*mez* [geniş zamanın olumsuzu sıfat-fiil eki, *bilig bilmez kişi* "cahil kişi" ifadesinde "kişi"nin sıfatı]
yer "yer" +*gerü* [yön gösterme eki]
bar- "gitmek, varmak" –*sar* [zarf-fiil eki veya şart eki: *barsar …. ölteçi sen* "gidersen (gitmen hâlinde) ….. öleceksin"]
öl- "ölmek" –*teçi sen* [2. tekil şahıs gelecek zaman]
ı- "göndermek" –*sar* [zarf-fiil eki veya şart eki]
buŋ "sıkıntı" +*(u)g* [2. tekil kişi iyelik eki, ŋ ~ g nöbetleşmesi ile]

tut- "tutmak, edinmek" *–a* [zarf-fiil eki: *il tuta* "ülke tutarak"]
olur- "oturmak" *–taçı sen* [2. tekil kişi gelecek zaman]
tok "tok, aç olmayan" < *to-* "doymak" *–k* [fiilden isim yapım eki]
aç- "acıkmak" *–sık* [gelecek zaman sıfat-fiil eki]
to- "doymak" *–sık* [gelecek zaman sıfat-fiil eki]
tod- "doymak" < *to-* "doymak" *–d* [fiilden fiil yapım eki, pekiştirme (kuvvetlendirme) eki] *–sar* [zarf-fiil eki]
ö- "düşünmek" *–mez sen* [2. tekil kişi olumsuz geniş zaman]
antag (< anı teg) "onun gibi, öyle" *+(ı)ŋ* [2. tekil kişi iyelik eki] *+(ı)n* [belirtme durumu eki]
igid- "beslemek, doyurmak" *–miş* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki: *igidmiş kagan* "besleyip doyurmuş kağan"]
kagan "kağan" *+(ı)ŋ* [2. tekil kişi iyelik eki] *+ın* [ilgi (tamlayan) durumu eki: Bu ek /ŋ/ iledir. Ancak 2. tekil kişi iyelik eki olan *+ŋ*'den sonra geldiği için aykırılaşma (*dissimilation*) sonucu /n/'ye dönüşmüştür]
sab "söz" *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki] *+n* [belirtme durumu eki]
al- "almak" *–matın* [olumsuz zarf-fiil eki]
sayu "her" < *sa-* "saymak, hesap etmek" *–(y)u* [kalıplaşmış zarf-fiil eki: *yir sayu* "her yer"]
bar- "varmak, gitmek" *–dıg* [2. tekil kişi belirli geçmiş zaman, *ŋ ~ g* nöbetleşmesi ile]
alkın- "tükenmek" < *alk-* "tükenmek, mahvolmak" *–(ı)n* [fiilden fiil yapım eki, dönüşlülük eki] *–tıg* [2. tekil kişi belirli geçmiş zaman, *ŋ ~ g* nöbetleşmesi ile]
arıl- "zayıflamak" < *ar-* "zayıf düşmek *–(ı)l* [dönüşlülük eki] *–tıg* [2. tekil kişi belirli geçmiş zaman, ŋ ~ g nöbetleşmesi ile]
kal- "kalmak, arkada kalmak" *–mış* [geçmiş zaman sıfat-fiili] *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki]
tor- "mahvolmak" *–u* [zarf-fiil eki]
öl- "ölmek" *–ü* [zarf-fiil eki]
yorı- "yürümek" *–(y)ur ertig* [2. tekil kişi geniş zamanın hikâyesi, *ŋ ~ g* nöbetleşmesi ile]
yarlıka- "buyurmak, lutfetmek" < *yar-* "hüküm vermek" *–(ı)l* "hüküm verilmek" [edilgenlik eki] *–(ı)g* "hüküm, karar" [fiilden isim yapım eki] *+ka* [isimden fiil yapım eki: > *yarlıka-*, *yarlıgka-*] *–duk* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki] *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki] *+n* [belirtme durumu eki]
öz "kendi" *+(ü)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
kut "baht, mutluluk" *+(u)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
bodun "halk, millet, ulus" *+(u)g* [belirtme durumu eki]
kubrat- "toplamak, bir araya getirmek" < *kubra-* "toplamak" *–t* [ettirgenlik eki] *–dım* [1.tekil kişi belirli geçmiş zaman]
sab "söz" *+(ı)m* [1. tekil kişi iyelik eki] *+da* [bulunma durumu eki]
bar "var, mevcut" *–gu* [soru eki]
eşid- "işitmek" *–iŋ* [2. çoğul kişi emir eki]
tir- "yaşamak" *–(i)p* [zarf-fiil eki]
tut- "tutmak" *–sık* [gelecek zaman sıfat-fiili eki] *+(ı)ŋ* [2. tekil kişi iyelik eki] *+(ı)n* [belirtme durumu eki]

ur- "taşa kazımak" *–tum* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
yaŋıl- "yanılmak" < *yaŋ-* "yanmak, yanlış yapmak" *–(ı)l* [edilgenlik eki] *–(ı)p* [zarf-fiil eki]
öl- "ölmek" *–sik* [gelecek zaman sıfat-fiil eki] *+(i)ŋ* [2. tekil kişi iyelik eki] *+(i)n* [belirtme durumu eki]

SIRA SİZDE 1

k̂uurıg(a)ru y(e)nçü üg[(ü)z] k(e)çe t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi sül(e)d(i)m **cümlesini Türkiye Türkçesi ile ifade ediniz ve cümlede geçen sözcükleri/sözcük gruplarını çözümleyiniz.**

KÖL TİGİN YAZITI (DOĞU YÜZÜ 10-12)

TRANSKRİPSİYONLU METİN	TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA
D10 *y(a)gı bol(u)p it(i)nü y(a)r(a)tunu um(a)dûk y(a)na iç(i)km(i)ş bun̂ça iş(i)g küç(ü)g birtûkg(e)rü s(a)k(ı)nm(a)tı türûk bod(u)n ölür(e)yin ur(u)gs(ı)r(a)t(a)yin tir (e)rm(i)ş yok(a)du b(a)rır (e)rm(i)ş üze türûk t(e)ŋrisi türûk ıdûk yiri*	*Düşman olmuş (ama) kendini düzene sokup örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.(Çin halkı) bunca işi gücü vermesini (hizmetini) düşünmeden "Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim" dermiş. (Türk halkı) yok olmak üzere imiş. Yukarıda Türk Tanrısı, Türk kutsal yeri*
D11 *subı (a)nça (e)tm(i)ş türûk bod(u)n yoôk bolm(a)zun tiy(i)n bod(u)n bolçun tiy(i)n k(a)ŋ(ı)m ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m ilbilge k(a)tun(u)g t(e)ŋri töp(ü)sinte tut(u)p yüg(e)rü kötürm(i)ş (e)r(i)n̂ç k(a)ŋ(ı)m k(a)g(a)n yiti y(e)g(i)rmi (e)r(i)n t(a)ş(ı)km(ı)ş t(a)şra*	*suyu (ruhları) şöyle yapmış: Türk milleti yok olmasın diye millet olsun diye babam İlteriş Kağanı annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmış muhakkak ki. Babam Kağan on yedi adamla dışarı çıkmış (baş kaldırmış), (İlteriş) dışarı*
D12 *yor(ı)y(u)r tiy(i)n kü (e)ş(i)d(i)p b(a)l̂ikd(a)kı t(a)ĝikmış t(a)gd(a)kı inm(i)ş tir(i)l(i)p y(e)tm(i)ş (e)r bolm(ı)ş t(e)ŋri k̂üüç birtûk üç(ü)n k(a)ŋ(ı)m k(a)g(a)n süsi böri t(e)g (e)rm(i)ş y(a)gısi k̂ooń t(e)g (e)rmiş ilg(e)rü k̂uur(ı)g(a)ru sül(e)p tirm(i)ş kubr(a)tm(ı)ş k(a)m(a)gı*	*yürüyor (baş kaldırıyor) diye ses (haber) işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı güç verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya ve batıya asker gönderip (adam) toplamış, bir araya getirmiş, hepsi…*

KÖL TİGİN DOĞU 10-12

(Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2000'den)

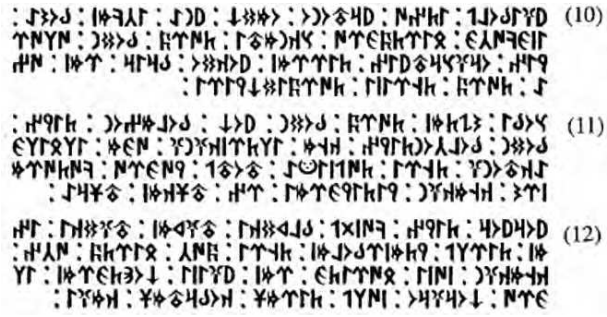

Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri

itin- "kendini düzene sokmak" < *it-* "düzenlemek" *–(i)n* [dönüşlülük eki] *–ü* [zarf-fiil eki]

yaratun- "örgütlenmek" < *yarat-* "yapmak, düzenlemek" *–(u)n* [dönüşlülük eki] *–u* [zarf fiil eki]

u-- "yapabilmek, muktedir olmak, gücü yetebilmek" (yeterlilik fiili) *–ma* [olumsuzluk eki] *–duk* [olumsuz tabanlarda 1. çoğul kişi belirsiz geçmiş zaman eki: *itinü yaratunu umaduk* "kendini düzene sokup örgütlenememiş"]

yana "yine, yeniden, tekrar" < *yan-* "dönmek" *–a* [kalıplaşmış zarf-fiil eki]

içik- "bağımlı olmak" < *iç* "iç" *+(i)k* [isimden fiil yapım eki] *–miş* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman]

iş "iş" *+(i)g* [belirtme durumu eki]

küç "güç, kuvvet" *+(ü)g* [belirtme durumu eki]

bir- "vermek" *–tük* [sıfat-fiil eki] *+gerü* [yön gösterme eki]

sakın- "düşünmek" < *sa-* "hesap etmek, saymak" *–k* "düşünen, tedbirli" [fiilden isim yapım eki] *+ı* [isimden fiil yapım eki] *–n* [dönüşlülük eki] *–matı* [olumsuz zarf-fiil eki]

ölür- "öldürmek" < *öl-* "ölmek" *–ür* "öldürmek" [ettirgenlik eki] *–eyin* [1. tekil kişi emir eki]

urugsırat- "nesilsiz bırakmak" < *urug* "kabile" *+sıra* "çocuksuz bırakmak" [isimden fiil yapım eki] *–t* [ettirgenlik eki] *–ayın* [1. tekil kişi emir eki]

yokad- "yok olmak" < *yo-* "yok olmak" *–k* "yok" [fiilden isim yapım eki] *+ad* [isimden fiil yapım eki] *–u* [zarf-fiil eki: *yokadu barır ermiş* "yok olmaya doğru gidermiş"]

ti- "demek" *–r er-miş* [3. tekil kişi geniş zamanın rivayeti]

ı- "göndermek" *–duk* [sıfat-fiil eki: *Türk ıduk yiri subı* "Türk kutsal yeri suyu (ruhları)"]

sub "su" *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki]

bol- "olmak" *-ma* [olumsuzluk eki] *-zun* [3. tekil kişi emir eki]

ti- "demek" *-(y)in* [zarf-fiil eki]

bol- "olmak" *–çun* [3. tekil kişi emir eki]

kaŋ "baba" +*(ı)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
ög "anne" +*(ü)m* [1.tekil kişi iyelik eki]
katun "hatun, kadın" +*(u)g* [belirtme durumu eki]
töpü "tepe" (> töpe > tepe) +*si* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n* [zamir n'si] +*te* [bulunma-çıkma durumu eki]
kötür- "yukarıya kaldırmak, yüceltmek" –*miş* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman eki]
er- "i- yardımcı fiili" –*(i)nç* [fiilden isim yapım eki: *erinç* "şüphesiz, muhakkak ki; +Dır/+DUr" Çekimli fiillerin sonuna gelerek kesinlik ifade eder]
er "adam, erkek" +*(i)n* [araç durumu eki]
taşık- "dışarı çıkmak, baş kaldırmak" < *taş* "dış, dışarı" +*(ı)k* [isimden fiil yapım eki] –*mış* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman eki]
taş "dış, dışarı" +*ra* [yön gösterme eki]
yorı- "yürümek" –*(y)ur* [3. tekil kişi geniş zaman eki]
ti- "demek, söylemek" –*yin* [zarf-fiil eki]
balık "şehir" +*da* [bulunma durumu eki] +*kı* [aidiyet eki]
tagık- "dağa çıkmak" < *tag* "dağ" +*(ı)k* [isimden fiil yapım eki] –*mış* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman eki]
tag "dağ" +*da* [bulunma durumu eki] +*kı* [aidiyet eki]
in- "inmek" –*miş* [3.tekil kişi belirsiz geçmiş zaman]
tiril- "toplanmak" < *tir-* "toplamak" –*(i)l* [edilgenlik eki] –*(i)p* [zarf-fiil eki]
bir- "vermek" –*tük* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki]
sü "asker" +*si* [3. tekil kişi iyelik eki]
yagı "düşman" +*si* [3. tekil kişi iyelik eki]
süle- "ordu sevk etmek, asker göndermek" *sü* "ordu, asker", +*le* [isimden fiil yapım eki] –*p* [zarf-fiil eki]
tir- "toplamak" –*miş* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman eki]
kubrat- "toplamak, bir araya getirmek" < *kubra-* "toplamak" –*t* [ettirgenlik eki] –*mış* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman eki]

k(a)ŋ(ı)m k(a)g(a)n yiti y(e)g(i)rmi (e)r(i)n t(a)ş(ı)km(ı)ş **cümlesini Türkiye Türkçesi ile ifade ediniz ve cümlede geçen sözcükleri/sözcük gruplarını çözümleyiniz.**

SIRA SİZDE 2

Kendimizi Sınayalım

1. *tabgaç bodun sabı süçig agısı yımşak ermiş süçig sabın yımşak agın arıp ırak bodunug ança yagutır ermiş* ifadesinin tam ve doğru Türkçe karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Çin halkının sözü tatlı ipekli kumaşı yumuşakmış, tatlı sözle yumuşak ipekli kumaşla aldatıp uzak milleti böylece yakınlaştırırmış.
b. Çin halkının sözü keskin, zehri öldürücü olduğu için keskin söz ve öldürücü zehirle uzaktaki halkı iyice uzaklaştırırmış.
c. Sogd halkının sözü tatlı ipekli kumaşı yumuşakmış, tatlı sözle yumuşak ipekli kumaşla aldatıp uzak milleti böylece yakınlaştırırmış.
d. Sogd halkının iradesi kuvvetli ve zehri öldürücü olduğu için keskin söz ve öldürücü zehirle uzaktaki halkı iyice uzaklaştırırmış.
e. Tabgaç halkının sözü tatlı, ipekli kumaşı yumuşakmış, tatlı sözle yumuşak ipekli kumaşla aldatıp Irak halkını böylece yakınlaştırırmış.

2. Türkiye Türkçesine göre, *tabgaç bodun* ifadesinde aşağıdakilerden hangisi eksiktir?

a. Belirtme durumu eki
b. İlgi (tamlayan) durumu eki
c. İyelik eki
d. Araç durumu eki
e. Bulunma-ayrılma durumu eki

3. *süçig sabın yımşak agın* ifadesinde aşağıdaki isim çekim eklerinden hangisi kullanılmıştır?

a. İyelik eki
b. Belirtme durumu eki
c. Araç durumu eki
d. Yön gösterme eki
e. Birliktelik eki

4. *bir todsar açsık ömez sen* cümlesinde *todsar* sözcüğü ili ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. *to-* fiil köküne dayanır.
b. *–sar* eki, zarf-fiil görevindedir.
c. *–d-* Türkiye Türkçesinde *–y-*'ye gelişmiştir.
d. *–o-* Türkiye Türkçesinde *–u-*'ya gelişmiştir.
e. *t-* Türkiye Türkçesinde *d-*'ye gelişmiştir.

5. *türük bodun ölsikig* cümlesinin eylemi, aşağıdaki eklerden hangisini almıştır?

a. Gelecek zaman, birinci tekil kişi
b. Emir kipi, ikinci tekil kişi
c. Geniş zaman, ikinci tekil kişi
d. Gelecek zaman, üçüncü tekil kişi
e. Gelecek zaman, ikinci tekil kişi

6. *iniygünüm oglanım biriki uguşum bodunum biriye şadapıt begler yırıya tarkat buyruk begler* ifadesinde geçen çokluk ekleri aşağıdakilerin hangisinde, sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. -+an, +ki, +ler, +t
b. +gün, +an, +ler, +t
c. +gün, +an, +ye, +ler, +t
d. +an, +um, +ler, +t
e. +gün, +an, +ya, +t

7. ve 8. sorular aşağıdaki cümleye göre cevaplandırılacaktır.
sabımın edgüti eşid

7. Yukarıdaki cümlede geçen *edgüti* sözcüğü ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır?**

a. *+ti* zarf türeten isimden isim yapım ekidir.
b. *edgü* sözcüğünde /d/, Türkiye Türkçesinde /y/ olmuştur.
c. *edgü* sözcüğünde hece başındaki /g/ ünsüzü Türkiye Türkçesinde düşmüştür.
d. Türkiye Türkçesinde *+ti* isimden isim yapma ekindeki hece başı ünsüzü düşmüştür.
e. *edgü* sözcüğünün gelişimi *edgü>eygü>eyü>>iyi* şeklindedir.

8. Yukarıdaki cümlede *sabımın* sözcüğünün aldığı ekler aşağıdakilerin hangisinde sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. Birinci tekil kişi iyelik eki, belirtme durumu eki
b. Üçüncü tekil kişi iyelik eki, belirtme durumu eki
c. Belirtme durumu eki, birinci tekil kişi iyelik eki
d. İlgi (tamlayan) durumu eki, bulunma durumu eki
e. Birinci tekil kişi iyelik eki, ilgi (tamlayan) durumu eki

9. *bilig bilmez kişi* ifadesinde *bilig bilmez* sözcüklerindeki ekler aşağıdakilerin hangisinde sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. İsimden fiil yapım eki, sıfat-fiil eki
b. Fiilden isim yapım eki, sıfat-fiil eki
c. İsimden isim yapım eki, olumsuz geniş zaman eki
d. Fiilden isim yapım eki, olumsuz geniş zaman eki
e. Belirtme durumu eki, sıfat fiil eki

10. *ańıg bilig anta öyür ermiş* cümlesindeki *ermiş* fiilinin çekimi aşağıdakilerden hangisidir?

a. Üçüncü tekil kişi *–miş*'li geçmiş zaman
b. Üçüncü tekil kişi geniş zamanın hikâyesi
c. Üçüncü tekil kişi geniş zamanın rivayeti
d. Üçüncü tekil kişi *–miş*'li geçmiş zamanın rivayeti
e. Üçüncü tekil kişi *–miş*'li geçmiş zamanın hikâyesi

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız doğru değilse KT G5'i yeniden okuyunuz.
2. c	Yanıtınız doğru değilse, KT G2'deki açıklamayı yeniden okuyunuz.
3. c	Yanıtınız doğru değilse, KT G5'i yeniden okuyunuz.
4. d	Yanıtınız doğru değilse, KT G8'i yeniden okuyunuz.
5. e	Yanıtınız doğru değilse, KT G6'yı yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız doğru değilse, KT G1'i yeniden okuyunuz.
7. d	Yanıtınız doğru değilse, KT G1'i yeniden okuyunuz.
8. a	Yanıtınız doğru değilse, KT G1'i yeniden okuyunuz.
9. b	Yanıtınız doğru değilse, KT G7'yi yeniden okuyunuz.
10. c	Yanıtınız doğru değilse, KT G5'i yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

k̂uurıg(a)ru y(e)nçü üg[(ü)z] k(e)çe t(e)m(i)r k(a)p(ı) gka t(e)gi sül(e)d(i)m

"Batıda İnci (Sır Derya) ırmağını geçerek Demir Kapı'ya kadar asker sevk ettim."

kurı "batı" +*garu* [yön gösterme eki]

yinçü ügüz "İnci (Sır Derya) ırmağı"

Bu dönemde, özel adlarla kurulan tamlamalarda genellikle iyelik ekleri kullanılmadığını unutmayalım.

keç- "geçmek" –*e* [zarf-fiil eki]

kapıg "kapı" (*temir kapıg* "Demir Kapı") < *kapa-* "kapamak, örtmek" –*g* [fiilden isim yapım eki- ikinci hecede ünlü daralması ile > *kapıg*] +*ka* [yönelme durum eki]

tegi "kadar" < *teg-* "değmek, ulaşmak" –*i* [kalıplaşmış zarf-fiil eki, fiilden zarf türeten ek]

süle- "asker sevk etmek, sefer etmek" < sü "asker" +*le* [isimden fiil yapım eki] –*dim* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]

Sıra Sizde 2

k(a)ŋ(ı)m k(a)g(a)n yiti y(e)g(i)rmi (e)r(i)n t(a)ş(ı)km(ı)ş

"Babam Kağan on yedi adamla dışarı çıkmış (baş kaldırmış)."

kaŋ "baba" +*(ı)m* [1. tekil kişi iyelik eki]

yiti yegirmi "on yedi" (VI. Ünitedeki *Sayılar* başlıklı bölümü yeniden okuyunuz).

er "adam, erkek" +*(i)n* [araç durumu eki]

taşık- "dışarı çıkmak, baş kaldırmak" < *taş* "dış, dışarı" +*(ı)k* [isimden fiil yapım eki] –*mış* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman eki]

Yararlanılan Kaynaklar

Ergin, M., *Orhun Abideleri,* İstanbul 1970.

Tekin, T., *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1988.

_____, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.

_____, *Orhun Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul, 2003.

9

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Bilge Kağan Yazıtı Doğu yüzü 2-9. satırları okuyup çevirebilecek ve metinde geçen sözcüklerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- Bilge Kağan Yazıtı Doğu yüzü 21-25. satırları okuyup çevirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Bilge Kağan Yazıtı (Doğu Yüzü 2-9)
- Bilge Kağan Yazıtı (Doğu Yüzü 21-25)

İçindekiler

Orhun Türkçesi → Orhun Türkçesi - Metin II →

- BİLGE KAĞAN YAZITI (DOĞU YÜZÜ 2-9)
- BİLGE KAĞAN YAZITI (DOĞU YÜZÜ 21-25)

Orhun Türkçesi-
Metin II

BİLGE KAĞAN YAZITI (DOĞU YÜZÜ 2-9)

Açıklama:
Orijinal metinlerde bulunmayan veya okunmayan yerler < > içinde tamamlanmıştır.

TRANSKRİPSİYONLU METİN	TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA
D2 *..... üze kök t(e)ŋri (a)s[ra yagız yer kılındukta ekin ara kişi oglı kılınmış]*	*Yukarıda mavi gök, aşağıda kara yer yaratıldığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.*
D3 *kişi oglı͡ńta üze (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n (i)şt(e)mi k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş ol(u)r(u)p(a)n türü͡k [b]od(u)n(ı)ŋ ilin törüsin tuta birm(i)ş iti birm(i)ş tört bul(u)ŋ ḳoop y(a)gı (e)rm(i)ş sü sül(e)pen tört bul(u)ŋd(a)kı bod(u)n(u)g [kop almış kop baz kılmış] b(a)şl(ı)g(ı)g [yü]küntürmiş tizlig[ig sökürmiş ilgerü kadırkan yışka tegi kirü]*	*İnsanoğlunun üzerine atam dedem Bumın Kağan, İştemi Kağan tahta oturmış. Tahta oturarak Türk milletinin ülkesine devletine hakim olmuş (ve) düzenlemiş. Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış hep bağımlı kılmış, başı olana baş eğdirmiş, dizi olana diz çöktürmüş. Doğuda Kingan dağlarına kadar batıda*
D4 *t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka t(e)gi ḳoo͡ńt(u)rm(ı)ş (e)kin (a)ra idi oks(u)z kök türü͡k iti a͡ńça ol(u)rur (e)rm(i)ş bilge k(a)g(a)n (e)rmiş (a)lp k(a)g(a)n (e)rmiş buyrukı <y(e)me> bilge (e)rm(i)ş (e)r(i)ńç alp (e)rm(i)ş (e)r(i)nç b(e)gl(e)ri y(e)me bod(u)nı [y(e)me tüz (e)rm(i)ş (a)nı üçün il(i)g (a)ńça tutm(ı)ş (e)r(i)nç il(i)g tut(u)p törü[g itmiş özi ança kergek bolmış]*	*Demir Kapı'ya kadar (kendi insanını) yerleştirmiş. İki (sınır) arasında pek dağınık (yaşayan) Köktürkleri düzene sokarak öylece hükmeder imiş. Bilgili kağan imiş, yiğit kağan imiş, veziri de bilgili imiş şüphesiz, yiğit imiş şüphesiz. Beyleri de milleti de itaatli (düzgün) imiş. Onun için ülkeyi öylece elinde tutmuştur, ülkeyi elinde tutup yasayı düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş.*

D5 *yogçı sıg(ı)tçı öŋre kün tugs(ı)kd(a)kı bükli çöll(ü)g il t(a)bg(a)ç tüpüt (a)p(a)r pur(u) m ƀıırk(ı)z üç ƀuurık(a)n ot(u)z t(a)t(a)r ƀııtań t(a)t(a)bı buñça bod(u)n k(e)l(i)p(e)n sıgtam(ı)ş yoglam(ı)ş (a)ñt(a)g ƀül(ü)g k(a) g(a)n (e)r[miş añta kisre inisi] kagan [bolmış er](i)ñç oglıtı k(a)g(a)n bolm(ı)ş (e)r(i)ñç (a) ñta [kisre inisi eçisin teg]*	*Yuğ (yas) töreni yapıcı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda gün doğusundaki Bükli Çöl halkı, Çin, Tibet, Avar, Rum (Bizans), Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı.... bunca halklar gelerek ağlamış, yuğ töreni yapmış. Öylesine şöhretli kağanmış. Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş şüphesiz, çocukları kağan olmuş şüphesiz. Ondan sonra kardeşi ağabeyi gibi*
D6 *kıl(ı)nm(a)dūk (e)r(i)nç oglı k(a)ŋin t(e)g kıl(ı)nm(a)dūk (e)r(i)ñç bil(i)gs(i)z k(a)g[an ol](u)rm(ı)ş (e)r(i)ñç y(a)bl(a)k k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş (e)r(i)ñç buyrukı y(e)me bil(i) gs(i)z (e)rm(i)ş (e)r(i)ñç y(a)bl(a)k (e)rm(i)ş (e)r(i)ñç b(e)gl(e)ri bod(u)nı tüzs(ü)z üç(ü) n t(a)bg(a)ç bod(u)n t(e)bl[igin] kürl(ü) gin [üçün armakçı]sin üç(ü)n in(i)li (e)çili kikşürt(ü)kin üçün b(e)gli bod(u)nlıg*	*yaratılmamıştır, oğlu babası gibi yaratılmamıştır. Bilgisiz kağan (olarak) tahta çıkmış şüphesiz, kötü kağan (olarak) tahta çıkmış şüphesiz. Veziri de bilgisiz imiş şüphesiz, kötü imiş şüphesiz. Beyleri (ve) halkı itaatsiz olduğu için Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için küçük ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için bey ve halkı*
D7 *yoŋ(a)şurtūkin üç(ü)n türūk bod(u)n ill(e) dūk ilin ıçg(ı)nu [ı]dmış k(a)g(a)nl(a)dūk k(a)g(a)nin yit(ü)rü ıdm(ı)ş t(a)bg(a)ç bod(u)nka b(e)gl(i)k urı og(u)lin ƀuul kīłtı (e)ş(i)l(i)k ƀıız og(u)lin küŋ kīłtı türūk b(e) gl(e)r türūk (a)tin ıtı t(a)bg[açgı] b(e)gl(e) r t(a)bg(a)ç (a)tin tut(u)p(a)n t(a)bg[aç kaganka körmiş elig yıl]*	*birbirinin aleyhine çevirdiği için Türk milleti vatan hâline getirdiği ülkesini elden çıkarmış, tahta oturttuğu kağanını kaybetmiş. Çin halkına, bey olmaya lâyık erkek evlâdını kul kıldı, hanım olmaya lâyık kız çocuğunu cariye yaptı. Türk beyleri Türk adını bıraktı, Çin'e tâbi olan beyler Çin adlarını alarak Çin hakanına tâbi olmuş, elli yıl*
D8 *iş(i)g küç(ü)g birm(i)ş ilg(e)rü kün tugs(ı) kka bükli [k](a)g(a)nka t(e)gi sül(e)yü birm(i)ş ƀuur(ı)g(a)ru t(e)m(i)r k(a)p(ı)gka <tegi> sül(e)yü birm(i)ş t(a)bg(a)ç k(a)g(a) nka ilin tör(ü)sin (a)lı birm(i)ş türūk k(a) ra k(a)m(a)g bod(u)n (a)ñça tim(i)ş ill(i) g bod(u)n [ertim ilim amtı kanı kimke ilig kazganur men tir ermiş]*	*işi gücü vermişler (hizmet etmişler). Doğuda, gün doğusunda Bükli kağanına kadar sefer etmişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer etmişler, Çin kağanı için (başkalarının) ülkesini devletini (töresini) almışlar. Türk avam (cahil) halkı şöyle demiş: "Vatanı olan millet idim, vatanım şimdi nerede? Kime (kim için) vatan kazanırım (fetih yaparım)?" der imiş.*
D9 *k(a)g(a)nl(ı)g bod(u)n (e)rt(i)m k(a)g(a) n(ı)m k(a)nı ne k(a)g(a)nka iş(i)g küç(ü)g birür m(e)n tir (e)rm(i)ş (a)ñça tip t(a)bg(a) ç k(a)g(a)nka y(a)gı bolm(ı)ş y(a)gı bol(u)p it(i)nü y(a)r(a)t(ı)nu um(a)dūk y(a)na ī̂ç(i) km(i)ş buñça iş(i)g küç(ü)g birtūk(ke)rü s(a) k(ı)nm(a)tı türūk bod(u)n(u)g öl(ü)r[eyin urugsır](a)t(a)yin tir (e)rm(i)ş üze*	*"Kağanlı millet idim, kağanım hani? Hangi kağana işi gücü veriyorum (hizmet ediyorum)?" dermiş. Böyle deyip Çin kağanına düşman olmuş, düşman olup kendini düzene sokup örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş.(Çin halkı) bunca işi gücü vermesini (hizmet ettiğini) düşünmeden "Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim" dermiş. Yukarıda*

BİLGE KAĞAN ÂBİDESİ

Doğu cephesi

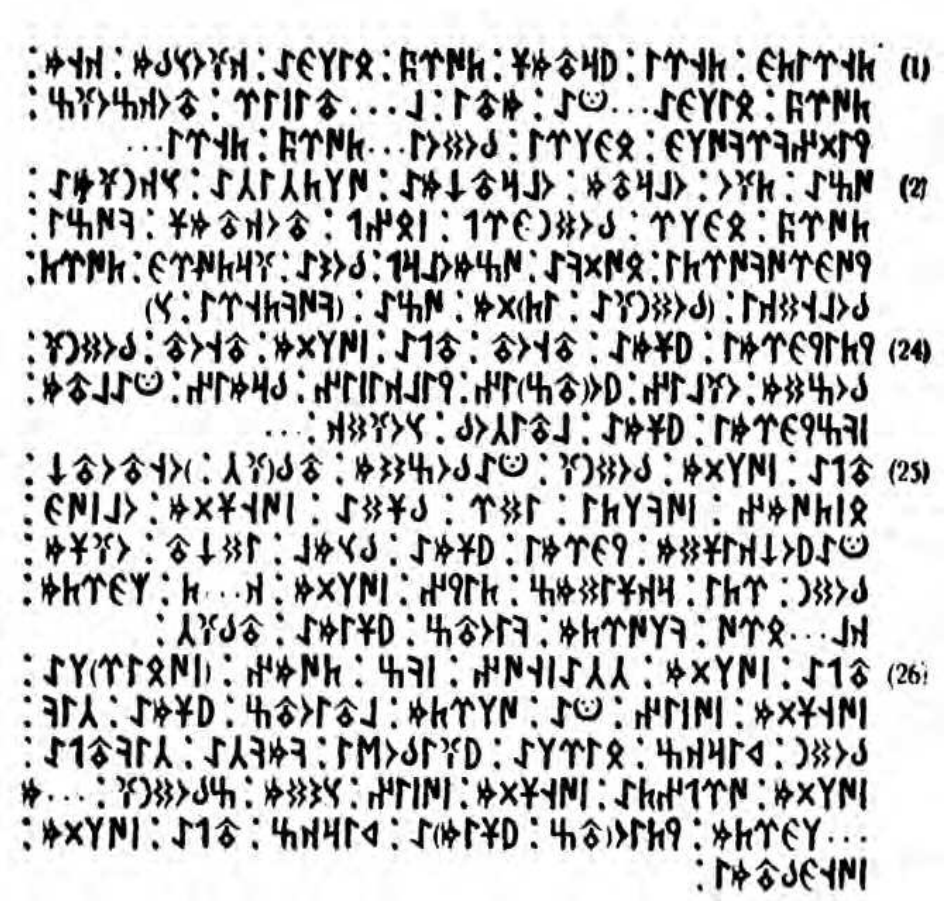

(Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2000'den)

Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri

üze "yukarı, yukarıda" (< * *üz* "üst, yukarı" +e [yön gösterme eki])

asra "aşağı, aşağıda" (< * *as* "aşağı" +*ra* [yön gösterme eki])

kılın- "yaratılmak" < *kıl-* "kılmak, yaratmak" *-(ı)n* [edilgenlik eki] *–dukta* [zarf-fiil eki: *-duk+* [sıfat-fiil eki] *+da* [bulunma durumu eki]

eki "iki, 2" +*n* [araç durumu eki]

kılın- "yaratılmak" < *kıl-* "yaratmak" *–(ı)n* [edilgenlik eki] *–mış* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman eki]

og(u)l "oğul" +*ı* [3. tekil kişi iyelik eki: orta hece düşmesi ile *oglı*] +*n* [zamir n'si] +*ta* [bulunma-çıkma durumu eki]

eçü “ata dede, ced” +*m* [1. tekil kişi iyelik eki]
apa “”ata, ecdat” +*m* [1. tekil kişi iyelik eki]
olur- “(tahta) oturmak” –*(u)pan* [zarf-fiil eki]
bodun “halk, millet” +*(ı)ŋ* [ilgi durumu eki]
il “memleket, ülke” +*i* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n* [belirtme durumu eki]
törü “töre, yasa” +*si* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n* [belirtme durumu eki]
tut- “tutmak” –*a birmiş* [tasvirî fiil. *bir-* yardımcı fiili bugün Türkiye Türkçesinde olduğu gibi asıl fiile tezlik anlamı katmaz. Bu dönemde *bir-* ~ *ber-* yardımcı fiili, kesinlik anlamı katar]
it- “düzenlemek” –*i* [zarf-fiil eki]
bir- “kesinlik anlamı katan yardımcı fiil” –*miş* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman]
süle- “asker sevk etmek” –*pen* [zarf-fiil eki]
baz “bağımlı, tâbi” < *ba-* “bağlamak” –*z* [fiilden isim yapım eki]
başlıg “başlı, başı olan; başında lideri olan” < *baş* “baş” +*lıg* [isimden isim –sıfat- yapım eki] +*(ı)g* [belirtme durumu eki]
yüküntür- “baş eğdirmek, secde ettirmek” < *yükün-* “baş eğmek” –*tür* [ettirgenlik eki] –*miş* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
tizlig “dizli, dizi olan; ayakta durabilen” < *tiz* “diz” +*lig* [isimden isim yapım eki] +*(i)g* [belirtme durumu eki]
sökür- “diz çöktürmek” < *sök-* “çökmek” –*ür* [ettirgenlik eki] –*miş* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
kirü “batı” (**ki* [arka, sonra] +*rü* [yön gösterme eki])
it- “düzene sokmak” –*i* [zarf-fiil eki]
beg “bey” +*leri* [3. çoğul kişi iyelik eki]
a “3. tekil kişi zamiri ol” +*nı* [belirtme durumu eki: *anı üçün* “onun için”. Bu dönemde *için* edatı belirtme durumu eki ile kullanılır]
il “memleket, ülke” +*(i)g* [belirtme durumu eki]
törü “töre, yasa” +*g* [belirtme durumu eki]
oksuz “örgütsüz, dağınık” < *ok* “boy örgütü” +*suz* [isimden isim –sıfat- yapım eki, yokluk eki]
a “3. tekil kişi zamiri ol” +*n*+ [zamir n’si] +*ça* [eşitlik durumu eki]
olur- “(tahta) oturmak, hüküm sürmek” –*r ermiş* [3. tekil/çoğul kişi geniş zamanın rivayeti]
kergek bol- “kuş olup uçup gitmek; ölmek, vefat etmek”–*(u)p* [zarf-fiil eki]
yogçı “yuğ töreni yapan, yasçı” < *yo-* “yok olmak” –*g* “yok olan şey” [fiilden isim yapım eki] +*çı* [isimden isim yapım eki, meslek eki]
sıgıtçı “ağlayıcı” < *sıgıt* “ağlama, ağıt” +*çı* [isimden isim yapım eki]
öŋ “ön, ön taraf, doğu” +*re* [yön gösterme eki]
tug- “(güneş) doğmak” –*sık* [gelecek zaman sıfat-fiil eki] +*da* [bulunma durumu eki] +*kı* [aidiyet eki: *kün tugsıkdakı* “gün doğacak yerdeki, gün doğusundaki”]
kel- “gelmek” –*(i)pen* [zarf-fiil eki]
sıgta- “ağlamak, ağıt yakmak” < *sıg(ı)t* “ağlama” +*a* [isimden fiil yapım eki] –*mış* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman]

yogla- "yuğ töreni düzenlemek" < *yo-* "yok olmak" –*g* "yok olan şey" [fiilden isim yapım eki] +*la* [isimden fiil yapım eki] –*mış* [3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman]
külüg "ünlü, şöhretli" < *kü* "şan, şöhret" +*lüg* [isimden isim –sıfat- yapım eki]
ini "erkek kardeş" +*si* [3. tekil kişi iyelik eki]
og(u)l "çocuk, evlat" +*(ı)t* [Moğolca çokluk eki] +*ı* [3. tekil kişi iyelik eki]
eçi "ağabey" +*si* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n* [belirtme durumu eki: *teg* "gibi" edatı yalın ve belirtme durumu eki almış ifadelerle kullanılır]
biligsiz "bilgisiz" < *bil-* "bilmek" –*(i)g* "bilgi" [fiilden isim yapım eki] +*siz* [isimden isim -sıfat- yapım eki, yokluk eki]
tüzsüz "itaatsiz, uyumsuz" < *tüz* "düzgün, uyumlu" +*süz* [yokluk eki]
teblig "hileci, aldatıcı" +*i* [3. tekil kişi iyelik eki:] +*n* [belirtme durumu eki]
kürl(ü)gin "hileci, aldatıcı" +*i* [3. tekil kişi iyelik eki:] +*n* [belirtme durumu eki]
armakçı "aldatıcı, sahtekâr" < *ar-* "aldatmak" –*mak* [fiilden isim yapım eki] +*çı* [isimden isim yapım eki] +*sı* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n* [belirtme durumu eki]
ini "küçük erkek kardeş" +*li* [birliktelik eki: *inili eçili* "büyük ve küçük kardeşi"]
kikşür- "kışkırtmak" –*tük* [sıfat-fiil eki] +*i* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n* [belirtme durumu eki]
begli bodunlı "bey ve halk" +*g* [belirtme durumu eki]
yoŋşur- "birbirine düşürmek" –*tuk* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki] +*ı* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n* [belirtme durumu eki]
ille- "memleket, vatan haline getirmek" < *il* "vatan, memleket" +*le* [isimden fiil yapım eki] –*dük* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki]
ıçgın- "elden çıkarmak, kaybetmek" –*u ıdmış* (asıl fiil –*u* zarf-fiili ile yardımcı fiile bağlanmıştır. *ıd-* yardımcı fiili asıl fiilin anlamını pekiştirici görevdedir).
kaganla- "kağan olarak tahta oturtmak" < *kagan* "kağan, hükümdar" +*la* [isimden fiil yapım eki] –*duk* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki]
yitür- "kaybetmek, yitirmek" < *yit-* "kaybolmak" –*ür* [ettirgenlik eki] –*ü ıdmış* (3. tekil kişi belirsiz geçmiş zaman ekini almış *ıd-* tasvirî fiili, –*ü* zarf-fiil ekini almış asıl fiilden sonra gelmiştir).
beglik "bey olmaya lâyık, bey olacak" < *beg* "bey" +*lik* [isimden isim yapım eki]
eşilik "hükümdarın karısı, hanım olmaya lâyık, eş olacak" < *eşi* "hükümdarın karısı, hanım" +*lik* [isimden isim yapım eki]
ıt- "göndermek" –*tı* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
tabgaç "Çin" +*gı* [aidiyet eki]
süle- "asker sevk etmek" < *sü* "asker" +*le* [isimden fiil yapım eki] –*(y)ü birmiş* (kesinlik bildiren *bir-* tasvirî fiili, –ü zarf-fiil ekini almış asıl fiil üzerine gelmiştir).
illig "ili, vatanı olan" < *il* "vatan, il" +*lig* [isimden sıfat yapım eki]
il "vatan" +*(i)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
kazgan- "kazanmak" –ur men [1. tekil kişi geniş zaman]
ti- "demek" –*r ermiş* [3. tekil kişi geniş zamanın rivayeti]
ti- "demek" –*p* [zarf-fiil eki]

SIRA SİZDE 1

***b(a)şl(ı)g(ı)g yüküntürmiş tizligig sökürmiş* cümlesini Türkiye Türkçesi ile ifade ediniz ve cümlede geçen sözcükleri/sözcük gruplarını çözümleyiniz.**

BİLGE KAĞAN YAZITI (DOĞU YÜZÜ 21-25)

TRANSKRİPSİYONLU METİN	TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA
D21 *ög(ü)m k(a)tun(u)g köt(ü)r(ü)gme t(e)ŋri il b(e)r(i)g[me t](e)ŋri türûk bod(u)n (a)tı küsi yȫk bolm(a)zun tiy(i)n öz(ü)m(i)n ol t(e)ŋri k(a)g(a)n ol(u)rtdı [neŋ y]ıls(ı)g bod(u)n̂ta üze ol(u)rm(a)d(ı)m içre (a)şs(ı)z t(a)şra tons(u)z y(a)b(ı)z y(a)bl(a)k bod(u)n̂ta [üze olurtum t]ig(i)n (e)ki ş(a)d in(i)m k̂öö[l tigin bir]le sözl(e)şd(i)m(i)z k(a)ŋ(ı)m(ı)z*	*annem hatunu yücelten (yukarı kaldıran) Tanrı, vatan veren Tanrı Türk halkının adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı, kağan (olarak) tahta oturttu. Zengin (ve) müreffeh halkın üzerine hükümdar olmadım. İçeride aşı olmayan, dışarıda giyeceği olmayan kötü durumdaki (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Prens iki şad ve kardeşim Költigin ile anlaştık (konuştuk): Babamızın*
D22 *(e)ç(i)m(i)z kazg(a)nm(ı)ş bod(u)n (a)tı küsi yȫk bo[lmazun] tiy(i)n türûk bod(u)n üç(ü)n tün udım(a)d(ı)m kün̂t(ü)z ol(u)rm(a)d(ı)m in(i)m k̂ööl t[igin] birle [eki şad] birle ölü yitü k(a)zg(a)n̂t(ı)m (a)nça k(a)zg(a)n(ı)p bir(i)ki bod(u)n(u)g ot sub kılm(a)dım [men özüm kagan olurtûkuma] yir s(a)yu b(a)rm(ı)ş bod(u)n [yadagın yalaŋın] ölü yitü [yana]*	*amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çabaladım. Öylece çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su etmedim (birbirine düşman etmedim). Ben kendim kağan (olarak) oturduğumda her yere gitmiş (olan) halk yayan yapıldak öle yite dönüp*
D23 *k(e)lti bod(u)n(u)g ig(i)d(e)y(i)n tiy(i)n yır(ı)g(a)ru [o]g(u)z bod(u)n t(a)pa ilg(e)rü k̂ıt(a)ń t(a)t(a)bı bod(u)n t(a)pa bir(i)gerü t(a)bg(a)ç t(a)pa (e)ki y(e)g(i)rmi sül(e)d(i)m süŋ(ü)şd(ü)m (a)n̂ta kisre t(e)ŋri y(a)rl(ı)k(a)dûk üç(ü)n k̂uut(u)m ül(ü)g(ü)m b(a)r üçün ölt(e)çi bod(u)n(u)g t[irg](ü)rü ıg(i)tt(i)m y(a)l(a)ŋ bod(u)n(u)g tonl(u)g k̂ılt(ı)m çıg(a)ń bod(u)n(u)g b(a)y kît(ı)m*	*geldi. Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabı halkına doğru, güneyde Çin'e doğru on iki (kez) sefer ettim, savaştım. Ondan sonra Tanrı (öyle) buyurduğu için bahtım (ve) kısmetim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum, çıplak halkı giyimli yaptım, fakir halkı zengin ettim,*
D24 *(a)z bod(u)n(u)g ük(ü)ş k̂ılt(ı)m ıg(a)r (e)ll(i)gde [ı]g(a)r k(a)g(a)nl(ı)gda y(e)g k̂ılt(ı)m tört bul(u)ŋd(a)kı bod(u)n(u)g k̂oop b(a)z k̂ılt(ı)m y(a)g(ı)s(ı)z kı[k̂t](ı)m k̂oop m(a)ŋa körti y(e)ti y(e)g(i)rmi y(a)ş(ı)ma t(a)ŋut t(a)pa sül(e)d(i)m t(a)ŋut bod(u)n(u)g buzd(u)m og(u)lin yu[tuz]in yılkısin b(a)r(ı)min (a)n̂ta (a)lt(ı)m s(e)k(i)z y(e)g(i)rmi y(a)ş(ı)ma (a)ltı çub sogdak*	*az halkı çok yaptım, güçlü devleti olandan, güçlü kağanı olandan daha iyi yaptım. Dört taraftaki halkı hep kendime tabî ettim, (halkımı) düşmansız hâle getirdim, (bu halkların) hepsi bana bağımlı oldu. On yedi yaşımda Tangut tarafına doğru asker sevk ettim, Tangut halkını bozguna uğrattım, çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini, (ve tüm) varlıklarını o zaman aldım. On sekiz yaşımda Altı bölge Sogdak(larına)*

D25 *t(a)pa sül(e)d(i)m bod(u)n(u)g (a)nta buzd(u)m t(a)b[g(a)ç o]ŋ totõk b(e)ş tüm(e) n sü k(e)lti ıdũk b(a)şda süŋ(ü)şd(ü)m ol süg (a)ñta yoõk kışd(ı)m y(e)g(i)rmi y(a)ş(ı) ma b(a)sm(ı)l ıdũk k̃ut ug(u)ş(u)m bod(u) n (e)rti (a)rk(ı)ş ıdm(a)z tiy(i)n sül(e)d(i)m .....* *t̃çg(e)rt(i)m k(a)l(ı)ŋ ..... (e)b(i)rü kelürtüm (e)ki ot(u)z y(a)ş(ı)ma t(a)bg(a)ç*	*doğru asker sevk ettim, halkı orada bozguna uğrattım. Çinli Ong Totok elli bin (kişilik) ordu (ile) geldi. Iduk Baş'ta savaştım, o orduyu orada yok ettim. Yirmi yaşımda, Basmıl Iduk Kut'u akraba kavim idi, "Kervan göndermiyor" diye sefer ettim ..... bağımlı kıldım, harac ..... çevirip getirdim. Yirmi iki yaşımda Çin*

Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri

ög "anne" +*(ü)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
katun "hatun" +*(u)g* [belirtme durumu eki]
kötür- "yüceltmek" –*(ü)gme* [sıfat-fiil eki]
ber- "vermek" –*(i)gme* [sıfat-fiil eki]
kü "şan, şöhret" +*si* [3. tekil kişi iyelik eki]
bol- "olmak" –*ma* [olumsuzluk eki] –*zun* [3. tekil kişi emir eki]
öz "kendi, öz" +*(ü)m* [1. tekil kişi iyelik eki] +*(i)n* [belirtme durumu eki]
olurt- "hükümdar olarak tahta oturtmak" < *olur-* "hükümdar olmak" -*t-* [ettirgenlik eki] –*tı* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
olur- "(tahta) oturmak" –*ma* [olumsuzluk eki] –*dım* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
iç "iç, içeri" +*re* [yön gösterme eki]
aşsız "yemeksiz, yiyeceksiz" < *aş* "aş, yemek" +*sız* [yokluk eki]
taş "dış, dışarı" +*ra* [yön gösterme eki]
tonsuz "elbisesiz, giyeceksiz" < *ton* "elbise" +*suz* [yokluk eki]
yabız "kötü, fena" (*yablak yabız* "kötü, fena" anlamındaki ikilemeden dolayı **yab* isim köküne kadar inmek mümkündür. Ancak böyle bir isim köküne bugüne kadar metinlerde rastlanamadığından * ile gösterilmiştir).
sözleş- "anlaşmak" < *sözle-* "konuşmak" –*ş* [işteşlik eki] –*dimiz* [1. çoğul kişi belirli geçmiş zaman eki]
kaŋ "baba" +*(ı)mız* [1. çoğul kişi iyelik eki]
eçi "amca" +*miz* [1. çoğul kişi iyelik eki]
kazgan- "kazanmak, elde etmek, çabalamak" –*mış* [sıfat-fiil eki] (*kazganmış* burada bir sıfattır. *bodun*'un sıfatı görevindedir).
udı- "uyumak" < *u* "uyku" +*dı* [isimden fiil yapım eki] –*ma* [olumsuzluk eki] –*dım* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
olur- "oturmadım" –*ma* [olumsuzluk eki] –*dım* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
ini "küçük erkek kardeş" +*m* [1. tekil kişi iyelik eki]
öl- "ölmek" –*ü* [zarf-fiil eki]
yit- "kaybolmak, yitmek" –*ü* [zarf-fiil eki]
öz "kendi, öz" +*üm* [1. tekil kişi iyelik eki]

olur- "oturmak" *–tuk* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki] *+(u)m* [1. tekil kişi iyelik eki] *+a* [yönelme durumu eki]
bar- "gitmek" *–mış* [sıfat-fiil eki] (*bodun*'un sıfatı görevindedir).
yadag "yaya" *+(ı)n* [araç durumu eki]
yalaŋ "çıplak" *+(ı)n* [araç durumu eki]
yan- "dönmek" *–a* [zarf-fiil eki]
kel- "gelmek" *–ti* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
igid- "besleyip doyurmak" *–eyin* [1. tekil kişi emir eki]
tap- "bulmak" *–a* [kalıplaşmış, yapım eki görevini üstlenmiş zarf-fiil eki]
süŋüş- "savaşmak" *–düm* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
kut "baht, talih" *+um* [1. tekil kişi iyelik eki]
ülüg "kısmet, nasip, paya düşen" < *üle-* "paylaşmak" *–g* [fiilden isim yapım eki: İlerleyici ünlü benzeşmesi ile *ülüg*]
öl- "ölmek" *–teçi* [gelecek zaman sıfat-fiil eki] (*bodun*'un sıfatı görevindedir)
tirgür- "yaşatmak" < *tir-* "yaşamak" *–gür* [ettirgenlik eki] *–ü* [zarf-fiil eki]
igit- "beslemek" *–tim* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
ton "elbiseli, giyimli" *+lug* [isimden isim -sıfat- yapım eki]
ellig "devletli, devleti olan" < *el* "devlet" *+lig* [isimden isim yapım eki] *+de* [bulunma durumu eki]
yagısız "düşmansız" < *yagı* "düşman" *+sız* [yokluk eki]
kör- "itaat etmek, tâbi olmak" *–ti* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
yaş "yaş, sürülen ömür" *+(ı)m* [1. tekil kişi iyelik eki] *+a* [yönelme durumu eki]
buz- "bozguna uğratmak, bozmak" *–dum* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
yutuz "eş, zevce" *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki] *+n* [belirtme durumu eki]
yılkı "at sürüsü" *+sı* [3. tekil kişi iyelik eki] *+n* [belirtme durumu eki]
barım "mal, mülk servet" *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki] *+n* [belirtme durumu eki]
sü "asker, ordu" *+g* [belirtme durumu eki]
kış- "kılmak" *–dım* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
uguş "boy, grup" *+um* [1. tekil kişi iyelik eki]
ıd- "göndermek" < *ı-* "göndermek" *–d* [fiilden fiil yapım eki, pekiştirme eki] *–maz* [olumsuz 3. tekil kişi geniş zaman]
içger- "bağımlı kılmak" < *iç* "iç" *+ger* [isimden fiil yapım eki] *–tim* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
ebir- "çevirmek, evirmek" *–ü* [zarf-fiil eki]

SIRA SİZDE 2

***yir s(a)yu b(a)rm(ı)ş bod(u)n [yadagın yalaŋın] ölü yitü [yana] k(e)lti* cümlesini Türkiye Türkçesi ile ifade ediniz ve cümlede geçen sözcükleri/sözcük gruplarını çözümleyiniz.**

Kendimizi Sınayalım

1. *Ölteçi bodunug tirgürü igittim bay kıltım* cümlesinde sıfat görevini üstlenen sözcük aşağıdakilerden hangisidir?

a. Ölteçi
b. Bodunug
c. Tirgürü
d. İgittim
e. Bay

2. *İl berigme teŋri* ifadesinde, aşağıdaki eklerden hangisi kullanılmıştır?

a. Sıfat-fiil
b. Zarf-fiil
c. İsimden fiil yapım eki
d. İsimden isim yapım eki
e. İsim çekim eki

3. *Türük bodun atı küsi yok bolmazun* cümlesinin eylemi, aşağıdaki fiil çekim eklerinden hangisini almıştır?

a. Birinci tekil kişi emir eki
b. Üçüncü tekil kişi emir eki
c. Üçüncü tekil kişi gelecek zaman eki
d. Üçüncü tekil kişi geniş zaman eki
e. İkinci tekil kişi emir eki

4. *Sü sülepen tört buluŋdakı bodunug kop almış* cümlesinde geçen *buluŋdakı* sözündeki isim çekim ekleri aşağıdakilerin hangisinde sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. +*ŋ* ikinci tekil kişi iyelik eki, +da bulunma-ayrılma durumu eki, +kı aidiyet eki
b. +*da* bulunma-ayrılma durumu eki, +kı birliktelik eki
c. +*da* bulunma-ayrılma durumu eki, +kı araç durum eki
d. +*ŋ* belirtme durumu eki, +*da* bulunma-ayrılma durumu eki, +*kı* araç durum eki
e. +*da* bulunma-ayrılma durumu eki, +kı aidiyet eki

5. *Antag külüg kagan ermiş* cümlesinde, *külüg* sözcüğünde aşağıdaki eklerden hangisi vardır?

a. İsimden isim (sıfat) yapım eki
b. İsimden fiil yapım eki
c. Fiilden isim yapım eki
d. Belirtme durumu eki
e. İkinci tekil şahıs iyelik eki

6. *Türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış kaganladuk kaganın yitürü ıdmış* cümlesinde sıfat-fiil ekinin bulunduğu sözcükler aşağıdakilerden hangisidir?

a. Içgınu, yitürü
b. İlledük, kaganladuk
c. Idmış, *illedük*
d. İlin, kaganın
e. İlledük, yitürü

7. *Kara kamag bodun* ifadesindeki *kara kamag* sözcüğünün doğru anlamı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Avam tabaka
b. Zenci
c. Kara Kamag (halkı)
d. Asil tabaka
e. Devlet adamı

8. 9. ve 10. sorular aşağıdaki cümleye göre cevaplandırılacaktır.

[Bunça işig küçüg birtükkerü sakınmatı türük bodunug ölüreyin urugsıratayın tir ermiş]

8. Yukarıdaki cümlenin Türkçe doğru karşılığı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Bunca işi gücü verdiğini düşünmedi; Türk halkını öldüreyim, yok edeyim der imiş.
b. Bunca işle güçle uğraştıktan sonra Türk halkını öldüreyim, yerine konayım dermiş.
c. Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim dermiş.
d. Bunca işi gücü vereni sakınmadı; Türk halkı öldürsün, neslini yok etsin, demiş.
e. Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden Türk halkını öldürsün, yok etsin dermiş.

9. Yukarıdaki cümlede geçen *sakınmatı* sözcüğündeki ekler aşağıdakilerin hangisinde sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. *–k* fiilden isim yapım eki, *+ı* isimden fiil yapım eki, *-n* dönüşlülük eki, *-ma* olumsuzluk eki, *-tı* geçmiş zaman 3. tekil kişi eki
b. *+k* isimden fiil yapım eki, *+ı* fiilden fiil yapım eki, *-n* dönüşlülük eki, *-matı* 3. tekil kişi olumsuz belirli geçmiş zaman eki
c. *+ı* isimden fiil yapım eki, *-n* dönüşlülük eki, *-ma* olumsuzluk eki, *-tı* geçmiş zaman 3. tekil kişi eki
d. *–k* fiilden isim yapım eki, *+ı* isimden fiil yapım eki, *-n* dönüşlülük eki, *-matı* olumsuz zarf-fiil eki
e. *+ı* isimden fiil yapım eki, *-n* belirtme durumu eki, *-ma* olumsuzluk eki, *-tı* geçmiş zaman 3. tekil kişi eki

10. Yukarıdaki cümlede geçen *ölüreyin urugsıratayın* sözcükleri aşağıdaki fiil çekim eklerinden hangisini almıştır?

a. Birinci tekil kişi emir ekini
b. Birinci tekil kişi gelecek zaman ekini
c. Üçüncü tekil kişi emir ekini
d. Üçüncü tekil kişi geniş zaman ekini
e. Birinci tekil kişi geniş zaman ekini

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız doğru değilse BK D23'ü yeniden okuyunuz.
2. a	Yanıtınız doğru değilse, BK D21'i yeniden okuyunuz.
3. b	Yanıtınız doğru değilse, BK D21'i yeniden okuyunuz.
4. e	Yanıtınız doğru değilse, BK D3'ü yeniden okuyunuz.
5. a	Yanıtınız doğru değilse, BK D5'i yeniden okuyunuz.
6. b	Yanıtınız doğru değilse, BK D7'yi yeniden okuyunuz.
7. a	Yanıtınız doğru değilse, BK D8'i yeniden okuyunuz.
8. c	Yanıtınız doğru değilse, BK D9'u yeniden okuyunuz.
9. d	Yanıtınız doğru değilse, BK D9'u yeniden okuyunuz.
10. a	Yanıtınız doğru değilse, BK D9'u yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

b(a)şl(ı)g(ı)g yüküntürmiş tizligig sökürmiş

"başı olana baş eğdirmiş, dizi olana diz çöktürmüş"

başlıg "başlı, başı olan" < *baş* "baş" +*lıg* [isimden isim –sıfat- yapım eki] +*(ı)g* [belirtme durumu eki]

yüküntür- "baş eğdirmek, secde ettirmek" < *yükün-* "baş eğmek" –*tür* [ettirgenlik eki] –*miş* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]

tizlig "dizli, dizi olan" < *tiz* "diz" +*lig* [isimden isim yapım eki] +*(i)g* [belirtme durumu eki]

sökür- "diz çöktürmek" < *sök-* "çökmek" –*ür* [ettirgenlik eki] –*miş* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman eki]

Sıra Sizde 2

yir s(a)yu b(a)rm(ı)ş bod(u)n yadagın yalaŋın ölü yitü yana k(e)lti

"*her yere gitmiş (olan) halk yayan yapıldak öle yite dönüp geldi"*

sayu "her" < *sa-* "saymak, hesap etmek" –*(y)u* [kalıplaşmış zarf-fiil eki: *yir sayu* "her yer"]

bar- "gitmek" –mış [sıfat-fiil eki] (bodun'un sıfatı görevindedir).

yadag "yaya" +(ı)n [araç durumu eki]

yalaŋ "çıplak" +(ı)n [araç durumu eki]

öl- "ölmek" –ü [zarf-fiil eki]

yit- "kaybolmak, yitmek" –ü [zarf-fiil eki]

yan- "dönmek" –a [zarf-fiil eki]

kel- "gelmek" –*ti* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman eki]

Yararlanılan Kaynaklar

Ergin, M., *Orhun Abideleri,* İstanbul 1970.

Tekin, T., *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1988.

_____, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.

_____, *Orhun Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul, 2003.

10

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Tonyukuk Yazıtı I Batı yüzü 1-7. satırları okuyup çevirebilecek ve metinde geçen sözcüklerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.
- Tonyukuk Yazıtı I Güney yüzü 8-15. satırları okuyup çevirebilecek ve metinde geçen sözcüklerin yapılarını çözümleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Tonyukuk Yazıtı I (Batı Yüzü)
- Tonyukuk Yazıtı I (Güney Yüzü 8-15)

İçindekiler

Orhun Türkçesi → Orhun Türkçesi - Metin III →
- TONYUKUK YAZITI (BATI YÜZÜ 1-7)
- TONYUKUK YAZITI (DOĞU YÜZÜ 8-15)

Orhun Türkçesi - Metin III

TONYUKUK YAZITI (BATI YÜZÜ 1-7)

TRANSKRİPSİYONLU METİN	TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA
B1 *bilge to͡nyu͡ku͡k b(e)n öz(ü)m t(a)bg(a)ç il(i)ŋe ƙıl(ı)͡ntım türk bod(u)n t(a)bg(a)çka ƙöör(ü)r (e)rti*	*Bilge Tonyukuk, ben kendim, Çin memleketinde doğdum. (O zaman) Türk milleti Çin'e tâbi idi.*
B2 *türk bod(u)n k(a)nin bulm(a)y(i)n t(a)bg(a)çda (a)dr(ı)͡ltı k(a)nl(a)͡ntı k(a)nin ƙood(u)p t(a)bg(a)çka y(a)na iç(i)kdi t(e)ŋri (a)͡nça t(e)m(i)ş (e)r(i)͡nç k(a)n b(e)rt(i)m*	*Türk milleti (kendi) hükümdarını bulmayınca Çin'den ayrıldı, hükümdar sahibi oldu. Hükümdarını bırakıp Çin'e yine bağımlı hâle geldi. Tanrı öylece demiş şüphesiz: "Han verdim,*
B3 *k(a)n(ı)ŋ(i)n ƙood(u)p iç(i)kd(i)ŋ iç(i)kdu͡k üç(ü)n t(e)ŋri öl t(e)m(i)ş (e)r(i)͡nç türk bod(u)n ölti (a)lk(ı)͡ntı yo͡k bo͡ltı türk sir bod(u)n y(e)rinte*	*(sen) hanını bırakıp tâbi oldun." (Türk halkı yeniden) bağımlı hâle geldiği için Tanrı "öl!" demiş olmalı. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı ülkesinde*
B4 *bod k(a)lm(a)dı ıda t(a)şda k(a)lm(i)şi ƙuubr(a)n(ı)p y(e)ti yüz bo͡ltı (e)ki ül(ü)gi (a)tl(ı)g (e)rti bir ül(ü)gi y(a)d(a)g (e)rti y(e)ti yüz kişig*	*boy kalmadı. Dağda bayırda kalmış olanları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu. (Bunların) iki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi*

B5 *ud(u)z(u)gma ul(u)gı ş(a)d (e)rti aygıl tidi ayıgması ben ertim bilge toñyūkūk kagan mu kışayin tedim sakıntım torūk buūkalı semiz buūkalı ırakda*	*sevk eden üstleri 'şad' idi. "Söyle!" dedi; sözcüsü ben idim, Bilge Tonyukuk. "(Bunu) kağan mı yapayım?" dedim. Düşündüm: "(İnsan) zayıf boğa ile semiz boğayı uzaktan*
B6 *bils(e)r s(e)m(i)z buūka torūk būka t(e)y(i)n bilm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)ñça s(a)k(ı)ñt(ı)m (a)ñta kisre t(e)ŋri bil(i)g b(e)rtūk üç(ü)n öz(ü)m ōk k(a)g(a)n kışd(ı)m bilge toñyūkūk buyla b(a)ga t(a)rk(a)n*	*bilirse, (hangisi) semiz boğa, (hangisi) zayıf boğa diye bilmezmiş" diye öylece düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi (akıl) verdiği için, ben kendim (onu) kağan yaptım. Bilge Tonyukuk Buyla Baga Tarkan*
B7 *birle ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n bol(u)y(ı)n b(i)rye t(a)bg(a)ç(ı)g öŋre kıt(a)ñy(ı)g yırya og(u)z(u)g ük(ü)ş ōk öl(ü)rti b(i)lg(e)si ç(a)b(ı)şi b(e)n ōk (e)rt(i)m çog(a)y kuzin k(a)ra kum(u)g ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z*	*ile İlteriş Kağan olarak güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü. Danışmanı (ve) kumandanı bizzat ben idim. Çogay (dağlarının) kuzeyinde Karakum'da oturur idik.*

TONYUKUK I. TAŞ BATI 1-7

(Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2000'den)

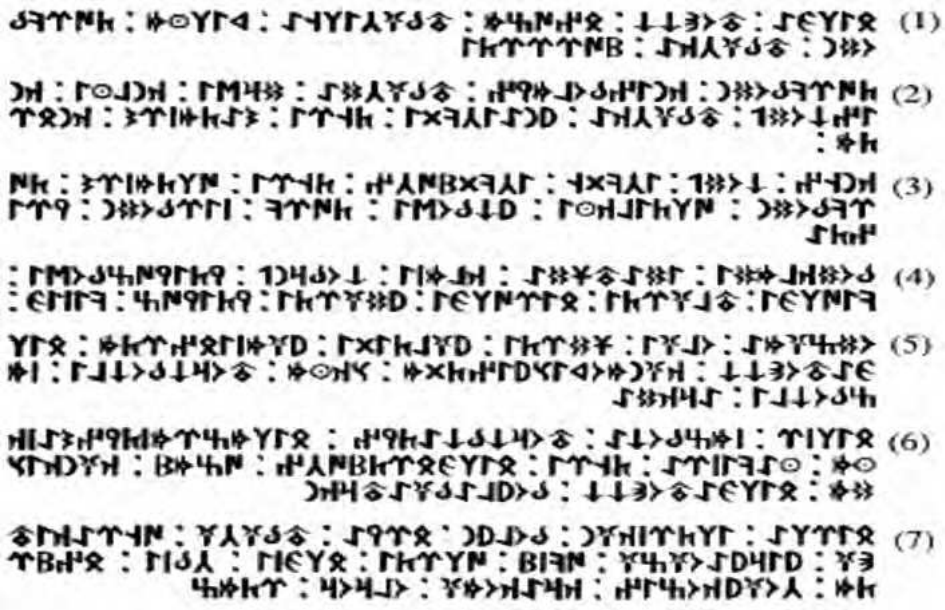

Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri

il "memleket, ülke" +*i* [3. tekil kişi iyelik eki] +*n* [zamir n'si] +*ke* [yönelme durumu eki] *iliŋe* < *ilinge* < *ilinke*

kılın- "yaratılmak" < *kıl-* "kılmak" –*(ı)n* [dönüşlülük eki] –*tım* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]

kör- "tâbi olmak" *–ür erdi* [3. tekil kişi geniş zamanın hikâyesi]
kan "han, hükümdar" *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki] *+n* [belirtme durumu eki]
bul- "bulmak" *–mayin* [olumsuz zarf-fiil eki]
tabgaç "Çin" *+da* [bulunma-çıkma durumu eki]
adrıl- "ayrılmak" < **ad-* "ayrı olmak" (Bu sözcüğün kökü, *adın* "başka, diğer" sözcüğünden dolayı **ad-* olmalı.) *–(ı)r* "ayırmak" [ettirgenlik eki: orta hece düşmesiyle *adr-*] *–(ı)l* [edilgenlik eki] *-tı* [3.tekil kişi belirli geçmiş zaman]
kanlan- "han sahibi olmak" < *kan* "han" *+la* [isimden fiil yapım eki] *–n* [dönüşlülük eki] *–tı* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
kod- "bırakmak" < *ko-* "koymak, bırakmak" *–d* [fiilden fiil yapım eki, pekiştirme eki] *–(u)p* [zarf-fiil eki]
kan "han" + *(ı)ŋ* [2. tekil kişi iyelik eki] *+(ı)n* [belirtme durumu eki]
içik- "tâbi olmak" < iç "iç" *+ik* [isimden fiil yapım eki] *–dük* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki]
öl- "ölmek" *-Ø* [2. tekil kişi emir eki]
alkın- "mahvolmak" *–tı* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
ı "orman, ağaçlık" *+da* [bulunma-çıkma durumu eki]
taş "dış, dışarı" *+da* [bulunma-çıkma durumu eki]
kal- "kalmak, arkada kalmak" *–mış* [geçmiş zaman sıfat-fiil eki] *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki]
at "at" *+lıg* [isimden isim –sıfat yapım eki]
kişi "kişi" *+g* [belirtme durumu eki]
uduz- "sevk etmek" *–(u)gma* [geniş zaman sıfat-fiil eki]
ulug "ulu (kişi), önder" *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki]
ay- "söylemek" *–gıl* [2. tekil kişi emir eki]
ay- "söylemek" *–(ı)gma* [geniş zaman sıfat-fiil eki] *+sı* [3. tekil kişi iyelik eki]
kış- "kılmak, yapmak" *–ayın* [1. tekil kişi emir eki]
toruk "zayıf, cılız" < *toru-* "zayıflamak" *–k* [fiilden isim yapım eki]
bil- "bilmek" - *ser* [şart eki]
te- "demek" *-yin* [zarf-fiil eki]
bil- "bilmek" *-mez er-miş* [3. tekil kişi olumsuz geniş zamanın rivayeti]
a "3. tekil kişi zamiri *ol*'un çekime girmiş hâli" *+n* [zamir n'si] *+ça* [eşitlik durumu eki: "öylece, şöyle"]
sakın- "düşünmek" < *sa-* "hesap etmek, saymak" *–k* "düşünen, tedbirli" [fiilden isim yapım eki] *+ı* [isimden fiil yapım eki] *–n* [dönüşlülük eki] *–tım* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
a "3. tekil kişi zamiri *ol* "o"nun çekime girmiş hâli" *+n* [zamir n'si] *+ta* [bulunma-çıkma durumu eki: *anta kisre* "ondan sonra"]
bir- "vermek" *–tük* [sıfat-fiil eki]
kış- "kılmak" – *dım* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
özüm "kendim" *öz+(ü)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
bol- "olmak" *–(u)yın* [zarf-fiil eki "olarak"]
öŋ "ön, doğu" *+re* [yön gösterme eki]
çabış "kumandan" *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki]
kuz "kuzey" *+ı* [3. tekil kişi iyelik eki] *+n* [belirtme durumu eki]
kara kum "yer adı, Gobi çölü" *+(u)g* [belirtme durumu eki]
olur- "oturmak" *–ur ertimiz* [1. çoğul kişi geniş zamanın hikâyesi]

SIRA SİZDE 1

t(a)bg(a)çda (a)dr(ı)l̃tı k(a)nl(a)ñtı **cümlesini Türkiye Türkçesi ile ifade ediniz ve cümlede geçen sözcükleri çözümleyiniz.**

TONYUKUK YAZITI (GÜNEY YÜZÜ 8-15)

TRANSKRİPSİYONLU METİN	TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARMA
G8 *k(e)y(i)k yiyü t(a)b(ı)şg(a)n y(e)yü ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z bod(u)n bog(u)zi t͡ok (e)rti y(a)g(ı)m(ı)z t(e)gre oçū̃k t(e)g (e)rti biz aş <t>(e)g (e)rt(i)m(i)z (a)ñça ol(u)r(u)r (e)rkli og(u)zd(u)ñt(a)n kür(e)g k(e)lti*	*Yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşar idik. Halkın boğazı tok idi. Düşmanımız çepeçevre ocak gibi idi, biz (ortadaki) aş gibi idik. Öylece oturur iken Oğuzdan kaçak geldi.*
G9 *kür(e)g s(a)bi (a)ñt(a)g tok(u)z og(u)z bod(u)n üze k(a)g(a)n ol(u)rtı tir t(a)bg(a)çg(a)ru ƙuunı s(e)ŋün(ü)g ıdm(i)ş kıt(a)ńg(a)ru toŋra (e)ş(i)m(i)g ıdm(i)ş s(a)b (a)ñça ıdm(i)ş (a)zk(ı)ńa türk [bodun]*	*Kaçağın sözü şöyle: Tokuz Oğuz halkı üzerine kağan tahta oturdu" der. (Bu kağan) Çin'e General Ku'yu göndermiş, Kıtay'a Tongra Eşim'i göndermiş. (Bunlarla) şöyle haber (söz) göndermiş: "Azıcık Türk halkı*
G10 *yorıyur (e)rm(i)ş k(a)g(a)ni (a)lp (e)rm(i)ş (a)yguçısi bilge (e)rm(i)ş ol (e)ki kişi b(a)r (e)rs(e)r sini t(a)bg(a)ç(ı)g ölürt(e)çi tir m(e)n öŋre ƙııt(a)ń(ı)g öl(ü)rt(e)çi tir m(e)n bini og(u)z(u)g*	*ilerliyormuş, kağanı alp imiş, sözcüsü bilge imiş. O iki kişi var oldukça seni (sizi) (ve) Çinlileri öldürecek, derim; Doğuda Kıtay'ı öldürecek, derim; beni (bizi) Oğuz'u*
G11 *öl(ü)rt(e)çik tir m(e)n t(a)bg(a)ç b(i)rd(i)n y(a)n t(e)g ƙııt(a)ń öŋd(ü)n y(a)n t(e)g b(e)n yırd(ı)ñt(a) y(a)n t(e)g(e)yin türk sir bod(u)n y(e)rinte idi yor(ı)m(a)zun us(a)r idi y͡ok ƙıış(a)l(ı)m*	*öldürecektir, derim. Çinliler güney tarafından saldırın, Kıtaylar doğu tarafından saldırın, ben kuzey tarafından saldırayım. Türk Sir halkı yerinde asla ilerlemesin. Elimizden gelirse tümüyle yok edelim,*
G12 *tir m(e)n ol s(a)b(ı)g (e)ş(i)d(i)p tün ud(ı)sık(ı)m k(e)lm(e)di künt(ü)z ol(u)rs(ı)k(ı)m k(e)lm(e)di (a)ñta ötrü k(a)g(a)n(ı)ma öt(ü)nt(ü)m (a)ñça öt(ü)nt(ü)m t(a)bg(a)ç og(u)z ƙııtań buç(e)gü k(a)b(ı)şs(a)r*	*derim." Bu sözü işitip gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi. Ondan sonra kağanıma arz ettim. Şöylece arz ettim: "Çin, Oğuz, Kıtaylılar bu üçü birleşirse*
G13 *k(a)l̃t(a)çı b(i)z öz (i)çi t(a)ş(ı)n tutm(i)ş t(e)g biz yuyka (e)rkli top(u)lg(a)lı uç(u)z (e)rm(i)ş y(i)nçge (e)rkl(i)g üzg(e)li uç(u)z yuyka k(a)l(ı)n bols(a)r top(u)lgulū̃k (a)lp (e)rm(i)ş y(i)nçge*	*çaresiz kalırız. (Bir şeyin) içi, dışını tutmuş (kaplamış) gibiyiz. (Bir şey) yufka (ince) iken delmek kolay imiş, ince olanı kırmak kolay, yufka kalın olursa delmek zor imiş, ince*

G14 *yog(u)n bols(a)r üzg(ü)lûk (a)lp (e)rm(i)ş öŋre k̂ııt(a)ńda b(i)rye t(a)bg(a)çda kurya kur(ı)d(ı)nta yırya og(u)zda (e)ki üç biŋ süm(ü)z k(e)lt̂eçim(i)z b(a)r mu ne (a)n̂ça öt(ü)nt(ü)m*	*yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş. Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batıdan, kuzeyde Oğuz'dan (gelecek) iki üç bin askerimiz var mı ne?" Öylece arz ettim.*
G15 *k(a)g(a)n[ım ben] öz(ü)m bilge tonyûkûk öt(ü)ntük öt(ü)n̂ç(ü)m(i)n (e)ş(i)dü b(e)rti köŋl(ü)ŋçe ud(u)z t(e)di kök öŋ(ü)g yog(u)ru öt(ü)k(e)n yışg(a)ru ud(u)zt(u)m in(i)g(e)k köl(e)k(i)n togl(a)da og(u)z k(e)lti*	*Kağanım ben kendim Bilge Tonyukuk'un arz ettiğim ricamı dinledi, "(orduyu) gönlünce sevk et!" dedi. Kök Öng (ırmağın)'ı geçerek Ötüken dağlarına doğru sevk ettim. İngek gölcüğü ile Tola (ırmağın)dan Oğuzlar (üzerimize) geldi.*

TONYUKUK I. TAŞ GÜNEY 8-15

(Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2000'den)

Metinde Geçen Sözcüklerin Çözümlemeleri

yi- ~ ye- "yemek" *–(y)ü* [zarf-fiil eki]
teg- "değmek, ulaşmak" *–(i)r-* "değdirmek" *–e* [yapım eki görevindeki zarf-fiil eki]
er- "i- yardımcı fiili" *–kli* [zarf-fiil eki]
oguz "Oğuz" *+dun* [isimden isim yapım eki] *+tan* [çıkma durumu eki]
küre- "kaçmak" *–g* [fiilden isim yapım eki]
ku "özel ad" *+nı* [belirtme durumu eki]
seŋün "<Çin. General" *+(ü)g* [belirtme durumu eki]

Açıklama:
ƀuunı s(e)ŋün(ü)g Köktürkçede bu türden tamlamalarda unvan, özel addan sonra gelmekte ve adın aldığı eki almaktadır.

az "az" +*kıńa* [isimden isim yapan ek, küçültme eki]
ay- "söylemek" –*guçı* [gelecek zaman sıfat-fiil eki] +*sı* [3. tekil kişi iyelik eki]
ölür- "öldürmek" < *öl-* "ölmek" –*ür* [ettirgenlik eki] –*teçik* [-*teçi* 3. tekil kişi gelecek zaman çekimi ve *ök* pekiştirme edatının birleşmesi ile oluşmuş]
bir "güney" +*din* [isimden isim yapım eki]
teg- "saldırmak, hücum etmek" –Ø [2. tekil kişi emir eki]
yır "kuzey" +*dın* [isimden isim eki] +*ta* [bulunma durumu eki]
u- "yapabilmek, gücü yetmek" –*sar* [zarf-fiil eki]
udı- "uyumak" *u* "uyku", +*dı-* [isimden fiil yapan ek] –*sık* [gelecek zaman sıfat-fiili eki] +*(ı)m* [1. tekil kişi iyelik eki]
kagan "kağan" +*(ı)m* [1. tekil kişi iyelik eki] +*a* [yönelme durumu eki: Yönelme durumu eki 1. ve 2. kişi iyelik ekleri üzerine +*KA* şeklinde değil de, buradaki gibi +*A* şeklinde gelir.]
ötrü "sonra" < *öt-* "geçmek" –*(ü)r* "geçirmek" [ettirgenlik eki] –*ü* [kalıplaşmış zarf-fiil eki]
ötün- "arz etmek" –*tüm* [1. tekil kişi belirli geçmiş zaman]
kal- "kalmak" –*taçı biz* [1. çoğul kişi gelecek zaman]
topul- "delmek" –*galı* [zarf-fiil eki]
topul- "delmek" –*gu* [sıfat-fiil eki] +*luk* [isimden isim yapım eki]
sü "asker, ordu" +*müz* [1. çoğul kişi iyelik eki]
ötünç "rica, maruzat" < *ötün-* "arz etmek" –*ç* [fiilden isim yapım eki] +*(i)m* [1. tekil kişi iyelik eki] +*(i)n* [belirtme durumu eki]
uduz- "sevk etmek" < *ud-* "uymak, takip etmek"-*uz* [ettirgenlik eki] –Ø [2. tekil kişi emir eki]
köl "göl" +*ek* [isimden isim yapım eki] +*(i)n* [araç durum eki]

SIRA SİZDE 2

***öl(ü)rt(e)çik tir m(e)n* cümlesini Türkiye Türkçesi ile ifade ediniz ve cümlede geçen sözcükleri çözümleyiniz.**

Kendimizi Sınayalım

1. ve 2. sorular aşağıdaki cümleye göre cevaplandırılacaktır.

[Türk bodun kanın bulmayın tabgaçda adrıltı kanlantı]

1. Yukarıdaki cümlenin Türkçe doğru karşılığı aşağıdakilerden hangidir?

a. Türk halkı döktüğü kanı bulamadan Çin'den ayrıldı, daha sonra kanlandı.
b. Türk ileri gelenleri hükümdarını bulamayarak Sogd ülkesinden ayrıldı, hakan sahibi oldu.
c. Türk halkı hükümdarının kime hükmettiğini bulamayarak Çin'den ayrıldı, kağan sahibi oldu.
d. Türk halkı döktüğü kanın kim(ler)e ait olduğunu bulmadan Çin'den ayrıldı, (daha sonra) kanlandı.
e. Türk halkı hükümdarını bulamayınca Çin'den ayrıldı, hükümdar sahibi oldu.

2. Yukarıdaki cümlede geçen *kanın bulmayın* sözcüklerindeki ekler aşağıdakilerin hangisinde sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. Üçüncü tekil kişi iyelik eki, araç durumu eki, olumsuzluk eki, birinci tekil kişi emir eki
b. Üçüncü tekil kişi iyelik eki, belirtme durumu eki, olumsuz zarf-fiil eki
c. Birinci tekil kişi iyelik eki, belirtme durumu eki, olumsuz zarf fiil eki
d. İlgi (tamlayan) durumu eki, olumsuz zarf fiil
e. İlgi (tamlayan) durumu eki, olumsuzluk eki, birinci tekil kişi emir eki

3. ve 4. sorular aşağıdaki cümleye göre cevaplandırılacaktır.

[Birye tabgaçıg öŋre kıtańıg yırya oguzug üküş ök ölürti]

3. Yukarıdaki cümlede *ölürti* eyleminin aldığı ekler aşağıdakilerin hangisinde sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. Üçüncü tekil kişi, geniş zamanın hikâyesi
b. Üçüncü tekil kişi, geniş zamanın rivayeti
c. Ettirgenlik eki, üçüncü tekil kişi belirli (-di'li) geçmiş zaman
d. Edilgenlik eki, üçüncü tekil kişi belirli (-di'li) geçmiş zaman
e. Ettirgenlik eki, birinci tekil kişi belirli (-di'li) geçmiş zaman

4. Yukarıdaki cümlede yer alan yön adlarının doğru sıralanışı aşağıdakilerden hangisidir?

a. Kuzey, Güney, Doğu
b. Güney, Kuzey, Doğu
c. Kuzey, Güney, Doğu
d. Doğu, Güney, Kuzey
e. Güney, Doğu, Kuzey

5. *Oguzduntan küreg kelti* "Oguzdan….geldi" cümlesindeki boşluğu aşağıdaki sözcüklerden hangisi en uygun şekilde tamamlar?

a. Kürek
b. Kumandan
c. Bey
d. Kaçak
e. Kardeş

6. *Kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş* cümlesindeki *ayguçısı* sözcüğündeki ekler aşağıdakilerin hangisinde sırasıyla ve doğru olarak verilmiştir?

a. Sıfat-fiil eki, üçüncü tekil kişi iyelik eki
b. Zarf-fiil eki, üçüncü tekil kişi iyelik eki
c. Sıfat-fiil eki, belirtme durumu eki
d. Zarf-fiil eki, belirtme durumu eki
e. Fiilden isim yapım eki, belirtme durumu eki

7. *çıgań bodunug bay kıltım* "….halkı zengin kıldım" cümlesindeki boşluğu aşağıdaki sözcüklerden hangisi en uygun şekilde tamamlar?

a. Zengin
b. Okumuş
c. Cahil
d. Avam tabaka
e. Fakir

8. ve 9. sorular aşağıdaki cümleye göre cevaplandırılacaktır.
[Antag külüg kagan ermiş "öyle….kağan imiş"*]*

8. Yukarıdaki cümledeki boşluğu aşağıdaki sözcüklerden hangisi en uygun şekilde tamamlar?

a. Cesur
b. Güçlü
c. Şöhretli
d. Düzenbaz
e. Bilgili

9. Yukarıdaki cümlede geçen *antag* "öyle, öylece" sözcüğünün doğru açılımı, aşağıdakilerden hangisidir?

a. Anı teg
b. Anıŋ teg
c. Anı tag
d. Anta ök
e. Anı teg ök

10. *Yagısız kıltım kop maŋa körti* "düşmansız kıldım hep bana…." cümlesindeki boşluğu aşağıdaki sözcüklerden hangisi en uygun şekilde tamamlar?

a. Düşman oldu
b. Tâbi oldu
c. Baş kaldırdı (isyan etti)
d. Geldi
e. Hile yaptı

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız doğru değilse T B2 'yi yeniden okuyunuz.
2. b	Yanıtınız doğru değilse, T B2'yi yeniden okuyunuz.
3. c	Yanıtınız doğru değilse, T B7'yi yeniden okuyunuz.
4. e	Yanıtınız doğru değilse, T B7'yi yeniden okuyunuz.
5. d	Yanıtınız doğru değilse, T G8'i yeniden okuyunuz.
6. a	Yanıtınız doğru değilse, T G10'u yeniden okuyunuz.
7. e	Yanıtınız doğru değilse, VIII. Ünite KT G10'u yeniden okuyunuz.
8. c	Yanıtınız doğru değilse, IX. Ünite BK D5'i yeniden okuyunuz.
9. a	Yanıtınız doğru değilse, VIII. Ünite KT G8'i yeniden okuyunuz.
10. b	Yanıtınız doğru değilse, IX. Ünite BK D24'ü yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

t(a)bg(a)çda (a)dr(ı)n̂tı k(a)nl(a)n̂tı

"Çin'den ayrıldı, hükümdar sahibi oldu".

tabgaç "Çin" +*da* [bulunma-çıkma durumu eki]

adrıl- "ayrılmak" < **ad-* "ayrı olmak" (Bu sözcüğün kökü, *adın* "başka, diğer" sözcüğünden dolayı **ad-* olmalı.) –*(ı)r* "ayırmak" [ettirgenlik eki: orta hece düşmesiyle *adr-*] –*(ı)l* [edilgenlik eki] -*tı* [3.tekil kişi belirli geçmiş zaman]

kanlan- "han sahibi olmak" < *kan* "han" +*la* [isimden fiil yapım eki] –*n* [dönüşlülük eki] –*tı* [3. tekil kişi belirli geçmiş zaman]

Sıra Sizde 2

öl(ü)rt(e)çik tir m(e)n

"öldürecektir, derim."

ölür- "öldürmek" < *öl-* "ölmek" –*ür*] [ettirgenlik eki] –*teçik* [-*teçi* gelecek zaman eki ve *ök* pekiştirme edatının birleşmesi ile oluşmuş]

ti- "demek" –*r* [geniş zaman eki] –*men* [1. tekil kişi eki]

Yararlanılan Kaynaklar

Ergin, M., *Orhun Abideleri,* İstanbul 1970.

Tekin, T., *Orhun Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 1988.

_____, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.

_____, *Orhun Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul, 2003.

Sözlük

A

aç-	acıkmak
adrıl-	ayrılmak
agı	ipekli kumaş, hazine
alkın-	tükenmek, mahvolmak
altun	altın
amtı	şimdi
ańıg	kötü, fena
antag	öyle, öylece
apa	ata, ecdat
ar-	aldatmak
arıl-	tükenmek, mahvolmak
arkış	kervan
arkuk	aksi, inatçı
armakçı	aldatıcı
artur-	aldanmak
asra	aşağıda, altta
aşsız	yiyeceği olmayan, aşsız
at	ad, isim
atlıg	atlı, süvari
ay-	söylemek, demek
azkıńa	azıcık
azu	acaba

B

balık	şehir
bar	var, mevcut
bar-	varmak, gitmek
başlıg	başı olan, başlı
bay	zengin
baz	bağımlı, tâbi
beg	bey
beglik	bey olacak, bey olmaya lâyık
ben	ben, 1. tekil kişi zamiri (karşılaştır men)
beŋgü	ebedî, sonsuz
ber-	vermek (karşılaştır bir-)
bıŋ	bin, (1000)
bilig	bilgi
biligsiz	bilgisiz
biŋ	bin, 1000 (krş. bıŋ)
bir-	vermek
birdin	güney, güneyde
biriki	birleşik
bir(i)ye	güneyde
bişük	beşik, aynı beşikte yatan, akraba
bod	boy, kabile
bodun	halk, millet
boguz	boğaz
bol-	olmak
boşgur	öğretmek, akıl vermek
böri	kurt
buçegü	bu üçü birlikte (< bu üçegü)
buka	boğa
buluŋ	taraf
buŋ	bun, sıkıntı
buŋsuz	bunsuz, sıkıntısız
buyruk	kumandan
buz-	bozmak, bozguna uğratmak

Ç

çabış	kumandan
çıgań	fakir, yoksul

E

eçi	ağabey, büyük erkek kardeş
eçü	ata, ecdat
edgü	iyi
edgüti	iyice
eki otuz	yirmi iki, (22)
eki yigirmi	on iki, (12)
elig	elli, (50)
ellig	vatanı olan, vatan sahibi
elsire-	vatansız, ülkesiz kalmak
er-	i- yardımcı fiili, olmak
erinç	şüphesiz, mutlaka
eşid-	işitmek, dinlemek
eşilik	hanım olmaya lâyık, hanım olacak

I

ı	orman, ağaçlık yer
ı-	göndermek
ıçgın-	elden çıkarmak, bırakmak
ıd-	göndermek
ıduk	kutsal
ıgar	güçlü, kudretli (< Sogdça igar)

İ

içger-	bağımlı kılmak
içik-	bağımlı olmak
içre	içte, içerde
idi	hiç, asla
igid	yalan
igid-	besleyip doyurmak
il	memleket, ülke, vatan, il
ilgerü	ileri
ille-	vatan haline getirmek
illig	vatan sahibi, illi

ini(y)	küçük erkek kardeş
işgiti	ipek, ipekli kumaş
it-	düzene sokmak, düzenlemek
itin-	düzenlemek

K

kabış-	kavuşmak
kagan	kağan, han, hükümdar
kaganla-	kağan yapmak
kaganlıg	kağan sahibi, kağanlı
kagansıra-	kağansız kalmak
kalıŋ	haraç, bac
kamag	bütün, hep
kan	han, hükümdar
kaŋ	baba
kanlan	han sahibi olmak
katıgdı	sağlamca
katun	hatun, kadın
kazgan-	kazanmak
keç-	geçmek
kel-	gelmek
kergek	gerek; yok
keyik	yaban hayvanı
kıd-	kıymak, acımak
kılın-	yapılmak, doğmak, yaratılmak
kış-	kılmak, yapmak
kiçig	az, pek az, küçük
kikşür-	birbirine düşürmek, arayı açmak
kisre	sonra
kod-	koymak, bırakmak
koń	koyun
kon-	konmak, yerleşmek
kontur	yerleştirmek
kölek	küçük göl, gölcük
köŋül	gönül
kör- (I)	görmek
kör- (II)	tâbi olmak, bağımlı olmak
kötür-	kaldırmak, yükseltmek
kubran-	toplanmak, bir araya gelmek
kubrat-	bir araya getirmek, derleyip toplamak
kulad-	kul olmak
kurıdın	batıda
kurya	batıda
kut	baht, talih
kutay	ipekli kumaş, atlas kumaş
kuz	kuzey
kü	şan, şöhret, haber
küç	güç, kuvvet
külüg	şanlı şöhretli
kümüş	gümüş
kün	güneş, gün
küŋed-	cariye olmak
küntüz	gündüz
küreg	kaçak
kürlüg	aldatıcı

M

men	ben (krş. ben)

N

neŋ	hiç, hiç de

O

oçuk	ocak
oglan	çocuk, evlat
oksuz	örgütsüz
olur-	(tahta) oturmak, oturmak
ortu	orta
ot	ateş

Ö

ö-	düşünmek
öd	zaman
ög	anne
ök	pekiştirme edatı (kalın ünlüyle sonlanan sözlerden sonra ok)
ölür-	öldürmek
öŋdün	doğu, doğudan
öŋre	doğu, doğuda
ötün-	arz etmek, rica etmek
ötünç	rica, maruzat
öz	kendi, öz

S

sab	söz, haber
sakın-	düşünmek
sayu	her
sekiz yegirmi	on sekiz, (18)
semiz	semiz, şişman, toplu
seŋün (< Çin.)	General
sıgıtçı	ağlayıcı, yasçı
sıgta-	ağlamak, göz yaşı dökmek
sökür-	çöktürmek, diz çöktürmek
sub	su
sü	asker, ordu
süçig	tatlı
süle-	asker sevk etmek, sefer etmek
süŋüş-	savaşmak

Ş

şad	yüksek bir unvan

T

tabışgan tavşan
tagık- dağa çıkmak
taluy deniz
taş (I) dış, dışarı
taş (II) taş; mezar taşı
taşık- dışarı çıkmak; isyan etmek, baş kaldırmak
taşra dışarı
te- demek
teblig aldatıcı, hilekâr
teg gibi
teg- hücum etmek, saldırmak
tegi kadar
tegre çevre, çepeçevre
teŋri Tanrı
tıŋla- dinlemek
tir- yaşamak
tirgür- yaşatmak, canlandırmak
tiril- toplanmak
tirkiş kervan, kafile
tizlig dizli (mec. dirençli, inatçı)
to- doymak
tod- doymak
topul- delmek
tor- açlıktan ölmek
toruk zayıf, cılız
töpü tepe
törü töre, yasa
tug- doğmak
tüketi baştan sona, tamamıyla
tümen on bin, (10000)
tün gece
tüz barışık, uyumlu
tüzsüz uyumsuz
tüzül- anlaşmak, sulh olmak

U

u- mümkün olmak, muktedir olmak
uçuz kolay
udı- uyumak
uduz- sevk etmek
uguş soy-sop, kabile, kavim
ulayu önce; ve
ulug ulu; lider
ur- vurarak yazmak
urı erkek
urugsırat- nesilsiz, çocuksuz bırakmak

Ü

üçün için
ügüz ırmak
üküş çok
ülüg bölük, kısım
üz- kırmak, kesmek, koparmak
üze üzerine, üzerinde

Y

yabgu yüksek bir unvan
yablak kötü, fena
yadag yaya, piyade
yagı düşman
yen yan, taraf; -a doğru (krş. yan)
yeti yegirmi on yedi, (17)
yeti yüz yedi yüz, (700)
yılkı at sürüsü
yır(ı)ya kuzeyde
yırdın kuzey, kuzeyde
yış yayla, dağ
yi- yemek (krş. ye-)
yig daha iyi, yeğ
yit- kaybolmak, yitmek
yitür- yitirmek, kaybetmek
yimşak yumuşak
yagız kara
yaguk yakın
yagut- yaklaştırmak
yalaŋ çıplak
yan yan, taraf
yań- yaymak, bozguna uğratmak
yana yine, yeniden
yaŋıl- yanılmak, hata etmek
yaratun- kendini yaratmak; örgütlenmek
yarlıka buyurmak
yazı yazı, ova
yegirmi yirmi
yeme yine, da/de
yinçge ince
yogçı yuğ töreni yapan, yasçı
yogla- yuğ (cenaze) töreni yapmak
yogur- (ırmak) geçmek
yoŋaşur- karşılıklı olarak birbirini kışkırtmak
yorı- yürümek, ilerlemek
yorıt- yürütmek
yutuz eş, zevce
yuyka yufka, ince
yügerü yukarı, yukarıya
yüküntür- secde ettirmek, baş eğdirmek